निरुक्तशास्त्रम्/प्रथमोध्यायः

व्रजति पचति इति । उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तं मूर्तम्
नित्यं वचनम् औदुम्बरायणः ।
इति भावस्य । आस्ते शेते व्रजति तिष्ठति इति । इन्द्रिय-
समाम्नायः समाम्नातः । सः व्याख्यातव्यः । तम् इमम्समाम्नायम्
सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः । व्रज्या पक्तिः इति । अदः इति
भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावम् आख्यातेन आचष्टे ।
आख्यातम् । सत्त्वप्रधानानि नामानि । तत् यत्र उभे
एतत् नामाख्यातयोः लक्षणं प्रदिशन्ति । भावप्रधानम्
नामाख्याते च उपसर्गनिपाताः च तानि इमानि भवन्ति । तत्र
यत् वा समाहृताः भवन्ति । तत् यानि चत्वारि पदजातानि
औपमन्यवः । अपि वा हननाद् एव स्युः । समाहताः भवन्ति ।
निगन्तवः एव सन्तः निगमनात् निघण्टवः उच्यन्ते इति
भवन्ति । छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाताः । ते
निघण्टवः इति आचक्षते । निघण्टवः कस्मात् । निगमाः इमे
सत्त्वानाम् उपदेशः । गौः अश्वः पुरुषः हस्ती इति । भवति । १.१ ।

जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यति इति ।
न पूर्वभावम् आचष्टे न प्रतिषेधति ।
प्रतिलोमम् । विनश्यति इति अपरभावस्य आदिम् आचष्टे ।
वर्धते शरीरेण इति वा । अपक्षीयते इति एतेन एव व्याख्यातः
सांयौगिकानां वा अर्तानाम् । वर्धते विजयेन इति वा ।
तत्त्वात् विकारम् । वर्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चयम् ।
सत्त्वस्य अवधारणम् । विपरिणमते इति अप्रच्यवमानस्य
मन्त्रः वेदे । षट् भावविकाराः भवन्ति इति वार्ष्यायणिः ।
देवताभिधानम् । पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसंपत्तिः
संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके । तेषां मनुष्यवत्
व्याप्तिमत्त्वात् तु शब्दस्य अणीयस्त्वात् च शब्देन
शब्दानाम् इतरेतरोपदेशः । शास्त्रकृतः योगः च ।
तत्र चतुष्ट्वं न उपपद्यते । अयुगपत् उत्पन्नानां वा
जायते इति पूर्वभावस्य आदिम् आचष्टे । न अपरभावम्
आचष्टे न प्रतिषेधति । अस्ति इति उत्पन्नस्य । १.२ ।

उपसर्गाः अर्थान् निराहुः इति शाकटायनः । नामाख्यातयोः
उपरिभावम् ऐश्वर्यं वा । एवम् उच्चावचान् अर्थान् प्राहुः ।
संसर्गम् । उप इति उपजनम् । परि इति सर्वतोभावम् । अधि इति
एतस्य प्रातिलोम्यम् । अनु इति सादृश्यापरभावम् । अपि इति
उत् इति एतयोः प्रातिलोम्यम् । सम् इति एकीभावम् । वि अप इति
निः दुः इति एतयोः प्रातिलोम्यम् । नि अव इति विनिग्रहार्थीया ।
प्रति इति एतस्य प्रातिलोम्यम् । अति सु इति अभिपूजितार्थे ।
परा इति एतस्य प्रातिलोम्यम् । अभि इति आभिमुख्यम् ।
तं नामाख्यातयोः अर्थविकरणम् । आ इति अर्वागर्थे । प्र
तु कर्मोपसंयोगद्योतकाः भवन्ति । उच्चावचाः पदार्थाः
स्म आह । ते यथावचनम् अभ्यूहितव्याः । न निर्बद्धाः
अतः अन्ये भावविकाराः एतेषाम् एव विकाराः भवन्ति इति ह
ते उपेक्षितव्याः ।भवन्ति इति गार्ग्यः । तत् यः एषु पदार्थः प्राहुः इमे । १.३ ।

च इति समुच्चयार्थे उभाभ्यां संप्रयुज्यते ।
अथ अपि समुच्चयार्थे भवति ।
इह वा इह वा । इति ।
हन्त अहं पृथिवीम् इमां नि दधानि
वा इति विचारणार्थे ।
देवेभ्यः च पितृभ्यः आ । इति आकारः ।
आथ निपाताः उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति । अपि उपमार्थे ।
अहं च त्वं च वृत्रहन् । इति ।
अपि कर्मोपसंग्रहार्थे । अपि पदपूरणाः । तेषाम् एते चत्वारः
पृथक्त्वात् सः कर्मोपसंग्रहः ।
अर्थपृथक्त्वम् अह विज्ञायते न तु औद्देशिकम् इव विग्रहेण
भवन्ति । शाखाः खशयाः । शक्नोतेः वा । अथ यस्य आगमात्
वृक्षस्य इव ते पुरुहूत शाखाः । वयाः शाखाः वेतेः । वातायनाः
वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ।
न नु एतत् अकार्षीत् । इति च । अथ अपि उपमार्थे भवति ।
न इति प्रतिषेधार्थीयः भाषायाम् । उभयम् अन्वध्यायम् ।
एतस्मिन् एव अर्थे ।
करिष्यति । इति हेत्वपदेशे । कथं नु करिष्यति । इति अनुपृष्टे ।
अग्निः इव । इन्द्रः इव । इति ।
न इन्द्रं देवम् अमंसत ।
इति प्रतिषेधार्थीयः । पुरस्तात् उपाचारः तस्य यत् प्रतिषेधति ।
दुर्मदासः न सुरायाम् ।
इति उपमार्थीयः । उपरिष्टात् उपाचारः तस्य येन उपमिमीते ।
चित् इति एषः अनेककर्मा । आचार्यः चित् इदं ब्रूयात् ।
इति पूजायाम् । [आचार्यः कस्मात्] आचार्यः आचारं ग्राहयति ।
आचिनोति अर्थान् । आचिनोति बुद्धिम् इति वा ।दधि चित् ।
इति उपमार्थे । कुल्माषान् चित् आहार । इति अवकुत्सिते ।
कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति । नु इति एषः अनेककर्मा । इदं नु
उपमार्थे भवन्ति । इव इति भाषायां च । अन्वध्यायं च । । १.४ ।

वायुः वा त्वा मनुः वा त्वा । इति । अह इति च ह इति च
मा हार्षीः इति च । खलु इति च । खलु कृत्वा । खलु कृतम् ।
सः इन्द्रः एत्य परिदेवयां चक्रे ।
अगस्त्यः इन्द्राय हविः निरूप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सां चकार ।
भाषायाम् । उभयम् अन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयः च पदपूरणः च ।
एवं शश्वत् । इति अस्वयं पृष्टे । नूनम् इति विचिकित्सार्थीयः
विचिकित्सार्थीयः भाषायाम् । शश्वत् एवम् । इति अनुपृष्ते ।
अथ अपि पदपूरणः । एवं खलु तत् बभूव इति । शश्वत् इति
एवम् । ननु किल एवम् । मा इति प्रतिषेधे । मा कार्षीः ।
अथ अपि न ननु इति एताभ्यां संप्रयुज्यते अनुपृष्टे । न किल
इति असूयायाम् । किल इति विद्याप्रकर्षे । एवं किल इति ।
कथं हि करिष्यति । इति अनुपृष्ते । कथं हि व्याकरिष्यति ।
हि इति एषः अनेककर्मा । इदं हि करिष्यति । इति हेत्वपदेशे ।
विनिग्रहार्थीया । पूर्वेण संप्रयुज्येते । अयम् अह इदं करोतु

अयम् इदम् । इदं ह करिष्यति इदं न करिष्यति इति ।
अथ अपि उकारः एतस्मिन् एव अर्थे उत्तरेण । मृषा इमे वदन्ति
सत्यम् उ ते वदन्ति इति । अथ अपि पदपूरणः । इदम् उ । तत् उ । । १.५ ।

अन्यः न आनेयः ।
न नूनम् अस्ति नो श्वः कः तत् वेद यत् अद्भुतम् ।
अथ अपि पदपूरणः ।
चित्तं चेततेः ।
अभिसंचरेण्यम् अभिसंचारि ।
अन्यस्य चित्तम् ।
इदम् अपि इतरत् अद्भुतम् अभूतम् इव ।
कः तत् वेद यत् अभूतम् ।
हः हीनः कालः ।
श्वः उपाशंसनीयः कालः ।
द्योतते इति सतः ।
द्युः इति अह्नः नामधेयम् ।
अद्य अस्मिन् द्यवि ।
नो एव श्वस्तनम् ।
अन्यस्य चित्तम् अभि संचरेण्यम् उत आधीतं वि नश्यति ।
न नूनम् अस्ति अद्यतनम् ।
कः तत् वेद यत् अद्भुतम् ।
उत आधीतं विनश्यति इति [अपि आध्यातं विनश्यति] आध्यातम् अभिप्रेतम् । । १.६ ।

शिक्ष स्तोतृभ्यः मा अति धक् भगः नः बृहत् वदेम विदथे सुवीराः ।
अपि वा प्रदक्षिणागमनात् ।
व्यृद्धं समर्धयति इति ।
दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणः ।
मंहतेः दानकर्मणः ।
मघम् इति धननामधेयम् ।
दक्षिणा मघोनी मघवती ।
जरिता गरिता ।
सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे ।
नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयत् इन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
दक्षतेः उत्साहकर्मणः ।
वरः वरयितव्यः भवति ।
सीम् इति प्ररिग्रहार्थीयः वा पदपूरणः वा ।
अर्धनाम इति एके ।
सर्वनाम अनुदात्तम् ।
त्वः इति विनिग्रहार्थीयम् ।
विषीव्यति देशौ इति ।
सीमा मर्यादा ।
सीम्नः सीमतः सीमातः मर्यादातः ।
अपि वा सीमा इति एतत् अनर्थकम् उपबन्धम् आददीत पंचमीकर्माणम् ।
सुरोचनात् ।
सुरुचः आदित्यरश्मयः ।

व्यवृणोत् सर्वतः आदित्यः ।
इति च ।
वि सीमतः सुरुचः वेनः आवः ।
प्रासृजत् सर्वतः इति वा ।
दिशम् अभिप्रेत्य ।
भगः भजतेः ।
हस्तः हन्तेः ।
प्राशुः हनने ।
देहि स्तोतृभ्यः कामान् ।
मा अस्मान् अतिदंहीः ।
मा अस्मान् अतिहाय दाः ।
प्रासृजत् इति वा ।
बृहत् वदेम स्वे वेदने ।
प्र सीम् आदित्यः असृजत् ।
बृहत् इति महतः नामधेयम् ।
परिवृह्ळअं भवति ।
वीरवन्तः कल्याणवीराः वा ।
वीरः वीरयति अमित्रान् ।
वेतेः वा स्यात् गतिकर्मणः वीरयतेः वा ।
दिग्घस्तप्रकृतिः कक्षिणः हस्तः ।
भगः नः अस्तु ।
दाशतेः वा स्यात् दानकर्मणः । । १.७ ।

गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः ।
ब्रह्मा त्वः वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीते उ त्वः ।
सर्वं वेदितुम् अर्हति ।
सर्वविद्यः ।
ब्रह्मा ।
ब्रह्मा एकः जाते जाते विद्यां वदति ।
इति विज्ञाय्ते ।
तत् यत् आभिः वृत्रम् अशकत् हन्तुं तत् शक्वरीणां शक्वरीत्वम् ।
ब्रह्म परिवृह्ळअं सर्वतः ।
शक्वर्यः ऋचः ।
यज्ञस्य मात्रां विमिमीते एकः ।
उद्गाता ।
गायत्रम् एकः गायति शक्वरीषु ।
ऋक् अर्चनी ।
होता ।
ऋचाम् एकः पोषम् आस्ते पुपुष्वान् ।
इति ऋत्विक् कर्मणां विनियोगम् आचष्टे ।
शक्नोतेः ।
ध्वरतिः हिंसाकर्मा ।
अथ अपि प्रथमाबहुवचने ।
इति चतुर्थ्याम् ।
उतो त्वस्मै तन्व३ꣳ वि सस्रे ।

इति द्वितीयायाम् ।
उत त्वं सख्ये स्थिरपीतम् आहुः ।
दृष्टव्ययं तु भवति ।
तत् कथम् अनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् ।
ब्रह्मा परिवृह्ळअः श्रुततः ।
तत्प्रतिषेधः ।
ऋचां त्वः पोषम् आस्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वः गायति शक्वरीषु ।
अध्वरः इति यज्ञनाम ।
अपि वा अधीयाने युः उपबन्धः ।
अध्वरं कामयते इति वा ।
अध्वरस्य नेता ।
अध्वरं युनक्ति ।
अध्वर्युः अध्वरयुः ।
अध्वर्युः ।
निपातः इति एके ।। १.८ ।

आश्विनं च पर्यायाः च इति ।
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः मनोजवेषु असमाः बभूवुः ।
अथ ये प्रवृत्ते अर्थे अमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणाः आगच्छन्ति पदपूरणाः ते मिताक्षरेषु अनर्थकाः ।
पर्यायाः इव त्वत् आश्विनम् ।
अथ अपि समुच्चयार्थे भवति ।
ह्लादतेः वा स्यात् शीतीभावकर्मणः ।
ह्रदः ह्रादतेः शब्दकर्मणः ।
प्रस्नेयाःऌ स्नानार्हाः ।
प्रस्नेयाः ह्रदाः इव एके ददृशिरे ।
विदस्ततरं भवति ।
दस्यतेः वा स्यात् ।
दघ्नं दघ्यतेः स्रवतिकर्मणः ।
आस्यन्दते एनत् अन्नम् इति वा ।
आस्यम् अस्यतेः ।
तस्मात् एते व्यक्ततरे इव भवतः ।
कम् ईम् इत् उ इति ।
अक्षिमन्तः कर्णवन्तः [सखायः] ।
आदघ्नासः उपकक्षासः उ त्वे ह्रदाः इव स्नात्वाः उ त्वे ददृश्रे ।
उपकक्षदघ्नाः अपरे ।
अनक्तेः इति आग्रायणः ।
इति ह विज्ञायते ।
कर्णः कृन्ततेः ।
निकृत्तद्वारः भवति ।
ऋच्छतेः इति आग्रायणः ।
ऋच्छन्ति इव खे उदगन्ताम् ।
इति ह विज्ञायते ।
मनसां प्रजवेषु असमाः बभूवुः ।
आस्यदघ्नाः अपरे ।
अक्षि चष्टेः ।। १.९ ।

आ ईम् एनं सृजत सुते ।
इव । अथ अपि न इति एषः इत् इति एतेन संप्रयुज्यते परिभये ।
अयम् तेमतसि । इवः अपि दृश्यते । सु विदुः इव । सु विज्ञायेते
अयम् उ ते समतसि ।
तं वर्धयन्तु नः गिरः स्तुतयः । गिरः गृणातेः ।
शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शम्नातेः वा ।
ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ।
भूरितोकाः वृकाद् इव । बिभ्यस्यन्तोइ
निष्ट्वक्त्रासः चित् इत् नरः
तम् इत् वर्धन्तु नः गिरः ।
आसृजत एनं सुते । । १.१० ।

न अस्मिन् रमणं स्थानम् अल्पम् अपि अस्ति इति वा ।
ते उपेक्षितव्याः ।
एवम् उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति ।
सुरा सुनोतेः ।
अथ अपि न च इति एषः इत् इति एतेन संप्रयुज्यते अनुपृष्टे ।
इति नरकं न्यरकं नीचैः गमनम् ।
शचीः मदन्ते उत दक्षिणाभिः न इत् जिहमायन्त्यः नरकं पताम ।
हविर्भिः एके स्वः इतः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
न चेत् सुरां पिबन्ति इति । । १.११ ।

कुर्यात् सर्वं तत् सत्त्वं तथा आचक्षीरन् । यः कः च अध्वानम्
नैरुक्तसमयः च । न सर्वाणि इति गार्ग्यः वैयाकरणानां च एके
स्यात् । तत्र एवं स्थूणा दरशया वा संजनी च स्यात् ।
यावद्भिः भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यः नामधेयप्रतिलम्भः
तृणं तत् । अथ अपि चेत् सर्वाणि आख्यातजानि नामानि स्युः
अश्नुवीत अश्वः स वचनीयः स्यात् । यत् किं चित् तृंद्यात्
इति इमानि चत्वारि पदजातानि अनुक्रान्तानि । नामाख्याते
तत् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन विकारेण अन्वितौ
अथ चेत् सर्वाणि आख्यातजानि नामानि स्युः यः कः च तत् कर्म
च उपसर्गनिपाताः च । तत्र नामानि आख्यातजानि इति शाकटायनः
स्याताम् । संविज्ञातानि तानि यथा गौः अश्वः पुरुषः हस्ती इति । । १.१२ ।

किमाधारः च इति ।
तत् एतत् न उपपद्यते ।
अपरस्मात् भावात् पूर्वस्य प्रदेशः न उपपद्यते इति ।
अथ अपि सत्त्वपूर्वः भावः इति आहुः ।
अथ अनन्विते अर्थे अप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्धान् संचस्कार शाकटायनः ।
कः एनाम् अप्रथयिष्यत् ।
अथ अपि निष्पन्ने अभिव्याहारे अभिविचारयन्ति ।
तर्दनम् इति तृणम् ।
अष्टा इति अश्वम् ।
पुरुषं पुरिशयः इति आचक्षीरन् ।
अथ अपि यः एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारः यथा च अपि प्रतीतार्थानि स्युः तथा एनानि आचक्षीरन् ।

प्रथनात् पृथिवी इति आहुः ।
एतेः कारितं च यकारादिं च अन्तकरणम् अस्तेः शुद्धं च सकारादिं च । । १.१३ ।

सत्त्वानाम् अप्रस्मात् भावात् नामधेयप्रतिलम्भम् एकेषां न एकेषां यथा बिल्वादः लम्बचूडकः इति ।
अथ वै दर्शनेन पृथुः ।
बिल्वं भरणात् वा भेदनात् वा ।
अप्रथिता चेत् अपि अन्यैः ।
अथ अपि एवं सर्वे अव दृष्ट्प्रवादाः उपालभ्यन्ते ।
यता उ एतत् पदेभ्यः पदेतरार्धान् संचस्कार इति यः अनन्विते अर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः
यथा उ एतत् अपरस्मात् भावात् पूर्वस्य प्रदेशः न उपपद्यते इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां
कृतः अपि ऐकपदिकाः यथा व्रततिः दमूना जाट्यः आट्णारः जागरूकः दर्विहोमी इति ।
सा एषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा [इति] ।
यथा उ हि नु वै एतत् तत् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन विकारेण अन्वितौ स्यातां
यथा उ एतत् निष्पन्ने अभिव्याहारे अभिविचारयन्ति इति भवति हि निष्पन्ने अभिव्याहारे योगपरीष्टिः ।
यथा उ एतत् यथा च अपि प्रतीतार्थानि स्युः तथा एनानि आचक्षीरन् इति सन्ति अल्पप्रयोगाः
एतेन एव उत्तरः प्रत्युक्तः ।
समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भम् एकेषां न एकेषां यथा तक्षा परिव्राजकः जीवनः भूमिजः इति ।
यथा उ एतत् यः कः च तत् कर्म कुर्यात् सर्वं तत् सत्त्वं तथा आचक्षीरन् इति पश्यामः
सर्वं प्रादेशिकम् इति एवं सति अनुपालम्भः एषः भवति ।
प्रथनात् पृथिवी इति आहुः ।
कः एनाम् अप्रथयिष्यत् किमाधारः च इति । । १.१४ ।

अथ अपि ब्राह्मणेन रूपसंपन्नाः विधीयन्ते ।
उरु प्रथस्व ।
इति प्रथयति ।
नियतवाचः युकयः नियतानुपूर्व्या भवन्ति ।
अथ अपि अनुपपन्नार्थाः भवन्ति ।
अर्थम् अप्रतियतः न अत्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः ।
प्रोहाणि ।
तत् एतेन उपेक्षितव्यम् ।
अनर्थकाः हि मन्त्राः ।
यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय अनर्थकं भवति इति कौत्सः ।
तत् इदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्र्यम् ।
अथ अपि इदम् अन्तरेण मन्त्रेषु अर्थप्रत्ययः न विद्यते ।
ओषधे त्रायस्व एनम् ।
स्वार्थसाधकं च ।
अथ अपि अविस्पष्टार्थाः भवन्ति ।
इति ।
काणुका ।
जारयायि ।
अम्यक् ।
तत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः ।
इति ।
अदितिः द्यौः अदितिः अन्तरिक्षम् ।
अथ अपि आह अदितिः सर्वम् इति ।

इति ।
अग्नये समिध्यमानाय अनुब्रूहि ।
अथ अपि विप्रतिषिद्धार्थाः भवन्ति ।
यादृश्मिन् ।
अथ अपि जानन्तं संप्रेष्यति ।
इति प्रोहति ।
इति आह हिंसन् ।
स्वधिते मा एनं हिंसीः ।
एकः एव रुद्रः अवतस्थे न द्वितीयः ।
असंख्याता सहस्राणि ये रुद्राः अधि भूम्याम् ।
अशत्रुः इन्द्र जज्ञिषे ।
शतं सेनाः अजयत् साकम् इन्द्रः ।
इति । । १.१५ ।

अनमित्रः राजा ।
लौकिकेषु अपि एतत् ।
यथा उ एतत् जानन्तं संप्रेष्यति इति जानन्तम् अभिवादयते ।
जानते मधुपर्कं प्राह [इति] ।
यथा उ एतत् अदितिः सर्वम् इति ।
इति ।
यथा ।
सर्वरसाः अनुप्राप्ताः पानीयम् ।
इति ।
यथा उ एतत् अवस्पष्टार्थाः भवन्ति इति न एषः स्थाणोः अपराधः यत् एनम् अन्धः न पश्यति ।
यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषः भवति पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यः भवति ।
असपत्नः अयं ब्राह्मणः ।
इति ।
पुरुषाररादः सः भवति ।
क्रीळअन्तौ पुत्रइः नप्तृभिः ।
यथा उ एतत् अनुपपन्नार्थाः भवन्ति इति आम्नायवचनात् अहिंसा प्रतीयेत ।
यथा ।
अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ।
इति च ब्राह्मणम् ।
इति ।
यथा उ एतत् नियतवाचः युकयः नियतानुपूर्व्या भवन्ति इति लौकिकेषु अपि एतत् ।
यथा ।
इन्द्राग्नी ।
पितापुत्रौ ।
यथा उ एतत् ब्राह्मणेन रूपसंपन्नाः विधीयन्ते इति उदितानुवादः सः भवति ।
यथा उ एतत् विप्रतिषिद्धार्थाः भवन्ति इति लौकिकेषु अपि एतत् ।
एतत् वै यज्ञस्य समृद्धं यत् रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाणम् ऋक् यजुः वा अभि वदति । । १.१६ ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति ।
परः सन्निकर्षः संहिता ।
अग्निः इव मन्यो त्विषितः सहस्व ।

ऐकारान्तम् ।
पदप्रकृतिः संहिता ।
पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ।
अथ अपि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशाः भवन्ति ।
तत् एतेन उपेक्षितव्यम् ।
ते चेत् ब्रूयुः लिङ्गज्ञाः अत्र स्मः इति ।
इति ।
तथा अग्निः मान्यवे मन्त्रे ।
त्विषितः ज्वलितः ।
इति ।
त्विषिः इति अपि अस्य दीप्तिनाम भवति ।
अज्ञाननिन्दा च ।
द्वते रुद्र मृळअ ।
चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा ।
अथ अपि ज्ञानप्रशंसा भवति ।
इति ।
इति ।
अथ अपि इदम् अन्तरेण पदविभगः न विद्यते ।
अवसाय प
वायुलिङ्गं च इन्द्रलिङ्गं च आग्नेये मन्त्रे ।
इति ।
अवतेः गत्यर्थस्य असः नामकरणः ।
पद्वत् अवसं गावः पथ्यदनम् ।
अव साय अश्वान् ।
स्यतिः उपसृष्टः विमोचने ।
तस्मात् अवगृहणन्ति ।
दूतः निरृत्याः इदम् आ जगाम ।
इति ।
पंचम्यर्थप्रेक्षा वा ।
षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वा ।
आःकारान्तम् ।
परो निरृत्यै आ चक्ष्व ।
तस्मात् न अवगृहणन्ति ।। १.१७ ।

यत् गृहीतम् अविज्ञातं निगदेन एव शब्द्यते ।
अरणस्थः वा ।
अर्थः अर्तेः ।
यः अर्थज्ञः इत् सकलं भद्रम् अश्नुते नाकम् एति ज्ञानविधूतपाप्मा ।
स्थाणुः अयं भारहारः किल अभूत् अधीत्य वेदं न विजानाति यः अर्थम् ।
स्थाणुः तिष्ठतेः ।
अनग्नौ इव शुष्कैधः न तत् ज्वलति कर्हि चित् ।
१.१९
ज्ञानं प्रकाशनम् अर्थस्य आह ।
तस्य उत्तरा भुयसे निर्वचनाय ।
इति अर्थज्ञप्रशंसा ।

ऋतुकालेषु यथा सः एनां पश्यति सः शृणोति ।
जाया इव पत्ये कामयमाना सुवासाः [ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमानाः] ।
अनया वाचा ।
अपि एकस्मै तन्वं विसस्रे इति स्वम् आत्मानं विवृणुते ।
इति अविद्वांसम् आह अर्धम् ।
अपि च शृण्वन् न श्रणोति एनाम् ।
अपि एकः पश्यन् न पश्यति वाचम् ।
उतो त्वस्मै तन्व३ꣳ वि सस्रे जाया इव पत्ये उशती सुवासाः ।
उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचम् उत त्वः शृण्वन् न शृणोति एनाम् ।
उपमोत्तमया वाचा । । १.१८ ।

मृगः न भीमः कुचरः गिरिष्ठाः ।
बभूवुः । ते अवरेभ्यः असाक्षात्कृतधर्मभ्यः उपदेशेन मन्त्रान्
अपि एकं वाक्सख्ये । स्थिरपीतम् आःउः रममाणं विपीतार्थम् ।
अश्वं न त्वा वारवन्तम् ।
अन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ।
नैघण्टुकम् इदम् देवतानाम । प्राधान्येन इदम् इति । तत् यत्
अस्य सत्त्वस्य नामधेयानि । एतावताम् अर्थानाम् इदम् अभिधानम् ।
इति वा । एतावन्तः समानकर्माणः धातवः । धातुः दधातेः । एतावन्ति
अधेन्वा चरति मायया एषः वाचम्
संप्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तः अवरे बिल्मग्रहणाय इमं ग्रन्थम्
मृगः इव भीमः कुचरः गिरिष्ठाः । मृगः मार्ष्टेः गतिकर्मणः ।
पुष्पफले । देवताध्यात्मे वा । साक्षात् कृतधर्माणः ऋषयः
पुष्पफला इति वा । अर्थं वाचः पुष्पफलम् आह । याज्ञदैवते
इति । अफला अस्मै अपुष्पा वाक् भवति इति वा । किं चित्
देवमनुष्यस्थानेषु यः वाचं श्रुतवान् भवति अफलाम् अपुष्पाम्
मायया । वाक्प्रतिरूपया । न अस्मै कामान् दुग्धे वाग्दोह्यान्
आप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्सु अपि । अधेन्वा हि एषः चरति
देवसख्ये । रमणीये स्थाने इति वा । विज्ञातार्थम् । यं न
समाम्नासिषुः । वेदं च वेदाङ्गानि च । बिल्मं भिल्मं भासनम्
तत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैगमानि इह इह ।
शुश्रुवान् अफलाम् अपुष्पाम् ।
चरति कर्म कुत्सितम् । अथ चेत् देवताभिधानम् । क्व अयं न चरति
इति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी । गिरिः पर्वतः । समुद्गीर्णः भवति ।
पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेः वा । अर्धमासपर्व ।
देवान् अस्मिन् प्रीणन्ति इति । तत् प्रकृतीतरत् सन्धिसामान्यात् ।
मेघस्थायी । मेघः अपि गिरिः एतस्मात् एव । तत् यानि नामानि
प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तत् दैवतम् इति आचक्षते ।
न एनं हिन्वन्ति अपि वाजिनेषु ।
उत त्वं सख्ये स्थिरपीतम् आहुः
अश्वम् इव त्वा वालवन्तम् । वालाः दंशवारणार्थाः भवन्ति । दंशः दशतेः ।
भीमः बेभ्यति अस्मात् । भीष्मः अपि एतस्मात् एव । कुचरः इति । १.२० ।

निरुक्तशास्त्रम्/द्वितीयोध्यायः

https://sa.wikisource.org/s/6zh

< निरुक्तशास्त्रम्

दण्डी इति । अथ अपि वर्णलोपः भवति । तत्त्वा यामि । इति ।
अथ अपि द्विवर्णलोपः । तृचः इति । अथ अपि आदिविपर्ययः भवति ।
भवति । स्तोकाः । रज्जुः । सिकताः । तर्कु इति । अथ अपि
जग्मतुः । जग्मुः इति । अथ अपि उपधाविकारः भवति । राजा ।
अन्तव्यापत्तिः भवति ।
विकारेण अन्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात् । अथ अनन्विते
अन्तलोपः भवति । गत्वा । गतम् इति । अथ अपि उपधालोपः भवति ।
अथ निर्वचनम् । तत् येषु पदेषु स्वरसंस्काऔ समर्थौ प्रादेशिकेन
ज्योतिः । घनः । बिन्दुः । वाट्यः । अथ अपि आद्यन्तविपर्ययः
वृत्तिसामान्येन । अविद्यमाने सामान्ये अपि अक्षरवर्णसामान्यात्
अर्थे अप्राएशिके विकारे अर्थनित्यः परीक्षेत । केन चित्
निर्ब्रूयात् । न तु एव न निर्ब्रूयात् । न संस्कारम् आद्रियेत ।
विशयवत्यः हि वृत्तयः भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ।
प्रत्तम् अवत्तम् इति धात्वादी एव शिष्येते । अथ अपि अस्तेः
निवृत्तिस्थानेषु आदिलोपो भवति । स्तः सन्ति इति । अथ अपि । २.१ ।

तत्र अपि एके अल्पनिष्पत्तयः भवन्ति ।
तत् यथा एतत् ।
ऊतिः मृदुः पृथुः ।
पृषतः ।
कुणारुम् इति ।
अथ अपि भषिकेभ्यः धातुभ्यः नैगमाः कृतः भाष्यन्ते ।
दमूनाः ।
अथ अपि नैगमेभ्यः भाषिकाः ।
तत्र सिद्धायां अनुपपद्यमानायाम् इतरया उपपिपादयिषेत् ।
अथ अपि प्रकृतयः एव एकेषु भाष्यन्ते ।
मधु इति ।
घृतम् इति ।
तत् यत्र स्वरात् अनन्तरान्तस्थान्तर्धातुः भवति तत् द्विप्रकृतीनां स्थानम् इति प्रदिशन्ति ।
भरूजा इति ।
द्वारः ।
विकृतयः एकेषु ।
अथ अपि वर्णोपजनः ।
उष्णम् ।
वधूः ।
गाधः ।
नाधः ।
मेघः ।
ओघः ।
आस्थत् ।
कक्ष्या रज्जुः अश्वस्य ।
बाहुमूलसामान्यात् अश्वस्य ।
तत्सामान्यात् मनुष्यकक्षः ।
कषतेः वा ।
किम् अस्मिन् ख्यानम् इति ।

ख्यातेः वा अनर्थकः अभ्यासः ।
क्सः इति नामकरणः ।
क्षेत्रसाधाः इति ।
कक्षं सेवते ।
दण्डम् अस्य आकर्षति इति गर्हायाम् ।
दमनात् इति औपमन्यवः ।
अक्रूरः ददते मणिम् इति अभिभाषन्ते ।
दण्डः ददातेः धारयतिकर्मणः ।
दण्डेन संपद्यते इति वा ।
कंबोजाः कंबलभोजाः ।
कक्षः गाहतेः ।
शवतिः गतिकर्मा कंबोजेषु एव भाष्यते ।
दण्डम् अर्हति इति वा ।
कमनीयभोजाः वा ।
कंबलः कमनीयः भवति ।
विकारम् अस्य अर्येषु भाषन्ते ।
दातिः लवनार्थे प्राच्येषु ।
दात्रम् उदीच्येषु ।
एवम् एकपदानि निर्ब्रूयात् ।
अथ तद्धितसमासेषु एकपर्वसु वा अनेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वम् अपरम् अपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात् ।
दण्ड्यः पुरुषः [दण्डपुरुषः] ।
शवः इति । । २.२ ।

यः वालं विज्ञातुं स्यात् ।
पूरयतेः वा ।
कल्याणं कमनीयं भवति ।
नित्यं हि अविज्ञातुः विज्ञाने असूया ।
वर्णः वृणोतेः ।
रूपं रोचतेः ।
एवं तद्धितसमासात् निर्ब्रूयात् ।
न एकपदानि निर्भ्रूयात् ।
न अवैयाकरणाय ।
मेधाविने ।
उपसन्नाय तु निर्ब्रूयात् ।
वृक्षः इव स्तब्धः दिवि तिष्ठति एकः तेन इदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ।
कल्याणवर्णस्य इव अस्य रूपम् ।
तपस्विने वा ।
न अनुपसन्नाय ।
यस्मात् परं न अपरम् अस्ति किं चित् यस्मात् न अणीयः न ज्यायः अस्ति कः चित् ।
कल्याणवर्णरूपः ।
विश्चकद्राकर्षः ।
पूरयति अन्तर् इति अन्तरपुरुषम् अभिप्रेत्य ।
राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः ।
पुरुषः पुरि षादः ।
पुरि शयः ।

इति अपि निगमः भवति ।
अनिदंविदे वा ।
वि इति चकद्रः इति श्वगतौ भाष्यते ।
द्राति इति गतिकुत्सना ।
कद्राति इति द्रातिकुत्सना ।
चकद्राति कद्राति इति सतः अनर्थकः अभ्यासः ।
तत् अस्मिन् अस्ति इति विश्चकद्रः ।
राजा राजतेः । । २.३ ।

यः आतृणत्ति अवितथेन कर्णौ अदुःखं कुर्वन् अमृतं सं प्रयच्छन् ।
यम् एव विद्याः शुचिम् अप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
निधिः शेवधिः इति ।
इति ।
यः ते न द्रुह्येत् कतमत् च न इआह तस्मै मा ब्रूयाः निधिपाय ब्रह्मन् ।
यथा एव ते न गुरोः भोजनीयाः तथा एव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत् कतमत् च न इआह ।
असूयकाय अनृजवे अयताय न मा ब्रूयाः वीर्यवती तथा स्याम् ।
विद्या ह वै ब्राह्मणम् आ जगाम गोपाय मा शेवधिः ते अहम् अस्मि ।
अध्यापिताः ये गुरुं न आद्रियन्ते विप्राः वाचा मनसा कर्मणा भवा । । २.४ ।

गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ।
क्षीरं क्षरतेः ।
अथ अतः अनुक्रमिष्यामः ।
गौः इति पृथिव्याः नामधेयम् ।
यत् दूरं गता भवति ।
यत् च अस्यां भूतानि गच्छन्ति ।
गातेः वा ओकारः नामकरणः ।
अथ अपि पशुनाम इह भवति एतस्मात् एव ।
अथ अपि अस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवित् निगमाः भवन्ति ।
चर्म चरतेः वा ।
गव्या गमयति इषून् इति ।
अथ चेत् न ।
गव्या चेत् ताद्धितम् ।
ज्या अपि गौः उच्यते ।
इति इषुस्तुतौ ।
गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।
अथ अपि स्नाव च श्लेष्मा च ।
इति रथस्तुतौ ।
गोभिः सन्नद्धः असि वीळअयस्व ।
अभिमत्तः एनेन धनं भवति ।
उच्चृतं भवति इति वा ।
इति पयसः ।
अननाय शं भवति इति वा ।
अंशुः शमष्टमात्रः भवति ।
इति अधिषवणचर्मणः ।

अं शुं दुहन्तः अधि आसते गवि ।
उशीरम् इति यथा ।
घसेः वा ईरः नामकरणः ।
पयः पिबतेः वा प्यायतेः वा ।
मत्सरः इति लोभनाम ।
मन्दतेः तृप्तिकर्मणः ।
मत्सरः सोमः ।
अथ अपि चर्म च श्लेष्मा च । । २.५ ।

वृक्षे वृक्षे नियता मीमयत् गौः ततः वयः प्र पतान् पूरुषादः ।
उत अदः परुषे गवि ।
सर्वे अपि रश्मयः गावः उच्यन्ते ।
तत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः ।
इति ।
अत्र अह गोः अमन्वत ।
सः अपि गौः उच्यते ।
इति अपि निगमः भवति ।
सुषुम्णः सूर्यरश्मिः चन्द्रमा गन्धर्वः ।
आदित्यतः अस्य दीप्तिः भवति ।
विः इति शकुनिनाम ।
पर्ववति भास्वति इति औपमन्यवः ।
वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि ।
आदित्यः अपि गौः उच्यते ।
अथ अपि इषुनाम इह भवति एतस्मात् एव ।
वेतेः गतिकर्मणः ।
पुरुषान् अदनाय ।
ततः वयः प्रपतन्ति ।
मीमयतिः शब्दकर्मा ।
निवासकर्मणः] नियता मीमयत् गौः शब्दं करोति ।
क्षा क्षियतेः ।
अथ अपि अस्य एकः रश्मिः चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तत् एतेन उपेक्षितव्यम् ।
वृक्षः व्रश्चनात् [वृत्वा क्षां तिष्ठति इति वा । । २.६ ।

निर्वक्तव्यानि । इति इमानि एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि
अनुक्रान्तानि । तत्र निरृतिः निरमणात् । ऋच्छतेः कृच्छ्रापत्तिः
समाननिर्वचनानि । नानाकर्माणि चेत् नानानिर्वचनानि । यथार्थम्
अपि सत्त्वानां सन्देहाः विद्यन्ते । तानि चेत् समानकर्माणि
प्रभागपादः । प्रभागपादसामान्यात् इतराणि पदानि । एवम् अन्येषाम्
भूरि । पादः पद्यतेः । तन्निधानात् पदम् । पशुपादप्रकृतिः
उरुगायस्य विष्णोः महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थम् अवभाति
शृङ्गं श्रयतेः वा । शृणातेः वा । शम्नातेः वा । शरणाय उद्गतम्
बहुशृङ्गाः । भूरि इति बहुनः नामधेयम् । प्रभवति इति सतः ।
तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावः [भूरिशृङ्गा]
वृष्णः परमं पदम् अव भाति भूरि ।
भूरिशृङ्गाः अयासः । अत्र अह तत् उरुगायस्य

ता वां वास्तूनि उश्मसि गमध्यै यत्र गावः
इति वा । शिरसः निर्गतम् इति वा । अयासः अयनाः । यत्र तत्
इतरा । सा पृथिव्याः संदिह्यते । तयोः विभागः । तस्याः एषा भवति । । २.७ ।

सः मातुः योना परिवीतः अन्तः बहुप्रजाः निरृतिम् आ विवेश ।
अयम् अपि इतरः योनिः एतस्मात् एव ।
महान् अवयवः ।
निर्मीयन्ते अस्मिन् भूतानि ।
माता अन्तरिक्षम् ।
सः मातुः योनौ ।
सः एव अस्य वेद मध्यमः यः ददर्स आदित्योपहितम् ।
न सः अस्य वेद मध्यमः ।
यः ईं चकार इति करोतिकिरती संदिग्ध्यौ वर्षकर्मणा ।
बहुप्रजाः कृच्छ्रम् आपद्यते इति परिव्राजकाः ।
यः ईं चकार न सः अस्य वेद यः ईं ददर्श हिरुक् इत् नु तस्मात् ।
परियुतः भवति ।
परिवीतः वायुना ।
वर्षकर्मा इति नैरुक्ताः ।
तां पप्रच्छ ।
बहुप्रजा भूमिम् आपद्यते वर्षकर्मणा ।
योनिः अन्तरिक्षम् ।
एषा मत् देवता इति ।
विविदिषाणि त्वा इति ।
तां न जज्ञे ।
तस्मै देवता उभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव ।
सर्वाः देवताः जानानि इति ।
शाकपूणिः संकल्पयां चक्रे ।
सा अस्मै एताम् ऋचम् आदिदेश । । २.८ ।

वृणोति इति सतः ।
सा चित्तिभिः [कर्मभिः नीचैः] निकरोति मर्त्यम् ।
वाक् एषा माध्यमिका ।
वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत् पुनः आदत्ते ।
विद्युत् भवन्ती प्रयूहते वव्रिम् ।
ध्वंसने मेधे अधिश्रिता ।
मायुं शब्दं करोति ।
अयं सः शब्दायते येन गौः अभिप्रवृत्ता मिमाति ।
सा चित्तिभिः नि हि चकार मर्त्यं विद्युत् भवन्ती प्रति वव्रिम् औहत ।
अयं सः शिङ्क्ते येन गौः अभिवृता मिमाति मायुं ध्वसनौ अधि श्रिता ।
मायुम् इव आदित्यम् इति वा ।
वव्रिः इति रूपनाम । । २.९ ।

तम् उवाच देवापिः ।
अन्तरा क्षान्तं भवति ।
देवापिः च आर्ष्टिषेणः शंतनुः च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः ।
सः शंतनुः कनीयान् अभिषेचयां चक्रे ।

केवापिः तपः प्रतिपेदे ।
ततः शंतनोः राज्ये द्वादश वर्षाणि देवः न ववर्ष ।
तम् ऊचुः ब्राह्मणाः ।
अधर्मः त्वया चरितः ।
तस्य एषा भवति ।
तस्य एतत् वर्षकामसूक्तम् ।
पुरोहितः ते असानि ।
सः शंतनुः देवापिं शिशिक्ष राज्येन ।
तस्मात् ते देवः न वर्षति इति ।
ज्येष्ठं भ्रातरम् अन्तरित्य अभिषेचितम् ।
समुनत्ति इति वा ।
तयोः विभागः ।
याजयानि च त्वा इति ।
ह्रियते जनात् जनम् इति वा ।
तत्र इतिहासम् आचक्षते ।
अन्तरिक्षं कस्मात् ।
अन्तरिक्षनामानि उत्तराणि षोडश ।
हितरमणं भवति इति वा [हृदयरमणं भवति इति वा] ।
ह्रियते आयम्यमानम् इति वा ।
हिरण्यं कस्मात् ।
हिरण्यनामानि उत्तराणि पञ्चदश ।
संमोदन्ते अस्मिन् भूतानि ।
हर्यतेः वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ।
समुदकः भवति ।
अन्तरा इमे इति वा ।
समभिद्रवन्ति एनम् आपः ।
समुदद्रवन्ति अस्मात् आपः ।
समुद्रः कस्मात् ।
तत्र समुद्रः इति एतत् पार्थिवेन समुद्रेण संदिह्यते ।
शरीरेषु अन्तरक्षयम् इति वा । । २.१० ।

ऋषिः दर्शनात् ।
अधरः अधोरः ।
उत्तरः उद्धततरः भवति ।
सः उत्तरस्मात् अधरं समुद्रम् ।
देवापिः देवानाम् आप्त्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं चिकित्वान् चेतनावान् ।
इति विज्ञायते ।
तत् यत् एनान् तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभु अभ्यानर्षत् [तम् ऋषयः अभवन्] तत् ऋषीणाम् ऋषित्वम् ।
स्तोमान् ददर्श इति औपमन्यवः ।
अधः न धावति इति ऊर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा ।
पुत् नरकं ततः त्रायते इति वा ।
निपरणात् वा ।
पुत्रः पुरु त्रायते ।
समानगतिः वा ।
सेना सेश्वरा ।

इषितसेनस्य इति वा ।
आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रः ।
तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।
सः उत्तरस्मात् अधरं समुद्रम् अपः दिव्याः असृजत् वर्ष्यः अभि ।
आर्टिषेणः होत्रम् ऋषिः नि सीदन् देवापिः देवसुमतिं चिकित्वान् ।
होत्रम् ऋषिः निषीदन् । । २.११ ।

पुरोहितः पुरः एनं दधति । होत्राय वृतः कृपायमाणः अन्वध्यायत् ।
वाचम् अयच्छत् । बृहत् उपव्याख्यातम् ।
देवश्रुतं देवाः एनं शृण्वन्ति [वृष्टिवनिम्] वृष्टियाचिनम् ।
रराणः बृहस्पतिः वाचम् अस्मै अयच्छत् ।
कृपयन् अदीधेत् । देवश्रुतं वृष्टिवनिम्
यत् देवापिः शंतनवे पुरोहितः होत्राय वृतः
शन्तनुः शं तनः अस्तु इति वा । शम् अस्मै तन्वै अस्तु इति वा ।
रराणः रातिः अभ्यस्तः । बृहस्पतिः ब्रह्मा आसीत् । सः अस्मै । २.१२ ।

निवृत्तिकर्म वारयति इति सतः ।
दानपती ।
अथ अपि मित्रस्य एकस्य ।
प्र सः मित्र मर्तः अस्तु प्रयस्वान् यः ते आदित्य शिक्षति व्रतेन ।
इति अपि निगमः भवति ।
अथ अपि वरुणस्य एकस्य ।
अथा वयम् आदित्य व्रते तव ।
यत् आवृणोति शरीरम् ।
इदम् अपि इतरत् व्रतम् एतस्मात् एव वृणोति इति सतः ।
अन्नम् अपि व्रतम् उच्यते ।
आदित्या दानुनः पती ।
आदित्यः कस्मात् ।
व्रतम् इति कर्मनाम ।
अथ अपि मित्रावरुणयोः ।
तत् यथा एतत् मित्रस्य वरुणस्य अर्यम्णः दक्षस्य भगस्य अंशस्य इति ।
एवम् अन्यासाम् अपि देवतानाम् आदित्यप्रवादाः स्तुतयः भवन्ति ।
[अदितेः पुत्रम्] ।
सूर्यम् आदितेयम् ।
अल्पप्रयोगं तु अस्य एतत् आर्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् ।
अदितेः पुत्रः इति वा ।
आदीप्तः भासा इति वा ।
आदत्ते रसान् ।
यानि तु अस्य प्राधान्येन उपरिष्टात् तानि व्याख्यास्यामः ।
साधारणानि उत्तराणि षट् दिवः च आदित्यस्य च ।
आदत्ते भासं ज्योतिषाम् । २.१३ ।

सु ईरणः ।
अथ द्यौः ।
गमयति रसान् ।
गच्छति अन्तरिक्षे ।

अथ द्यौः ।
यत् पृथिव्याः अधिदूरं गता भवति ।
यत् च अस्यां ज्योतींषि गच्छन्ति ।
विष्टप् आदित्यः भवति ।
आविष्टः रसान् ।
गौः आदित्यः भवति ।
आविष्टः भासा इति वा ।
नभः आदित्यः भवति ।
आविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिः च ।
[नेता रसानाम्] ।
सु अरणः ।
ज्योतिषां प्रणत्रः ।
अपि वा भनः एव स्यात् विपरीतः ।
न न भति इति वा ।
एतेन द्यौः व्याख्याता ।
स्वः आदित्यः भवति ।
आविष्टः भासं ज्योतिषाम् ।
प्राश्नुते एनं वर्णः इति नैरुक्ताः ।
नेता भासाम् ।
पुण्यकृतः हि एव तत्र गच्छन्ति ।
स्वृतः रसान् ।
स्वृतः भासं ज्योतिषाम् ।
स्वृतः भासा इति वा ।
पृश्निः आदित्यः भवति ।
संस्पृष्टः रसान् ।
संस्प्रष्टा भासं ज्योतिषाम् ।
संस्प्रष्टः भासा इति वा ।
प्रतिषिद्धं प्रतिषेध्येत ।
संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिः च ।
नाकः आदित्यः भवति [नेता रसानाम्] नेता भासाम् ।
ज्योतिषां प्रणयः ।
अथ द्यौः ।
कम् इति सुखनाम ।
अथ द्यौः ।
न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च न असुखम् ।
एतेन द्यौः व्याख्याता ।
न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च नाकम् । । २.१४ ।

काष्ठाः उपदिशः भवन्ति ।
इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिताः भवन्ति ।
आदित्यः अपि काष्ठा उच्यते ।
क्रान्त्वा स्थितः भवति ।
आज्यन्तः अपि काष्ठा उच्यते ।
आपः अपि काष्ठाः उच्यन्ते ।
क्रान्त्वा स्थिताः भवन्ति ।

दिङ्नामानि उत्तराणि अष्टौ ।
क्रान्त्वा स्थिताः भवन्ति इति स्थावराणाम् ।
क्रान्त्वा स्थितः भवति ।
तत्र काष्ठाः इति एतत् अनेकस्य अपि सत्त्वस्य [नाम] भवति ।
अपि वा अभ्यशनात् ।
आसदनात् ।
दिशः कस्मात् ।
तेषाम् आदितः साधारणानि पञ्च अश्वरश्मिभिः ।
रश्मिः यमनात् ।
रश्मिनामानि उत्तराणि पञ्चदश ।
काष्ठाः दिशः भवन्ति ।
दिशतेः । । २.१५ ।

तस्मात् इन्द्रशत्रुः ।
तत् कः वृत्रः ।
तत् आभिवादिनी एषा ऋक् भवति ।
[त्वाष्ट्रः असुरः इति ऐतिहासिकाः ।
] अपां च ज्योतिषः च मिश्रीभावकर्मणः वर्षकर्म जायते ।
तत्र उपमार्थेन युद्धवर्णाः भवन्ति ।
अहिवत् तु खलु मन्त्रवर्णाः ब्रामन्णवादाः च ।
तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिरे आपः ।
विवृद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयां चकार ।
अतिष्ठन्तीनाम् अनिविशमानानाम् इति अस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः ।
इन्द्रशत्रुः इद्रः अस्य शमयिता वा शातयिता वा ।
वृत्रस्य निण्यं वि चरन्ति आपः दीर्घं तमः आ अशयत् इन्द्रशत्रुः ।
मेघः इति नैरुक्ताः ।
शरीरं शृणातेः ।
शम्नातेः वा ।
वृत्रस्य [निण्यम्] निर्णामं विचरन्ति विजानन्ति आपः इति ।
दीर्घं द्राघतेः ।
तमः तनोतेः ।
आशयत् आशेतेः ।
अतिष्ठन्तीनाम् अनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् । । २.१६ ।

वृत्रः वृणोतेः वा ।
वणिक् पण्यं नेनेक्ति ।
अपां विलम् अपिहितं यत् आसीत् ।
बिलं भरं भवति बिभर्तेः ।
वृत्रं जघ्निवान् ।
अपववार तत् ।
वर्ततेः वा ।
वर्धतेः वा ।
यत् अवृणोत् तत् उ वृत्रस्य वृत्रत्वम् ।
पणिः पणनात् ।
यत् अवर्धत तत् उ वृत्रस्य वृत्रत्वम् ।

इति विज्ञायते ।
इति विज्ञायते ।
यत् अवर्तते तत् उ वृत्रस्य वृत्रत्वम् ।
उपदासयति कर्माणि ।
पणिः वणिक् भवति ।
इति विज्ञायते ।
दासपत्नीः अहिगोपाः अतिष्ठन् निरुद्धाः आपः पणिना इव गावः ।
अपां बिलम् अपिहितं यत् आसीत् वृत्रं जघन्वान् अप तत् ववार ।
दासः दस्यतेः ।
अहिगोपाः अतिष्ठन् ।
अहिना गुप्ताः ।
अहिः अयनात् ।
एति अन्तरिक्षे ।
अयम् अपि इतरः अहिः एतस्मात् एव ।
निर्ह्रसितोपमर्गः ।
आहन्ति इति ।
निरुद्धाः आपः पणिना इव गावः ।
दासपत्नीः दासाधिपत्न्यः ।। २.१७ ।

उषाः कस्मात् ।
प्रदीयन्ते अस्याम् अवश्यायाः ।
तस्याः एषा भवति ।
उच्छति इति सत्याः ।
उषोनामानि उत्तरारि षोडश ।
उपरमयति इतराणि ध्रुवीकरोति ।
प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीणि ।
रात्रिः कस्मात् ।
रात्रिनामानि उत्तराणि त्रयोविंशतिः ।
रात्रेः अपरः कालः ।
रातेः वा स्यात् दानकर्मणः ।
२.१९
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः आगमत् ।
स्त्रीयोनिः अभियुतः एनां गर्भः ।
चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततमम् अजनिष्ट विभूततमम् ।
तस्याः एषा अपरा भवति ।
यथा प्रसूता सवितुः सवाय एवा रात्री उषसे योनिम् आरैक् ।
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः आ अगात् चित्रः प्रकेतः अजनिष्ट विभ्वा ।
यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिः आदित्यस्य एवं रात्र्युषसे योनिम् अरिचत् स्थानम् ।। २.१८ ।

कृष्णं कृष्यतेः । निकृष्टः वर्णः । अथ एने संस्तौति ।
अहः कस्मात् । उपाहरन्ति अस्मिन् कर्माणि । तस्य एषः निपातः
भवति वैश्वानरीयायाम् ऋचि ।
अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे । अहर्नामानि उत्तराणि द्वादश ।
[सह] चरतः इति स्यात् । आमिनाने [आमिन्वाने] ।
[अनूच्यौ इति] । इति इतरेतरम् अभिप्रेत्य । द्यावा वर्णम्

अरिचत् कृष्णा सदनानि अस्याः क्रृष्णवर्णा रात्रिः ।
रसहरणात् वा । रुशती श्वेत्या आगात् । श्वेत्या श्वेततेः ।
ज्वलतिकर्मणः । सूर्यम् अस्याः वत्सम् आह । साहचर्यात् ।
रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा ।रुशत् इति वर्णनाम ।रोचतेः
अनूची द्यावा वर्ण चरतः आमिनाने ।
रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्या आ अगात् आरैक्
समानबन्धू समानबन्धने । अमृते अमरणधर्माणौ । अनूची
उ कृष्णा सदनानि अस्याः । समानबन्धू अमृते
चरतः । ते एव द्यावौ । द्योतनात् । अपि वा द्यावा चरतः तया । २.२० ।

उपरः उपलः मेघः भवति ।
अहः च कृष्णम् अहः अर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।
तेषाम् एषा भवति ।
उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि ।
आः उपरः उपलः इति एताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः ।
मेहति इति सतः ।
मेघः कस्मात् ।
मेघनामानि उत्तराणि त्रिंशत् ।
सर्वेषां ज्योतिषां राजा ।
उद्यन् आदित्यः ।
वैश्वानरः जायमानः इव ।
विवर्तेते रजसी वेद्याभिः वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः ।
अहः च कृष्णं रात्रिः शुक्लं च अहः अर्जुनम् ।
अवाहन् अग्निः ज्योतिषा तमांसि ।
उपरता आपः इति वा ।
वैश्वानरः जायमानः न राजा अव आतिरत् ज्योतिषा अग्निः तमांसि । । २.२१ ।

पूरयतेः वा ।
अपि वा अन्वाप् इति स्यात् ।
यथा प्राक् इति ।
तस्य अनूपः इति स्यात् ।
द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् ।
बृबूकम् इति उदकनाम ।
ब्रवीतेः [वा] शब्दकर्मणः ।
पुरीषं पृणातेः ।
अनूप्यते उदकेन ।
यथा प्राचीनम् इति ।
भ्रंशतेः वा ।
[कृन्तत्रम् अन्तरिक्षम् ।
अयम् अपि इतरः अनूपः एतस्मात् एव ।
देवानां माने प्रतमाः अतिष्ठन् कृन्तत्रात् एषाम् उपराः उत् आयन् ।
त्रयः तपन्ति पृथिवीम् अनूपाः द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् ।
देवानां निर्माणे प्रथमाः अतिष्ठन् माध्यमिकाः देवगणाः ।
प्रतमः भवति ।
विकर्तनं मेघानाम् ।

वाय्वादित्यौ उदकम् ।
] विकर्तनेन मेघानाम् उदकं जायते ।
त्रयः तपन्ति पृथिवीम् अनूपाः ।
पर्जन्यः वायुः आदित्यः शीतोष्णवर्षैः ओषधीः पाचयन्ति ।
अनूपाः अनुवपन्ति लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणा ।
प्रथमः इति मुख्यनाम । । २.२२ ।

वाक् कस्मात् ।
तत् यत् देवतावत् उपरिष्टात् तत् व्याख्यास्यामः ।
अथ एतत् नदीवत् ।
वचेः ।
वाङ्नामानि उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् ।
तत्र सरस्वती इति एतस्य नदीवत् देवतावत् च निगमाः भवन्ति ।
२.२४
पारं परं भवति ।
इयं शुष्मेभिः बिसखाः इव अरुजत् सानु गिरीणां तविषेभिः ऊर्मिभिः ।
नदनाः [इमाः] भवन्ति ।
शब्दवत्यः ।
नद्यः कस्मात् ।
नदीनामानि उत्तराणि सप्तत्रिंशत् ।
उनत्ति इति सतः ।
उदकं कस्मात् ।
उदकनामानि उत्तराणि एकशतम् ।
अवनाय सुप्रवृत्ताभिः [शोभनाभिः] स्तुतिभिः सरस्वतीम् [नदीम्] कर्मभिः परिचरेम ।
अवारम् अवरम् ।
पारावतघ्नीं पारावारघातिनीम् ।
महद्भिः ऊर्मिभिः ।
समुन्नुन्नम् इति वा ।
सानु समुच्छ्रितं भवति ।
वृद्धिकर्मणः वा ।
बिसं बिस्यतेः भेदनकर्मणः ।
शोषयति इति सतः ।
शुष्मम् इति बलनाम ।
पारावतघ्नीम् अवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीम् आ विवासेम धीतिभिः ।
तत्र इतिहासम् आचक्षते ।
इयं शुष्मैः शोषणैः ।
गाधाः भवत इति ।
आश्चर्यम् इव प्राधान्येन ।
बहुलम् आसां नैघण्टुकं वृत्तम् ।
अथ एतत् बहुवत् ।
तत् यत् द्विवत् उपरिष्टात् तत् व्याख्यास्यामः ।
अपि द्विवत् ।
सः विश्वामित्रः नदीः तुष्टाव ।
अनुययुः इतरे ।
सः वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्र्योः सम्भेदम् आययौ ।

विश्वामित्रः ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितः बभूव ।
पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवः वा ।
पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः ।
सुदाः कल्याणदानः ।
सर्वं संसृतम् ।
विश्वामित्रः सर्वमित्रः ।
अमिश्रीभावगतिः वा ।
अपि बहुवत् । । २.२३ ।

क्षणः क्षणोतेः ।
प्रक्ष्णुतः कालः ।
कालः कालयतेः गतिकर्मणः ।
प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनसः ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा अवनाय ।
नद्यः प्रत्यूचुः ।
कुशिकः राजा बभूव ।
साधु विक्रोशयिता अर्थानाम् इति वा ।
अभीक्ष्णम् अभिक्षणं भवति ।
कुशिकस्य सूनुः ।
क्रंशतेः वा स्यात् प्रकाशयतिकर्मणः ।
उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिने ।
यावत् अभीक्ष्णं च इति ।
क्रोशतेः शब्दकर्मणः ।
प्र सिन्धुम् अच्छ बृहती मनीषा अवस्युः अह्वे कुशिकस्य सूनुः ।
ऋतावरीः ऋतवत्यः ।
ऋतम् इति उदकनाम ।
प्रत्यृतं भवति ।
मुहूर्तम् एवैः अयनैः अवनैः वा ।
मुहूर्तः मुहुः ऋतुः ।
ऋतुः अर्त्तेः गतिकर्मणः ।
मुहुः मूढः इव कालः ।
रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीः उप मुहूर्तम् एवैः । । २.२५ ।

पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः ।
सुपाणिः कल्याणपाणिः ।
प्रत्याख्याय अन्ततः आशुश्रुवुः ।
वृणोतेः इति और्णवाभः ।
उर्व्यः ऊर्णोतेः ।
प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति ।
अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् इति व्याख्यातम् ।
रदतिः खनतिकर्मा ।
इन्द्रः अस्मान् अरदत् वज्रबाहुः ।
देवः अनयत् सविता सुपाणिः तस्य वयं प्रसवे यामः उर्वीः ।
इन्द्रः अस्मान् अरदत् वज्रबाहुः अप अहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।
देवः अनयत् सविता ।
तस्य वयं प्रसवे यामः उर्वीः । । २.२६ ।

याहि दूरात् अनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमाना इव योषा पुत्रम् ।
अथ एतत् अश्ववत् ।
तस्य अश्ववत् देवतावत् च निगमाः भवन्ति ।
दधत् क्रन्दति इति वा ।
तत्र दधिकाः इति एतत् दधत् क्रामति इति वा ।
महाशनः भवति इति वा ।
अश्नुते अध्वानम् ।
अश्वः कस्मात् ।
तेषाम् अष्टौ उत्तराणि बहुवत् ।
अश्वनामानि उत्तराणि षड्विंशतिः ।
मर्याय इव कन्या परिष्वजनाय ।
आश्रृणवाम ते कारो वचनानि ।
नि ते नंसै पीप्याना इव योषा मर्याय इव कन्या शश्वचै ते ।
आ ते कारो शृणवाम वचांसि ययाथ दूरात् अनसा रथेन ।
दधत् आकारी भवति इति वा ।
निनमै इति वा ।
तत् यत् देवतावत् उपरिष्टात् तत् व्याख्यास्यामः ।। २.२७ ।

पथाम् अङ्कांसि पथां कुटिलानि ।
उत स्यः वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धः अपिकक्षे आसनि ।
तावन्ति एव उत्तराणि ज्वलतः नामधेयानि नामधेयानि ।
ज्वलतिकर्माणः उत्तरे धतवः एकादश ।
दश उत्तराणि आदिष्टोपयोजनानि इति आचक्षते साहचर्यज्ञानाय ।
आपनीफणत् इति फणतेः चर्करीतवृत्तम् ।
अङ्कः अञ्चतेः ।
पन्थतेः वा ।
पन्थाः पततेः वा ।
तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः ।
अनुसंतवीत्वत् ।
क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा ।
अपिकक्षे आसनि इति व्याख्यातम् ।
गृह्णातेः वा ।
गृणातेः वा ।
ग्रीवा गिरतेः वा ।
ग्रीवायां बद्धः ।
क्षेपणम् अनु तूर्णम् अश्नुते अध्वानम् ।
अपि सः वाजी वेजनवान् ।
क्रतुं दधिक्राः अनु संतवीत्वत् पथाम् अङ्कांसि अनु आपनीफणत् ।
पद्यतेः वा ।। २.२८ ।

निरुक्तशास्त्रम्/तृतीयोध्यायः

https://sa.wikisource.org/s/6zi

< निरुक्तशास्त्रम्

अपततं भवति ।
एवमर्थीये ऋचौ उदाहरिष्यामः ।
तत् यथा जनयितुः प्रजा ।
न अनेन पतति इति वा ।
अपत्यनामानि उत्तराणि पञ्चदश ।
क्रियते इति सतः ।
कर्मनामानि उत्तराणि षड्विंशतिः ।
अपत्यं कस्मात् ।
कर्म कस्मात् । । ३.१ ।

अरणस्य रेक्णः अरणः अपार्णः भवति ।
अचेतयमानस्य तत् प्रमत्तस्य भवति ।
शिष्यते प्रयतः ।
शेषः इति अपत्यनाम ।
न शेषः अग्ने अन्यजातम् अस्ति ।
पित्र्यस्य इव धनस्य ।
नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
रेक्णः इति धननाम ।
परिहर्तव्यं हि न उपसर्तव्यम् ।
न शेषः अग्ने अन्यजातम् अस्ति अचेतानस्य मा पथः वि दुक्षः ।
परिषद्यं हि अरणस्य रेक्णः नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।
रिच्यते प्रयतः ।
मा नः पथः विदूदुषः इति । । ३.२ ।

एतु नः वाजी वेजनवान् ।
नहि ग्रभाय अरणः सुशेवः अन्योदर्यः मनसा मन्तवइ उ ।
पुत्रदायाद्ये इति एके ।
अथ एतां दुहितृदायाद्ये उदाहरन्ति ।
अभिषहमाणः सपत्नान् ।
औकः इति निवासनाम उच्यते ।
अथ सः ओकः पुनः एव तत् एति यतः आगतः भवति ।
मम अयम् [पुत्रः] इति ।
अन्योदर्यः मनसा अपि न मन्तव्यः ।
न हि ग्रहीतव्यः अरणः सुसुखतमः अपि ।
अध चित् ओकः पुनः इत् सः एति आ नः वाजी अभीषाट् एतु नव्यः ।
नवजातः सः एव पुत्रः इति । । ३.३ ।

इति अभ्रातृकायाः अनिर्वाहः औपमिकः ।
इति च ।
तस्मात् पुमान् दायादः अदायादा स्त्री ।
इति विज्ञायते ।
तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम् ।
न दुहितरः इति एके ।
स्त्रीणां दानविक्रियातिसर्गाः विद्यन्ते न पुंसः ।

पुंसः अपि इति एके ।
शौनःशेपे दर्शनात् ।
अभ्रातृमतीवादः इति अपरम् ।
मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवः अब्रवीत् ।
अभ्रातृकाः इव योषाः तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मानः ।
रेतसः वा ।
तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।
[अमूर्याः यन्ति जामयः सर्वाः लोहितवाससः] अभ्रातरः इव योषाः तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ।
नप्तारम् उपागमत् ।
विद्वान् प्रजननयज्ञस्य ।
शासत् वह्निः दुहितुः नप्त्यं गात् विद्वान् ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।
पिता यत्र दुहितुः सेकम् ऋञ्जन् सं शग्म्येन मनसा दधन्वे ।
प्रशास्ति वोळहा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् ।
दुहिता दुर्हिता ।
अविशेषेण मिथुनाः पुत्राः दायादाः इति ।
दोग्धेः वा ।
अविशेषेण पुत्राणां दायः भवति धर्मतः ।
दौहित्रं पौत्रम् इति ।
विधानं पूजयन् ।
तत् एतत् ऋक्छलोकाभ्याम् अभ्युक्तम् ।
अङ्गात् अङ्गात् संभवसि हृदयात् अधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनाम असि सः जवि शरदः शतम् ।
इति ।
दूरे हिता ।
अङ्गात् अङ्गात् संभूतस्य हृदयात् अधिजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य ।। ३.४ ।

तां तत्र अक्षेण आघ्नन्ति ।
शम्नातेः वा ।
शरीरं शृणातेः ।
श्म शरीरम् ।
श्मशानं श्मशयनम् ।
अपगूर्णः भवति ।
गुरतेः ।
अभ्राता इव पुंसः एति प्रतीची गर्तारुक् इव सनये धनानाम् ।
सा रिक्थं लभते ।
लोम लुनातेः वा ।
तं तत्र या अपुत्रा या अपतिका सा आरोहति ।
सत्यसङ्गरः भवति ।
गृणातेः ।
गर्तः सभास्थाणुः ।
गर्तारोहिणी इव धनलाभाय दाक्षिणाजी ।
अभ्रातृका इव पुंसः पितॄन् एति अभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिम् ।
जाया इव पत्ये उशती सुवासाः उषाः हस्रा इव नि रिणीते अप्सः ।
श्मशानसंचयः अपि गर्तः उच्यते ।
जाया इव पत्ये कामयमाना सुवासाः ऋतुकालेषु उषाः हसना इव दन्तान् विवृणुते रूपाणि इति ।

ज्येष्ठं पुत्रकायाः इति एके ।
अथ एतां जाम्याः रिक्थप्रतिषेधे उदाहरन्ति ।
स ंदधाति आत्मानं संगमेन मनसा इति ।
पिता यत्र दुहितुः अप्रत्तायाः रेतःसेकं प्रार्जयति ।
पितुः च पुत्रभावः ।
इति अभ्रातृकायाः उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः ।
श्मश्रु लोम ।
चतस्रः उपमाः ।
श्मनि श्रितं भवति ।
इति अपि निगमः भवति ।
आ रोहथः वरुण मित्र गर्तम् ।
स्तुततमं यानम् ।
गृणातेः स्तुतिकर्मणः ।
रथः अपि गर्तः उच्यते ।
न उपरस्य आविष्कुर्यात् यत् उपरस्य आविष्कुर्यात् गर्तेष्ठाः स्यात् प्रमायुकः यजमानः ।
लीयतेः वा ।
न अभ्रात्रीम् उपयच्छेत तोकं हि अस्य तत् भवति ।
इति अपि निगमः भवति । । ३.५ ।

न जामये भगिन्यै ।
अन्यतरः अर्द्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ।
अन्यतरः सन्तानकर्ता भवति पुमान् दायादः ।
अवह्निं च स्त्रियम् ।
वह्निं पुत्रम् ।
यदी मातरः जनयन्त ।
सनितुः हस्तग्राहस्य ।
चकार एनां गर्भनिधानीम् ।
रिक्थं प्रारिचत् प्रादात् ।
तान्वः आत्मजः पुत्रः ।
निर्गमनप्राया भवति ।
जामिः अन्ये अस्यां जनयन्ति जाम् अपत्यम् ।
यदी मातरः जनयन्त वह्निम् अन्यः कर्ता सुकृतोः अन्यः ऋन्धन् ।
न जामये तान्वः रिक्थम् आरैक् चकार गर्भं सनितुः ा भनिधानम् ।
जमतेः वा स्यात् गतिकर्मणः । ३.६ ।

मनस्यतिः पुनः मनस्वीभावे ।
मनुष्यनामानि उत्तराणि पञ्चविंशतिः ।
मनुष्याः कस्मात् ।
मनस्यमानेन सृष्टाः ।
मनोः अपत्यम् ।
मनुषः वा ।
तत्र पञ्चजनाः इति एतस्य निगमाः भवन्ति ।
मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति । ३.७ ।

सोः देवान् असृजत तत् सुराणां सुरत्वम् ।
निषादः कस्मात् ।

निषदनः भवति ।
निषण्णम् अस्मिन् पापकम् इति नैरुक्ताः ।
यत् पाञ्चजन्यया विशा ।
पञ्चजनीनया विशा ।
पञ्च पृक्ता संख्या ।
स्त्रीपुंनपुंसकेषु अविशिष्टा ।
अञ्चनाः भवन्ति इति वा ।
प्रबाधते आभ्यां कर्माणि ।
अग्रकारिण्यः भवन्ति इति वा ।
चत्वारः वर्णाः निषादः पञ्चमः इति औपमन्यवः ।
अग्रगालिन्यः भवन्ति इति वा ।
अन्नादाः च जज्ञियाः च ।
अग्रगामिन्यः भवन्ति इति वा ।
अङ्गुल्यः कस्मात् ।
अङ्गुलिनामानि उत्तराणि द्वाविंशतिः ।
बाहुः कस्मात् ।
बाहुनामानि उत्तराणि द्वादश ।
असोः असुरान् असृजत तत् असुराणाम् असुरत्वम् ।
तेन तद्वन्तः ।
अस्तः शरीरे भवति ।
अपि वा असुः इति प्राणनाम ।
स्थानेभ्यः इति वा ।
स्थानेषु अस्ताः ।
असुराः असुरताः ।
तत् अद्य वाचः परमं मंसीय येन असुरान् अभिभवेम देवाः ।
ऊर्जयति इति सतः ।
तत् अद्य वाचः प्रथमं मंसीय येन असुरान् अभि देवाः असाम ।
गन्धर्वाः पितरः देवाः असुराः रक्षांसि इति एके ।
इति विज्ञायते ।
ऊर्जादः उत यज्ञियासः ।
अपि वा अभ्यञ्जनात् एव स्युः ।
ऊर्क् इति अन्ननाम ।
तासाम् एषा भवति ।
पक्वं सुप्रवृक्णम् इति वा ।
पञ्चजनाः मम होत्रं जुषध्वम् ।
ऊर्जादः उत यज्ञियासः पञ्च जनाः मम होत्रं जुषध्वम् ।
[अग्रसारिण्यः भवन्ति इति वा] अङ्कनाः भवन्ति इति वा । । ३.८ ।

इयम् अपि इतरा धूः एतस्मात् एव ।
दशधुरः दश युक्ताः वहद्भ्यः ।
संगमनात् वा ।
संग्रामनामानि उत्तराणि षट्चत्वारिंशत् ।
दशावनिभ्यः दशकक्ष्येभ्यः दशयोक्त्रेभ्यः दशयोजनेभ्यः ।
अन्तिकं कस्मात् ।
संगतौ ग्रामौ इति वा ।

तत्र खले इति एतस्य निगमाः भवन्ति ।
अन्तिकनामानि उत्तराणि एकादश ।
धूः धूर्वतेः वधकर्मणः ।
संग्रामः कस्मात् ।
विहन्ति वहम् ।
धारयतेः वा ।
अभीशवः अभ्यश्नुवते कर्माणि ।
योक्त्राणि योजनानि इति व्याख्यातम् ।
कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि ।
अवन्ति कर्माणि ।
अवनयः अङ्गुल्यः भवन्ति ।
दशाभीशुभ्यः अर्चत अजरेभ्यः दश धुरः दश युक्ताः वहद्भ्यः ।
कान्तिकर्माणः उत्तरे धातवः अष्टादश ।
क्रुध्यतिकर्माणः उत्तरे धातवः दश ।
आनीतं भवति ।
संक्षिप्तः विकर्षः ।
बिभर्तेः ।
धनं कस्मात् ।
धिनोति इति सतः ।
बलं भरं भवति ।
बलं कस्मात् ।
बलनामानि उत्तराणि अष्टाविंशतिः ।
धननामानि उत्तराणि अष्टाविंशतिः एव ।
संगरणात् वा ।
क्रोधनामानि उत्तराणि एकादश ।
क्षिप्रनामानि उत्तराणि षड्विंशतिः ।
अन्ननामानि उत्तराणि अष्टाविंशतिः ।
गोनामानि उत्तराणि नव ।
क्षिप्रं कस्मात् ।
आनतं भूतेभ्यः ।
अत्तेः वा ।
अत्तिकर्माणः उत्तरे धातवः दश ।
गतिकर्माणः उत्तरे धातवः द्वाविंशशतम् ।
अन्नं कस्मात् । । ३.९ ।

शतं दशदशतः ।
सहस्रं सहस्वत् ।
अयम् अपि इतरः खलः एतस्मात् एव ।
अयुतं प्रयुतं नियुतं तत्तदभ्यस्तम् ।
अर्बुदः मेघः भवति अरणम् अम्बु ।
[खण्डं खण्डयतेः] ।
तद्दः ।
[अम्बुदः] अम्बुमत् भाति इति वा ।
अम्बुमत् भवति इति वा ।
इन्द्रः हि अहम् अस्मि ।

आखण्डल प्र हूयसे ।
वियातय इति वा ।
तत्र वियातः इति एतत् वियातयते इति वा ।
वधकर्माणः उत्तरे धातवः त्रयस्त्रिंशत् ।
आपानः आप्नुवानः ।
तत्र द्वे नामनी आक्षाणः आश्नुवानः ।
व्याप्तिकर्माणः उत्तरे धातवः दश ।
खलतेः वा ।
नावाप्ता वा ।
सः यथा महान् बहुः भवति वर्षन् तत् इव अर्बुदम् ।
यः इन्द्रं न विदुः ।
किं मा निन्दन्ति शत्रवः अनिन्द्राः ।
समास्कन्नः भवति ।
स्खलतेः वा ।
खलः इति संग्रामनाम ।
खले इव पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि ।
खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि ।
अनिन्द्राः इतरे इति वा ।
सपत्नान् अभिभवामि ।
ताळअयति इति सतः ।
तळइत् इति अन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म ।
दृष्टार्था वा ।
खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवः अनिन्द्राः ।
विंशतिः द्विदशतः ।
अस्मि निष्षहमाणः ।
अभि इदम् एकम् एकः अस्मि निष्षाट् अभि द्वा किम् उ त्रयः करन्ति ।
द्वौ किं मा त्रयः कुर्वन्ति ।
एकः इता संख्या ।
द्वौ द्रुततरा संख्या ।
त्रयः तीर्णतमा संख्या ।
चत्वारः चलिततमा संख्या ।
अष्टौ अश्नोतेः ।
नव न वननीया ।
दश दस्ता ।
आखण्डयितः ।
अभिभवामि इदम् एकम् एकः । । ३.१० ।

दूरे अपि सन् अन्तिके इव संदृश्यसे इति ।
वज्रनामानि उत्तराणि अष्टादश ।
वज्रः कस्मात् ।
वर्जयति इति सतः ।
दूरे चित् सन् तळइत् इव अति रोचसे ।
तत्र कुत्सः इति एतत् कृन्ततेः ।
ऋषिः कुत्सः भवति ।
कर्ता स्तोमानाम् इति औपमन्यवः ।

अथ अपि अस्य वधकर्म एव भवति ।
तत्सखः इन्द्रः शुष्णं जघान इति ।
अपि तु इदम् अन्तिकनाम एव अभिप्रेतं स्यात् ।
ईश्वरनामानि उत्तराणि चत्वारि ।
याः च नः दूरे तळइतः याः च अन्तिके ।
तत्र इनः इति एतत् सनितः ऐश्वर्येण इति वा ।
सनितम् अनेन ऐश्वर्यम् इति वा ।
ऐश्वर्यकर्माणः उत्तरे धातवः चत्वारः ।
त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्यः आददीमहि ।
अदानप्रज्ञा वा ।
याः नः दूरे तळइतः याः अरातयः अभि सन्ति जम्भय ताः अनप्नसः ।
दूरात् च दृश्यते ।
अरातयः अदानकर्माणः वा ।
जम्भय ताः अनप्नसः ।
अप्नः इति रूपनाम ।
आप्नोति इति सतः ।
विद्युत् तळइत् भवति इति शाकपूणिः ।
सा हि अवताळअयति ।
त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणः पते स्पार्हा वसु मनुष्या आ ददीमहि । । ३.११ ।

यत्र सुपर्णाः अमृतस्य भागम् अनिमेषं विदथा अभि स्वरन्ति ।
इनः विश्वस्य भुवनस्य गोपाः सः मा धीरः पाकम् अत्र आ विवेश । । ३.१२ ।

अथ अपि कनीयसा ज्यायांसम् ।
ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा अप्रख्यातं वा उपमिमीते ।
तत् आसां कर्म ।
यत् अतत् तत्सदृशम् इति गार्ग्यः ।
अथ अतः उपमाः ।
सत्यं कस्मात् ।
ह्रस्वः ह्रसतेः ।
सत्प्रभवं भवति इति वा ।
नव उत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ।
बहुः कस्मात् ।
ह्रस्वनामानि उत्तराणि एकादश ।
महन्नामानि उत्तराणि पञ्चविंशतिः ।
महान् कस्मात् ।
मानेन अन्यान् जहाति इति शाकपूणिः ।
मंहनीयः भवति इति वा ।
बहु ववक्षिथ विवक्षसे इति एते वक्तेः वा वहतेः वा साभ्यासात् ।
गृहनामानि उत्तराणि द्वाविंशतिः ।
गृहाः कस्मात् ।
गृह्णन्ति इति सताम् ।
परिचरणकर्माणः उत्तरे धातवः दश ।
बहुनामानि उत्तराणि द्वादश ।
सुखं कस्मात् ।

सुहितं खेभ्यः ।
खं पुनः खनतेः ।
रूपनामानि उत्तराणि षोडश ।
रूपं रोचतेः ।
प्रशस्यनामानि उत्तराणि दश ।
प्रज्ञानामानि उत्तराणि एकादश ।
सत्यनामानि उत्तराणि षट् ।
अष्टौ उत्तराणि पदानि पश्यतिकर्माणः [उत्तरे] धातवः ळ्चायतिप्रभृतीनि च ।
प्रभवति इति सतः ।
नामानि आमिश्राणि ।
सत्सु तायते ।
सुखनामानि उत्तराणि विंशतिः । । ३.१३ ।

तनोतेः वा स्यात् ।
तस्करः तत् करोति [तत्करः भवति] यत् पापकम् इति नैरुक्ताः ।
अग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्याम् उपमिमीते ।
वनर्गू वनगामिनौ ।
तनूत्यजा इव तस्करा वनर्गू रशनाभिः दशभिः अभि अधीताम् ।
[अभ्यधीताम् इति] अभ्यधाताम् ।
तनूत्यक् तनूत्यक्ता ।
सन्ततकर्मा भवति ।
रशनाभिः दशाभिः अभ्यधीताम् ।
ज्यायान् तत्र गुणः अभिप्रेतः ।
अहोरात्रकर्मा वा । । ३.१४ ।

कुह स्वित् दोषा कुह वस्तोः अश्विना कुह अभिपित्वं करतः कुह उषतुः ।
कः वां शयुत्रा विधवा इव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थे आ ।
विधवा विधातृका भवति ।
आत्मा अततेः वा ।
क्व स्वित् रात्रौ भवथः क्व दिवा ।
क्व वसथः ।
कः वां शयने विधवेव देवरम् ।
[देवरः कस्मात् ।
द्वितीयः वरः उच्यते] ।
अथ निपाताः पुरस्तात् एव व्याख्याताः ।
अग्निः इव ये [मरुतः भ्राजमानाः रोचिष्णूरस्काः] भ्राजस्वन्तः रुक्मवक्षसः ।
अग्निः न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः ।
यावद्व्याप्तिभूतः इति ।
अपि वा आप्तः इव स्यात् ।
आप्तेः वा ।
आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभः यथा ।
भ्राजन्तः अग्नयः यथा ।
यथा इति कर्मोपमा ।
विधवनात् वा ।
आकुरुते सधस्थाने ।

योषा यौतेः ।
मर्यः मनुष्यः मरणधर्मा ।
देवरः दीव्यतिकर्मा ।
तद्वियोगात् विधवा ।
अपि वा धवः इति मनुष्यनाम ।
विधावनात् वा इति चर्मशिराः ।
क्व अभिप्राप्तिं कुरुथः ।
यथा वातः यथा वनं यथा समुद्रः एजति । । ३.१५ ।

था इति च ।
जारः आ भगम् ।
रसहरणात् वा ।
इति उषसम् अस्य स्वसारम् आह साहचर्यात् ।
स्वसुः जारः शृणोतु नः ।
तथा अपि निगमः भवति ।
सः एव भासाम् ।
रातेः जरयिता ।
प्रत्नः इव पूर्वः इव विश्वः इव इमः इव इति ।
जारः इव भगम् ।
भजतेः ।
अथ अपि उपमार्थे दृश्यते ।
आ इति आकारः उपसर्गः पुरस्तात् एव व्याख्यातः ।
न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदा चित् ।
तद् यथा कितवात् बिभीयात् एवम् एव दुरुक्तात् बिभीयात् ।
चतुरः चित् [अक्षान्] धारयते इति ।
न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ।
चतुरः चित् ददमानात् बिभीयात् आ निधातोः ।
आदित्यः अत्र जारः उच्यते ।
हिरण्यवर्णस्य इव अस्य रूपम् ।
[वृषलः वृषशीलः भवति ।
ब्राह्मणाः इव वृषलाः इव इति ।
ब्राह्मणवत् वृषलवत् ।
वत् इति सिद्धोपमा ।
अमुथा यथा असौ इति व्याख्यातम् ।
असौ अस्ततरः अस्मात् ।
अयम् एततरः अमुष्मात् ।
अपि तु अयं मनुष्यजारः एव अभिप्रेतः स्यात् ।
तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथा इमथा ।
स्त्रीभगः तथा स्यात् ।
हिरण्यरूपः सः हिरण्यसंदृक् अपां नपात् सः इत् उ हिरण्यवर्णः ।
अग्निः इति रूपोपमा ।
तथा पशुः पश्यतेः ।
मेषः मिषतेः ।
मेषः भूतः अभि यन् अयः ।
मेषः इति भूतोपमा ।

वृषाशीलः वा । । ३.१५ ।

प्रस्कण्वस्य शृणु हवानम् । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः ।
विरूपः नानारूपः । महिव्रतः महाव्रतः इति ।
प्रियमेधवत् अत्रिवत् जातवेदः
विरूपवत् । अङ्गिरस्वत् महिव्रत
प्रस्कण्वस्य श्रुधि हवम् ।
प्रियमेधः । प्रियाः अस्य मेधाः । यथा एतेषाम् ऋषीणाम् एवम्
कण्वप्रभवः । यथा प्राग्रम् । अर्चिषि भृगुः संबभूव । भृगुः
[अञ्चनाः] । अत्र एव तृतीयम् ऋच्छत इति ऊचुः । तस्मात्
भृज्यमानः न देहे । अङ्गारेषु अङ्गिराः । अङ्गाराः अङ्कनाः
अत्रिः । न त्रयः इति । विखननात् वैखानसः । भरणात् भारद्वाजः । ३.१७ ।

सिंहः सहनात् ।
श्वसितेः वा ।
शवतेः वा स्यात् गतिकर्मणः ।
श्वा शुयायी ।
कमनीयं शब्दं पिञ्जयति इति वा ।
ईषत्पिङ्गलः वा ।
कपिः इव जवते ।
संपूर्वस्य वा हन्तेः ।
संहाय हन्ति इति वा व्याघ्रः व्याघ्राणात् ।
अथ लुप्तोपमानि अर्थोपमानि इति आचक्षते ।
व्यादाय हन्ति इति वा ।
न शब्दानुकृतिः विद्यते इति औपमन्यवः ।
कपिञ्जलः कपिः इव जीर्णः ।
तिलमात्रचित्रः इति वा ।
तित्तिरिः तरणात् ।
काकः अपकालयितव्यः भवति ।
हिंसेः वा स्यात् विपरीतस्य ।
सिंहः व्याघ्रः इति पूजायाम् ।
श्वा काकः इति कुत्सायाम् ।
काकः इति शब्दानुकृतिः ।
तत् इदं शकुनिषु बहुलम् । ३.१८ ।

पुरा नवं भवति ।
कूपः कस्मात् ।
यजुरुन्नः भवति इति वा ।
बहुकृष्णाजिनः इति औपमन्यवः ।
यजूंषि एनं नयन्ति इति वा ।
ऋत्विङ्नामानि उत्तराणि अष्टौ ।
ऋत्विक् कस्मात् ।
ईरणः ।
ऋग्यष्टा भवति इति शाकपूणिः ।
ऋतुयाजी भवति इति वा ।
दानकर्माणः उत्तरे धातवः दश ।

याच्त्रः भवति इति वा ।
कूपनामानि उत्तराणि चतुर्दश ।
याच्ञाकर्माणः उत्तरे धातवः सप्तदश ।
कु पानं भवति ।
कुप्यतेः वा ।
स्तेननामानि उत्तराणि चतुर्दश ।
स्तेनः कस्मात् ।
संस्त्यानम् अस्मिन् पापकम् इति नैरुक्ताः ।
निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि उत्तराणि षट् ।
[निर्णीतं कस्मात् ।
दूरं कस्मात् ।
पुराणनामानि उत्तराणि षट् ।
स्वपिति सस्ति इति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ।
निर्णिक्तं भवति] दूरनामानि उत्तराणि पञ्च ।
अध्येषणाकर्माणः उत्तरे धातवः चत्वारः ।
प्रख्यातं यजतिकर्म इति नैरुक्ताः ।
नवनामानि उत्तराणि षट् एव ।
नवं कस्मात् ।
आनीतं भवति ।
दुरयं वा ।
द्रुतं भवति ।
पुराणं कस्मात् ।
मेधा मतौ धीयते ।
यज्ञः कस्मात् ।
यज्ञनामानि उत्तराणि पण्चदश ।
स्तोतृनामानि उत्तराणि त्रयोदश ।
अर्चतिकर्माणः उत्तरे धातवः चतुश्चत्वारिंशत् ।
मेधया तद्वान् भवति ।
मेधावी कस्मात् ।
मेधाविनामानि उत्तराणि चतुर्विंशतिः ।
स्तोता स्तवनात् । । ३.१९ ।

ऊर्जे दीर्णं वा ।
ऋक्षाः स्तृभिः इति नक्षत्राणाम् ।
इति अपि निगमौ भवतः ।
नक्षत्राणि नक्षतेः गतिकर्मणः ।
इति अपि निगमः भवति ।
नेमे देवाः नेमे असुराः ।
समिद्धः अञ्जन् कृदरं मतीनाम् ।
पीयति त्वः अनु त्वः गृणाति ।
कृदरं कृतदरं भवति ।
तम् ऊर्दरम् इव पूरयति यवेन ।
इति अपि निगमः भवति ।
तम् ऊर्दरं न पृणत यवेन ।
इति च ब्राह्मणम् ।

दभ्रम् अर्भकम् इति अल्पस्य ।
इति अपि निगमौ भवतः ।
ऋद्धतमः विभागः ।
पश्यन्तः द्याम् इव स्तृभिः ।
अमी ये ऋक्षाः निहितासः उच्चा ।
वम्र्यः वमनात् ।
ऋक्षाः उदीर्णानि इव ख्यायन्ते ।
ऊर्दरम् उद्दीर्णं भवति ।
वम्रीभिः उपजिह्वकाः इति सीमिकानाम् ।
सीमिकाः स्यमनात् ।
उपजिह्विकाः उपजिघ्र्यः ।
[वम्रीभिः पुत्रम् अग्रुवः अदानम्] ।
यत् अत्ति उपजिह्विकाः यत् वम्रः अतिसर्पति ।
इति अपि निगमः भवति [निगमौ भवतः] ऊर्दरं कृदरम् इति आवपनस्य ।
स्तृभिः तीर्णानि इव ख्यायन्ते ।
इति अपि निगमौ भवतः ।
अभीके चित् उ लोककृत् ।
द्विशः उत्तराणि नामानि षड्विंशतिः ।
प्रपित्वे अभीके इति आसन्नस्य ।
प्रपित्वे प्राप्ते ।
अभीके अभ्यक्ते ।
आपित्वे नः प्रपित्वे तूयम् आ गहि ।
इति अपि निगमौ भवतः ।
दभ्रं दभ्नोतेः ।
नेमानि क्षत्राणि ।
अर्भकम् अवहृतं भवति ।
सुदम्भं भवति ।
नमः महद्भ्यः नमः अर्भकेभ्यः ।
ऋध्नोतेः वा स्यात् ।
तिरः सतः इति प्राप्तस्य ।
तिरः तीर्णं भवति ।
सतः संसृतं भवति ।
तिरः चित् अर्यया परि वर्तिः यातम् अदाभ्या ।
पात्रा इव भिन्दन् सतः एति रक्षसः ।
इति अपि निगमौ भवतः ।
त्वः नेमः इति अर्धस्य ।
त्वः अपततः ।
नेमः अपनीतः ।
अर्धं हरतेः विपरीतात् ।
धारयतेः वा स्यात् ।
उद्धृतं भवति ।
उप उप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः । । ३.२० ।

यस्याम् उशन्तः प्रहराम शेपम् ।
इति अपि निगमौ भवतः । अया एना इति उपदेशस्य ।

इति अपि निगमौ भवतः । द्यावापृथिवीनामधेयानि उत्तराणि
रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ।
यस्य शुष्मात् रोदसी अभ्यसेताम् ।
चतुर्विंशतिः । तयोः एषा भवति ।
अभिपूजितः । सु अस्ति इति । भ्यसते रेजते इति भयवेपनयोः ।
सचस्व नः स्वस्तये ।
सः नः सिषक्तु यः तुरः ।
इति पुंसः । सिषक्तु सचते इति सेवमानस्य ।
एना पत्या तन्व३ꣳ सं सृजस्व ।
इति नपुंसकस्य ।
एना वः अग्निम् ।
इति अपि निगमौ भवतः । शेपः वैतसः इति पुंस्प्रजननस्य ।
अया ते अग्ने समिधा विधेम ।
रम्भः पिनाकम् इति दण्डस्य । रम्भः आरभन्ते एनम् ।
त्रिः स्म मा अह्नः श्नथयः वैतसेन ।
शेपः शपतेः स्पृशतिकर्मणः । वैतसः वितस्तं भवति ।
ग्नाः त्वा अकृन्तन् अपसः अतन्वत ।
अमेनान् चित् जनिवतः चकर्थ ।
गच्छन्ति एनाः ।
सः नः सेवतां यः तुरः ।
स्त्यायतेः अपत्रपणकर्मणः । मेनाः मानयन्ति एनाः । ग्नाः
इति अपि निगमः भवति । मेनाः ग्नाः इति स्त्रीणाम् । स्त्रियः
कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः अवततधन्वा ।
आरभामहे त्वा जीर्णाः इव दण्डम् । पिनाकं प्रतिपिनष्टि एनेन
इति अपि निगमः भवति ।
आ त्वा रम्भं न जिव्रयः ररम्भ ।
इति स्त्रियाः ।
सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्ति इति अविनाशनाम । अस्तिः । ३.२१ ।

द्यावापृथिव्योः महिमानम् आचष्टे आचष्टे ।
कवयः कः एने विजानाति ।
चक्रिया इव चक्रयुक्ते इव इति ।
अहनी अहोरात्रे ।
विवर्तेते च एनयोः ।
एनयोः कर्म ।
कतरा पूर्वा कतरा अपरा अयोः कथा जाते कवयः कः वि वेद ।
विश्वं त्मना बिभृतः यत् ह नाम वि वर्तेते अहनी चक्रिया इव ।
कतरा पूर्वा कतरा अपरा एनयोः ।
कथं जाते ।
सर्वम् आत्मना बिभृतः यत् ह । । ३.२२ ।

निरुक्तशास्त्रम्/चतुर्थोध्यायः

< निरुक्तशास्त्रम्

अनवगतसंस्कारान् च निगमान् ।
एकार्थम् अनेकशब्दम् इति एतत् उक्तम् ।
तदा एकपदिकम् इति आचक्षते ।
अथ यानि अनेकार्थानि एकशब्दानि तानि अतः अनुक्रमिष्यामः ।
जहा जघान इति अर्थः । । ४.१ ।

निधा पाश्या भवति ।
मेथतिः आक्रोशकर्मा ।
जहा कः अस्मत् ईषते ।
कः नु मर्याः अमिथितः सखा सखायम् अब्रवीत् ।
विपाशनात् ।
पाशः पाशयतेः ।
पाश्या पाशसमूहः ।
यत् निधीयते ।
अपापकं जघान कम् अहं जातु ।
[मर्यादा मर्यैः आदीयते] मर्यादा मर्यादिनोः विभागः ।
मर्यादाभिधानं वा स्यात् ।
मर्याः इति मनुष्यनाम ।
जहा कः अस्मत् ईषते ।
कः नु मर्याः अमिथितः सखा सखायम् अब्रवीत् ।
कः अस्मत् भीतः पलायते । । ४.२ ।

मानसं वा ।
श्रोणिः चलति इव गच्छतः ।
दोः शिताम भवति ।
दोः द्रवतेः ।
योनिः शिताम इति शाकपूणिः ।
विषितः भवति ।
श्यामतः यकृत्तः इति तैटीकिः ।
श्यामं श्यायतेः ।
यकृत् यथा कथा च कृत्यते ।
शितिमांसतः मेदस्तः इति गालवः ।
मांसं माननं वा ।
अञ्चनात् वा ।
मनः अस्मिन् सीदति इति वा ।
मेदः मेद्यतेः ।
अङ्गम् अङ्गनात् ।
शितिः श्यतेः ।
अपोर्णुहि आध्वस्तं चक्षुः ।
वयः सुपर्णाः उप सेदुः इन्द्रं प्रियमेधाः ऋषयः नाधमानाः ।
अप ध्वान्तम् ऊर्णुहि पूर्धि चक्षुः मुमुग्धि अस्मान् निधया इव बद्धान् ।
श्रोणिः श्रोणतेः गतिचलाकर्मणः ।
[सुपर्णाः] सुपतनाः आदित्यरश्मयः उपसेदुः इन्द्रं याचमानाः ।
चक्षुः ख्यातेः वा ।
चष्टेः वा ।

पूर्धि पूरय देहि इति वा ।
संस्पृष्टम् अङ्गैः ।
पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः ।
पार्श्वं पर्शुमयं अङ्गं भवति ।
पर्शुः स्पृशतेः ।
संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् ।
पृष्ठं स्पृशतेः ।
मुञ्च अस्मान् पाशैः इव बद्धान् ।
वयः वेः बहुवचनम् । । ४.३ ।

राधः इत् धननाम ।
राध्नुवन्ति अनेन ।
तत् नः त्वं वित्तधन उभाभ्यां हस्ताभ्याम् आहर ।
उभौ समुब्धौ भवतः ।
दमूनाः दममनाः वा ।
दानमनाः वा ।
दान्तमनाः वा ।
तन्मनाः स्यात् ।
मनः मनोतेः ।
अद्रिः आदृणाति एनेन ।
अपि वा दमः इति गृहनाम ।
यत् इन्द्र [चित्रम्] चायनीयं मंहनीयं धनम् अस्ति ।
ते सोमादः ।
इति ह विज्ञाय्ते ।
राधः तत् नः विददद्वसो उभयाहस्ति आ भर ।
यत् मे इह न अस्ति इति वा ।
त्रीणि मध्यमानि पदानि ।
त्वया नः तत् दातव्यम् ।
अद्रिवन् ।
अपि वा अत्तेः स्यात् ।
यत् इन्द्र चित्र मेहना अस्ति त्वादातम् अद्रिवः । । ४.४ ।

जुष्तः दमूनाः अतिथिः दुरोणे इमं नः यज्ञम् उप याहि विद्वान् ।
दुरवाः भवन्ति दुस्तर्पाः ।
मूषः मूषिकाः इति अर्थः ।
मूषिकाः पुनः मुष्णातेः ।
धनानि इति वा ।
भोजनानि ।
इमं नः यज्ञम् उपयाहि विद्वान् ।
दुरोणे इति गृहनाम ।
[पर] गृहाणि इति वा ।
अभ्येति तिथिषु परकुलानि इति वा ।
विश्वाः अग्ने अभियुजः विहत्या शत्रूयताम् आ भर भोजनानि ।
मूषः अपि एतस्मात् एव ।
विहत्य अन्येषां बलानि शत्रूणां भवनात् आहर भोजनानि इति वा ।

अतिथिः अभ्यतितः गृहान् भवति ।
सर्वाः अग्ने अभियुजः विहत्य शत्रूयताम् आभर । । ४.५ ।

शिश्नानि व्यदन्ति इति वा ।
सं मा तपन्ति अभितः सपत्नीः इव पर्शवः ।
मूषः न शिश्ना वि अदन्ति मा आध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ।
सन्तपन्ति माम् अभितः सपत्न्यः इव इमाः पर्शवः कूपपर्शवः ।
स्वाङ्गाभिधानं वा स्यात् ।
सन्तपन्ति मा आध्यः कामाः ।
स्तोतारं ते शतक्रतो [वित्तं मे अस्य रोदसी] ।
जानीतं मे अस्य द्यावापृथिव्यौ इति ।
त्रितं कूपे अवहितम् एतत् सूक्तं प्रतिबभौ ।
तत्र ब्रह्म इतिहासमिश्रम् ऋङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति ।
त्रितः तीर्णतमः मेधया बभूव ।
एकतः द्वितः त्रितः इति त्रयः बभूवुः ।
मूषिकाः इव अस्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति ।
अपि वा संख्यानाम एव अभिप्रेतं स्यात् । । ४.६ ।

वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानि इति वा ।
जग्धम् अस्मिन् ध्रियते धीयते वा ।
जठरम् उदरं भवति ।
कुरुतन इति अनर्थकाः उपजनाः भवन्ति ।
अहानि इव सूर्यः वासराणि ।
प्रवर्धय च नः आयूंषि सोमराजन् ।
ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्य इव धनस्य ।
ईषणेन वा एषणेन वा ऋषणेन वा ।
सोम राजन् प्र नः आयूंषि तारीः अहानि इव सूर्यः वासराणि ।
इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्य इव रायः ।
कर्तन हन्तन यातन इति ।
४.८
त्वं राजा असि पूर्वेषु अपि अहःसु सुतानाम् ।
मरुत्वान् इन्द्र वृषभः रणाय पिब सोमम् अनुष्वधं मदाय ।
अनुष्वधम् अन्वन्नम् ।
इदम् अपि इतरं मधु एतस्मात् एव ।
मधु सोमम् इति औपमिकं माद्यतेः ।
आसिञ्चस्व जठरे मधुनः ऊर्मिम् ।
मदाय मदनीयाय जैत्राय ।
पिब सोमम् ।
रणाय रमणीयाय संग्रामाय ।
वृषभः वर्षिता अपाम् ।
आ सिञ्चस्व जठरे मध्वः ऊर्मिं त्वं राजा असि प्रदिवः सुतानाम् ।
मरुत्वान् इन्द्र [मरुद्भिः] तद्वान् । । ४.७ ।

तिलमात्रतुन्नम् इति वा ।
तितौ परिपवनं भवति ।
तुन्नवत् वा ।

ततवत् वा । । ४.९ ।

लक्षणात् वा ।
शिप्रे इति उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः ।
लज्जतेः वा स्यात् अश्लाघाकर्मणः ।
लग्यतेः वा स्यात् आश्लेषकर्मणः ।
लषतेः वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ।
[लप्स्यनात् वा] ।
लक्ष्मीः लाभात् वा ।
भाजनवत् वा ।
भवत् रमयति इति वा ।
भजनीयं भूतानाम् अभिद्रवणीयम् ।
भद्रं भगेन व्याख्यातम् ।
सक्तुम् इव परिपवनेन पुनन्तः ।
लाञ्छनात् वा ।
भद्रा एषां लक्ष्मीः निहिता अधि वाचि [इति] ।
अत्र सखायः सख्यानि जानते भद्रा एषां लक्ष्मीः निहिता अधि वाचि ।
सक्तुः सचतेः ।
दुर्धावः भवति ।
कसतेः वा स्यात् विपरीतस्य ।
विकसितः भवति ।
यत्र धीराः मनसा वाचम् अकृषत प्रज्ञानम् ।
धीराः प्रज्ञानवन्तः ध्यानवन्तः ।
तत्र सखायः सख्यानि संजानते ।
सक्तुम् इव तितौना पुनन्तः यत्र धीराः मनसा वाचम् अक्रत । । ४.१० ।

तत् सूर्यस्य देवत्वं तत् महित्वं मध्या कर्तोः विततं सं जभार ।
वेसरम् अहः अवयुवती सर्वस्मात् ।
समनात्सीत् ।
पुनः सम् अव्यत् विततं वयन्ती ।
तथा अपि निगमः भवति ।
रात्री इव वासः तनुते इति ।
अपि वा उपमार्थे स्यात् ।
अथ रात्री वासः तनुते सिमस्मै ।
हरितः अश्वान् इति वा ।
यदा असौ अयुङ्क्त हरणान् आदित्यरश्मीन् ।
यदा इत् अयुक्त हरितः सधस्थात् आत् रात्री वासः तनुते सिमस्मै ।
तत् सूर्यस्य देवत्वं तत् महित्वं मध्ये यत् कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते । । ४.११ ।

मन्दू समानवर्चसा ।
अपि वा मन्दुना तेन इति स्यात् ।
युवां स्थः ।
समानवर्चसा इति एतेन व्याख्यातम् ।
इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानः अबिभ्युषा ।
मन्दू मदिष्णू ।
इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानः अबिभ्युषा गणेन । । ४.१२ ।

दिव्याः दिविजाः ।
इति अपि निगमः भवति ।
सूरात् अश्वं वसवः निरतष्ट ।
आदित्यात् अश्वः निस्तष्टः इति ।
अस्ति आदित्यस्तुतिः अश्वस्य ।
दिव्यम् अज्मम् अजनिम् आजिम् भअश्वाः ।
यत् आखिषपुः यत् आपन् ।
समाश्रिताः भवन्ति ।
[श्रेणिशः इति] श्रेणिः श्रयतेः ।
हंसाः हन्तेः घ्नन्ति अध्वानम् ।
अत्याः अतनाः ।
सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमाः वा ।
ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासः दिव्यासः अत्याः ।
हं साः इव श्रेणिशः यतन्ते यत् आक्षिषुः दिव्यम् अज्मम् अश्वाः ।
हंसाः इव श्रेणिशः यतन्ते ।
[सुसमीरितान्ताः] पृथ्वन्ताः वा ।
संशूरणासः [दिव्यासः अत्याः] शूरः शवतेः गतिकर्मणः ।
अपि वा शिरः आदित्यः भवति ।
यत् अनुशेते सर्वाणि भूतानि ।
मध्ये च एषां तिष्ठति ।
इदम् अपि इतरत् शिरः एतस्मात् एव ।
समाश्रितानि एतत् इन्द्रियाणि भवन्ति ।
ईर्मान्ताः समीरितान्ताः । । ४.१३ ।

दूरे यत् सन् इह भवसि जायमानः ।
पावकदीप्तिम् ।
अनुशायिनम् इति वा ।
शीरं पावकशोचिषम् ।
लुब्धम् ऋषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः ।
लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।
त्वं यत् मातृः अपः अगमः उपशाम्यन् ।
वनानि ।
कायमानः चायमानः कामयमानः इति वा ।
न तत् ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यत् दूरे सन् इह अभवः ।
कायमानः वना त्वं यत् माताॠः अजगन् अपः ।
न तत् ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनम् ।
आशिनम् इति वा । । ४.१४ ।

ये ते मदाः आहनसः विहायसः तेभिः इन्द्रं चोदय दातवे मघम् ।
बभ्र्वोः अश्वयोः संस्तवः ।
सुवास्त्वाः अधि तुग्वनि ।
तुग्व तीर्थं भवति ।
तूर्णम् एतत् आयन्ति ।
कुवित् नंसन्ते मरुतः पुनः नः ।
ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते ।

नसन्ते इति उपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः ।
इदं च मे अदात् इदं च मे अदात् इति ऋषिः प्रसंख्याय आह ।
ये ते मदाः आहननवन्तः वंचनवन्तः तैः इन्द्रं चोदय दानाय मघम् ।
कन्या कमनीया भवति ।
पुनः नः नमन्ते मरुतः ।
बभ्रू यामेषु शोभेते ।
सुवास्तुः नदी ।
अर्भके अवृद्धे ।
कनीनका-इइव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके ।
क्व इयं नेतव्या इति वा [कमनेन आनीयते इति वा] कनतेः वा स्यात् कान्तिकर्मणः ।
कनीनके कन्यके ।
कन्ययोः अधिष्ठानप्रवचनानि ।
सप्तम्याः एकवचनानि इति शाकपूणिः ।
व्यृद्धयोः दारुपाद्वोः ।
दारु दृणातेः वा ।
द्रूणातेः वा ।
तस्मात् एव द्रु ।
नवे नवजाते । । ४.१५ ।

ईषणिनः इति वा एषणिनः इति वा आर्षणिनः इति वा ।
अग्नसानिनी इति वा ।
ससतः बोधयन्ती ।
शश्वत्तमा आगात् पुरः एयुषीणाम् ।
[स्वपतः बोधयन्ती] शाश्वतिकतमा आगात् पुनः एयुषीणाम् ।
ते वाशीमन्तः इष्मिणः ।
अग्नसादिनी इति वा ।
वाशी इति वाङ्नाम ।
वाश्यते इति सत्याः ।
शंसाव अध्वर्यो प्रति मे गृणीहि इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।
अभिवहनस्तुतिम् अभिषवणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्ते ।
परितक्म्या इति उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः ।
शोधनात् एव ।
अग्न अन्नं भवति ।
ऐन्द्री तु एव शस्यते ।
शुन्ध्युः आदित्यः भवति ।
अग्नसत् ।
उपादर्शि शुन्ध्युवः ।
शोधनात् ।
तस्य एव वक्षः भासःऌ अध्यूळहम् ।
इदम् अपि इतरत् वक्षः एतस्मात् एव ।
अध्यूळहं काये ।
आपः अपि शुन्ध्युवः उच्यन्ते ।
उदकचरः भवति ।
उपो अदर्शि शुन्ध्युवः न वक्षः नोधाः इव आविः अकृत प्रियाणि ।
शोधनात् एव ।

नोधाः ऋषिः भवति. नवनं दधाति ।
सः यथा स्तुत्या कामान् आविष्कुरुते एवम् उषाः रूपाणि आविष्कुरुते ।
शकुनिः अपि शुन्ध्युः उच्यते ।
अम्नसत् न ससतः बोधयन्ती शश्वत्तमा आ अगात् पुनः एयुषीणाम् । । ४.१६ ।

रातेः दानकर्मणः ।
इमे सुताः इन्द्रवः प्रातः इत्वना सजोषसा पिबतम् अश्विना तान् ।
अहं हि वाम् ऊतये वन्दनाय मां वायसः दोषा दयमानः अबूबुधत् ।
दयमानः इति ।
नू चित् इति निपातः ।
पुराणनवयोः ।
नू च इति च ।
अद्य चित् नु चित् तत् अपः नदीनाम् ।
रयिः इति धननाम ।
इति हिंसाकर्मा ।
अद्य च पुरा च तत् एव कर्म नदीनाम् ।
नु च पुरा च सदनं रयीणाम् ।
सुविते सु इते सूते सुगते ।
विदद्वसुः दयमानः वि शत्रून् ।
अद्य च पुरा च सदनं रयीणाम् ।
प्रजायाम् इति वा ।
सुविते मा धाः ।
इति अपि निगमः भवति ।
दयतिः अनेककर्मा ।
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम ।
इति उपदयाकर्मा ।
यः एकः इत् विदयते वसु ।
इति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा ।
दुर्वर्तुः भीमः दयते वनानि ।
इति दहतिकर्मा ।
दुर्वर्तुः दुर्वारः । । ४.१७ ।

रहसि क्षणोति इति वा । रात्रौ नक्षते इति वा ।
शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ।
सुप्रायणाः अस्मिन् यज्ञे वि श्रयन्ताम् ।
अग्निः सुतुकः सुतुकेभिः अश्वैः ।
निश्यति शृङ्गे रक्षसः विनिक्षणाय । रक्षः रक्षितव्यम् अस्मात् ।
सुप्रगमनाः ।
कच्छेन पिबति इति वा । कच्छः खच्छः खच्छदः । अयम् अपि इतरः
कूपम् ऋच्छति इति । कच्छपः कच्छं पाति । कच्छेन पाति इति वा ।
अकूपारः भवति महापारः । कच्छपः अपि अकूपारः उच्यते । अकूपारः न
उच्यते । अकूपारः भवति दूरपारः । समुद्रः अपि अकूपारः उच्यते ।
विद्याम तस्य ते वयम् अकूपरणस्य दानस्य । आदित्यः अपि अकूपारः
विद्याम तस्य ते वयम् अकूपारस्य दावने ।
सुतुकनः सुतुकनैः इति वा । सुप्रजाः सुप्रजोभिः इति वा ।

नदीकच्छः एतस्मात् एव । कम् उदकम् । तेन छाद्यते । । ४.१८ ।

वीतं पातं पयसः उस्रियायाः ।
गोभिः कुर्वाणाः अस्तोषत ।
गोभिः क्राणाः अनूषत ।
मतिभिः सुते सुनीथासः वसूयवः ।
[उस्रा इति च] त्वाम् इन्द्र
आ तु सिञ्च हरिम् ईं द्रोः उपस्थे
अश्नीतं पिबतं पयसः उस्रियायाः । उस्रिया इति गोनाम ।
सः शर्द्धत् अर्यः विषुणस्य जन्तोः मा
इति खादतिकर्मा ।
उस्राविणः अस्यां भोगाः ।
वाशीभिः तक्षत अश्मन्मयीभिः ।
आसिञ्च हरिं द्रोः उपस्थे द्रुममयस्य । हरिः सोमः हरितवर्णः ।
वाशीभिः अश्ममयीभिः इति वा । वाग्भिः इति वा ।
शिश्नदेवाः अपि गुः ऋतं नः ।
सः उत्सहतां यः विषुणस्य जन्तोः विषमस्य । मा शिश्नदेवाः
अब्रह्मचर्याः । शिश्नं श्नथतेः । अपिगुः ऋतं नः ।
सत्यं वा यज्ञं वा ।
अप्रायुवःरक्षितारः दिवे दिवे ।
वीहि शूर पुरोळआशम् ।
अयम् अपि इतरः हरिः एतस्मात् एव । वाशीभिः तक्षत अश्मन्मयीभिः ।
रजः रजतेः । ज्योतिः रजः उच्यते । उदकं रजः उच्यते । लोकाः
रक्षितारः च । अहनि अहनि । च्यवनः ऋषिः भवति । च्यावयिता
इति पश्यतिकर्मा ।
देवाः नः यथा सदा वर्धनाय स्युः । अप्रायुवः अप्रमाद्यन्तः ।
देवाः नः यथा सदम् इत् वृधे असन्
स्तोमानाम् । च्यवानम् इति अपि अस्य निगमाः भवन्ति ।
युवं च्यवानं सनयं यथा रथम्
पुनः युवानं चरथाय तक्षथुः ।
ततक्षथुः । युवा प्रयौति कर्माणि । तक्षतिः करोतिकर्मा ।
रजांसि उच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते ।
[रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवः ।
इति अपि निगमः भवति ।]
हरः हरतेः । ज्योतिः हरः उच्यते । उदकं हरः उच्यते ।
लोकाः हरांसि उच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते ।
[प्रति अग्ने हरसा हरः शृणीहि ।
इति अपि निगमः भवति ।]
जुहुरे वि चितयन्तः ।
जुह्विरे विचेतयमानाः । व्यन्तः इति एषः अनेककर्मा ।
पदं देवस्य नमसा व्यन्तः ।
युवं च्यवनम् । सनयं पुराणम् । यथा रथं पुनः युवानं चरणाय । ४.१९ ।

आ घ ता गच्छान् उत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन् अजामि ।
बालिशस्य वा ।

अन्यं इच्छस्व सुभगे पतिं मत् इति व्याख्यातं ।
उपधेहि वृषभाय बाहुं ।
समानजातीयस्य वा उपजनः ।
जामि अतिरेकनाम ।
यत्र जामयः करिष्यन्ति अजामिकर्माणि ।
आगमिष्यन्ति तानि उत्तराणि युगानि ।
उप बर्बृहि वृषभाय बाहुं अन्यं इच्छस्व सुभगे पतिं मत् । । ४.२० ।

इति अपि निगमः भवति ।
उत्तानयोः चम्वोः योनिः अन्तः ।
अथ अपि शंयुः बार्हस्पत्यः उच्यते ।
शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् ।
रपः रिप्रम् इति पापनामनी भवतः ।
] अथ नः शं योः अरपः दधात ।
[शंयुः सुखंयुः ।
तत्र पिता दुहितुः गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः ।
ऊर्ध्वतानः वा ।
उत्तानः उत्ततानः ।
तत् शंयोः आवृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।
नाभिः अत्र बन्धुः मे माता पृथिवी महती इयं ।
ज्ञातिः संज्ञानात् ।
गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ।
द्यौः मे पिता जनिता नाभिः अत्र बन्धुः मे माता पृथिवी मही इयं ।
द्यौः मे पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता ।
बन्धुः संबन्धनात् ।
नाभिः संनहनात् ।
नाभ्या सन्नद्धाः गर्भाः जायन्ते ।
इति आहुः ।
एतस्मात् एव ज्ञातीन् सनाभयः इति आचक्षते ।
सबन्धवः इति च ।
उत्तानयोः चम्वो३ӚҌ योनिः अन्तः अत्र पिता दुहितुः गर्भं आ अधात् । । ४.२१ ।

अदितिः अदीना देवमाता । । ४.२२ ।

इति अदितेः विभूतिम् आचष्टे ।
एनानि अदीनानि इति वा ।
एरिरे इति ईर्तिः उपसृष्टः अभ्यस्तः ।
विश्वे देवाः अदितिः पञ्च जनाः अदितिः जातम् अदितिः जनित्वम् ।
अदितिः द्यौः अदितिः अन्तरिक्षम् अदितिः माता सः पिता सः पुत्रः ।
यम् आ ईरिरे भृगवः । । ४.२३ ।

मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।
जस्तम् इव श्येनम् ।
श्येनः शंसनीयं गच्छति ।
यूथं श्रवः च अपि पशुमत् च यूथम् ।
यूथं यौतेः ।

समायुतं भवति ।
गृणाति ।
श्रवः च अच्छा पशुमत् च ।
प्र मन्दिने पितुमत् अर्चत वचः ।
प्रार्चत मन्दिने पितुमत् वचः ।
गौः व्याख्यातः ।
उच्चैः उच्चितं भवति ।
इन्धानः एनं जरते स्वाधीः ।
अपि स्म एनं वस्त्रमथिम् इव वस्त्रमाथिनम् ।
प्रशंसां च यूथं च धनं च यूथं च इति वा ।
नीचैः निचितं भवति ।
उत स्म एनं वस्त्रमथिं न तायुम् अनु क्रोशन्ति क्षितयः भरेषु ।
नीचा अयमानं जसुरिं न श्येनं श्रवः च अच्छा पशुमत् च यूथम् ।
वस्त्रं वस्तेः ।
तायुः इति स्तेननाम ।
संस्त्यानम् अस्मिन् पापकम् इति नैरुक्ताः ।
अनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु ।
भरः इति संग्रामनाम ।
भरतेः वा ।
तस्यतेः वा स्यात् ।
नीचा अयमानं नीचैः अयमानम् ।
हरतेः वा । । ४.२४ ।

अथ अपि ऋध्नोत्यर्थे दृश्यते ।
तीव्रार्थतरम् उदात्तम् ।
अनुदात्तम् अन्वादेशे ।
अस्याः इति च अस्य इति च उदात्तं प्रथमादेशे ।
ऋध्नुवन् अशमिष्ठाः इति च ।
ऋध्नुवन् अयाक्षीः ।
ऋधक् इति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति ।
दूरं व्याख्यातम् ।
अस्य इति अस्याः इति एतेन व्याख्यातम् ।
अल्पीयोऽर्थतरम् अनुदात्तम् ।
अजाश्व अजाः अजनाः ।
अन्तः अततेः ।
ऋधक् अयाः ऋधक् उत अशमिष्ठाः ।
अस्याः ऊ सु णः उप सातये भुवः अहेळअमानः ररिवान् अजाश्व ।
[श्रवस्यताम् अजाश्व ।
] अस्यैॡ नः सातये उपभव ।
अहेळअमानः अक्रुध्यन् ।
ररिवान् ।
अजाश्व इति पूषणम् आह ।
अथ अनुदात्तम् ।
दीर्घायुः अस्याः यः पतिः जीवाति शरदः शतम् ।
दीर्घायुः अस्याः यः पतिः जीवतु सः शरदः शतम् ।

शरत् शृताः अस्याम् ओषधयः भवन्ति ।
शीर्णाः आपः इति वा ।
मात्रा मानात् ।
बृहस्पते चयसे इत् पियारुम् ।
रातिः अभ्यस्तः ।
[गातुं कृणवन् उषसः जनाय ।
समानं संमानमात्रं भवति ।
अत्र अह गोः अमन्वत नाम त्वष्टुः अपीच्यम् ।
इत्था चन्द्रमसः गृहे ।
अत्र ह गोः सममंसत आदित्यरश्मयः स्वं नाम ।
अपीच्यम् अपचितम् ।
अपगतम् ।
अपिहितम् ।
अन्तर्हितं वा ।
पीयतिः हिंसाकर्मा ।
गातुः व्याख्यातः ।
इति अपि निगमः भवति ।
] दंसयः कर्माणि ।
बृहस्पते यत् चातयसि देवपीयुम् ।
समान्या वियुते दूरेअन्ते ।
अमुत्र चन्द्रमसः गृहे ।
वियुते द्यावापृथिव्यौ ।
दंसयन्ति एनानि ।
विपरीतात् ।
निरूढोपधात् ।
अंहतिः च अंहः च अंहुः च हन्तेः ।
सः तुताव न एनम् अंहतिः अश्नोति ।
सः तूताव न एनम् अश्नोति अंहतिः ।
इति अपि निगमः भवति ।
कुत्साय मन्मन् अह्रयः च दंसयः ।
वियवनात् । । ४.२५ ।

होतुः ह्वातव्यस्य ।
सप्तादित्यरश्मयः इति वदन्ति ।
सप्त सृप्ता संख्या ।
विश्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रम् इति वा ।
तत्र अपश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा ।
तृतीयः भ्राता घृतपृष्ठः अस्य अयम् अग्निः ।
हरते भागं भर्तव्यः भवति इति वा ।
पलितस्य पालयितुः ।
अस्य वामस्य वननीयस्य ।
तृतीयः भ्राता घृतपृष्ठः अस्य अत्र अपश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ।
अस्य वामस्य पलितस्य होतुः तस्य भ्राता मध्यमः अस्ति अश्नः ।
भ्राता भरतेः हरतिकर्मणः ।
तस्य भ्राता मध्यमः अस्ति अशनः । । ४.२६ ।

इति पञ्चऋतुतया ।
अराः प्रत्यृताः नाभौ ।
इति षड्तुतया ।
षडरे आहुः अर्पितम् ।
हेमन्तशिशिरयोः समासेन ।
षट् पुनः सहतेः ।
पञ्च र्तवः संवत्सरस्य ।
प्रधिः प्रहितः भवति ।
पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने ।
तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति ।
इति च ब्राह्मणम् ।
द्वादशारं नहि तत् जराय ।
द्वादश प्रधयः चक्रम् एकम् ।
मासाः मानात् ।
तस्मिन् साकं त्रिशताः न शङ्कवः अर्पिताः षष्टिः न चलाचलासः ।
षष्टिः च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य अहोरात्राः ।
इति च ब्राह्मणं समासेन ।
सप्त शतानि विंशतिः च तस्थुः ।
सप्त च वै शतानि विंशतिः च संवत्सरस्य अहोरात्राः ।
इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ।
यत्र इमानि सर्वाणि भूतानि अभिसन्तिष्ठन्ते ।
संवत्सरप्रधानः उत्तरः अर्धर्चः ।
इति मासानाम् ।
एकचक्रम् एकचारिणम् ।
त्र्यृतुः संवत्सरः ।
सप्त युञ्जन्ति रथम् ।
चक्रं चकतेः वा ।
चरतेः वा ।
क्रामतेः वा ।
एकः अश्वः वहति सप्तनामा आदित्यः ।
सप्त अस्मै रश्मयः रसान् अभिसन्नामयन्ति ।
सप्त एनम् ऋषयः स्तुवन्ति इति वा ।
इदम् अपि इतरत् नाम एतस्मात् एव ।
अभिसन्नामात् ।
हिनोतेः वा ।
त्रिनाभि चक्रम् अजरम् अनर्वं यत्र इमा विश्वा भुवना अधि तस्थुः ।
अनर्वम् अप्रत्यृतम् अन्यस्मिन् ।
अजरम् अजरणधर्माणम् ।
हिमं पुनः हन्तेः वा ।
हेमन्तः हिमवान् ।
वर्षाः वर्षति आसु पर्जन्यः ।
गृईष्मः ग्रस्यन्ते अस्मिन् रसाः ।
ग्रीष्मः वर्षाः हेमन्तः इति संवत्सरः संवसन्ते अस्मिन् भूतानि ।

सप्त युञ्जन्ति रथम् एकचक्रम् एकः अश्वः वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभि चक्रम् । । ४.२७ ।

निरुक्तशास्त्रम्/पञ्चमोध्यायः

< निरुक्तशास्त्रम्

युष्मभ्यम् इति वा ।
पश्यत् अक्षण्वान् न वि चेतत् अन्धः ।
अमा पुनः अनिर्मितं भवति ।
आध्यानीयं भवति ।
आ अमत्रेभिः सिञ्चता मद्यम् अन्धः ।
आ सिञ्चत अमत्रैः मदनीयम् अन्धः ।
अमत्रं पात्रम् ।
अमा अस्मिन् मदन्ति ।
अन्धः इति अन्ननाम ।
पात्रं पानात् ।
तमः अपि अन्धः उच्यते ।
न अस्मिन् ध्यानं भवति ।
न दर्शनम् ।
अयम् अपि इतरः अन्धः एतस्मात् एव ।
इति अपि निगमः भवति ।
गोपायितारः यूयं स्थ ।
वार्यं वृणोतेः ।
अन्धं तमः इति अभि भाषन्ते ।
वाहिष्ठः वां हवानां स्तोमः दूतः हुवत् नरा ।
तत् वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् ।
सस्निं संस्नातं मेघम् ।
वर्षिष्ठं गोपायितव्यम् ।
वोढृतमः हवानानां स्तोमः दूतः हुवत् नरौ ।
नराः मनुष्याः नृत्यन्ति कर्मसु ।
दूतः जवतेः वा ।
द्रवतेः वा ।
वारयतेः वा ।
तत् वार्यं वृणीमहे ।
इति अपि निगमः भवति] वावशानः वष्टेः वा ।
वाश्यतेः वा ।
सप्त स्वसॄः अरुषीः वावशानः ।
इति अपि निगमः भवति ।
अथ अपि वरतमम् ।
सस्निम् अविन्दत् चरणे नदीनाम् ।
[दूतः देवानाम् असि मर्त्यानाम् । । ५.१ ।

अन्येन मत् आहनः गच्छ क्षिप्रम् ।
अन्येन मत् आहनः याहि तूयम् ।
इति च ।
आ हंसि इव भाषमाणा इति असभ्यभाषणात् आहनाः इव भवति ।
इति अपि नगमः भवति ।
नदनस्य मा रुधतः कामः आ अगमत् ।
पुरुप्रियः भन्दते धामभिः कविः ।
सः भन्दनाः उदियर्ति प्रजावतीः ।
एतस्मात् आहनः स्यात् ।

ऋषिः नदः भवति ।
नदस्य मा रुधतः कामः आ अगन् ।
संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः ।
इति ऋषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ।
भन्दनाः भन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।
दीर्घप्रयज्युम् अति यः वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ।
नदतेः स्तुतिकर्मणः ।
बहुधारे उदकवत्यौ ।
दूढ्यं दुर्धियं पापधियम् ।
इति अपि निगमः भवति ।
अव्युदस्यन्त्यौ इति वा ।
वनुष्यतिः हन्तिकर्मा ।
अनवगतसंस्कारः भवति ।
वनुयाम वनुष्यतः ।
इति अपि निगमः भवति ।
दिर्घप्रततयज्ञम् अभिजिघांसति यः वयं तं जयेम पृतनासु ।
असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती ।
पापः पाता अपेयानाम् ।
पापत्यमानः अवाङ् एव पतति इति वा ।
पापत्यतेः वा स्यात् ।
तरुष्यतिः अपि एवंकर्मा ।
इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ।
असज्यमाने इति वा । । ५.२ ।

शम्भुः सुखभूः ।
हासमाने इति उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः ।
पानैः इति वा ।
स्पाशनैः इति वा ।
[स्पर्शनैः इति वा] ।
ससं न पक्वम् अविदत् शुचन्तम् ।
स्वप्नम् एतत् माध्यमिकं ज्योतिः अनित्यदर्शनम् ।
तत् इव अविदत् जाज्वल्यमानम् ।
द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थाने उत्तमे च ।
मृगम् इव व्रात्याः प्रैषाः ।
मृगं न व्राः मृगयन्ते ।
इति अपि निगमः भवति ।
द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।
अनूपे गोमान् गोभिः अक्षाः सोमः दुग्धाभिः अक्षाः ।
वम्रकः पड्भिः उप सर्पत् इन्द्रम् ।
आ त्वा रथं यथा ऊतये ।
अश्नोतेः इति एवम् एके ।
लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चम् अत्साः ।
क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगमः उत्तरः इति एके ।
अनूपे गोमान् गोभिः यदा क्षियति अथ सोमः दुग्धाभ्यः क्षरति ।
सर्वे क्षियतिनिगमाः इति शाकपूणिः ।

श्वात्रम् इति क्षिप्रनाम ।
आशु अतनं भवति ।
सः पतत्रि इत्वरं स्थाः जगत् यत् श्वात्रम् अग्निः अकृणोत् जातवेदाः ।
सः पतत्रि च इत्वरं स्थावरं जङ्गमं च यत् तत् क्षिप्रम् अग्निः अकरोत् जातवेदाः ।
ऊतिः अवनात् ।
न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व न अन्तरिक्षं न अद्रयः सोमः अक्षाः । । ५.३ ।

सः एनानि सारयति ।
इति अपि निगमः भवति ।
उस्राः इव स्वसराणि ।
इति अपि निगमः भवति ।
शर्याः अङ्गुलयः भवन्ति ।
[सृजन्ति कर्माणि] शर्याः इषवः शरमय्यः ।
शरः शृणातेः ।
शर्याभिः न भरमाणः गभस्त्योः ।
अर्कः देवः भवति ।
यत् एनम् अर्चन्ति ।
अर्कः मन्त्रः भवति ।
यत् अनेन अर्चन्ति ।
अर्कम् अन्नं भवति ।
अर्चति भूतानि ।
संवृत्तः कटुकिम्ना ।
विध्यत् वराहं तिरः अद्रिम् अस्ता ।
अर्कः वृक्षः भवति ।
इति अपि निगमः भवति ।
वराहारः ।
वरम् आहारम् आहार्षीः ।
अयम् अपि इतरः वराहः एतस्मात् एव ।
स्वः आदित्यः भवति ।
वराहः मेघः भवति ।
बृहति मूलानि ।
वरं वरं मूलं बृहति इति वा ।
स्वयंसारीणि अपि वा ।
इति अपि निगमः भवति ।
अङ्गिरसः अपि वराहाः उच्यन्ते ।
ब्रह्मणः पतिः वृषभिः वराहैः ।
अथ अपि एते माध्यमकाः देवगणाः वराहवः उच्यन्ते ।
पश्यन् हिरण्यचक्रान् अयोदंष्ट्रान् विधावतः वराहून् ।
स्वसराणि अहानि भवन्ति ।
वराहम् इन्द्रः एमुषम् ।
इति च ब्राह्मणम् । । ५.४ ।

चित् असि मना असि ।
अथ अपि पशुनाम इह भवति उदात्तः ।
चित् इति निपातः अनुदात्तः पुरस्तात् एव व्याख्यातः ।

वसुभिः सह भुवौ ।
वसुभिः सचा भुवा ।
सचा सह इति अर्थः ।
इति अपि निगमः भवति ।
चिताः त्वयि भोगाः ।
इत्था अमुथा इति एतेन व्याख्यातम् ।
चेतयसे इति वा ।
आ इति आकारः उपसर्गः पुरस्तात् एव व्याख्यातः ।
अथ अपि अध्यर्थे दृश्यते ।
अभ्रे आं अपः ।
अभ्राः आ अपः अभ्रे अधि अयः इति ।
[अभ्रे आ अपः अपः अभ्रे अधि इति] ।
येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ।
अस्मे द्युम्नम् अधि रत्नं च धेहि ।
यशः वा अन्नं वा ।
द्युम्नं द्योततेः ।
वंशः वनशयः भवति ।
सिनाति भूतानि ।
अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि ।
गायन्ति त्वा गायत्रिणः अर्चन्ति अर्कम् अर्किणः ।
ब्रह्माणः त्वा शतक्रतो उत् वंशम् इव येमिरे ।
गायन्ति त्वा गायत्रिणः ।
ब्रह्माणः त्वा शतक्रतो उत् येमिरे वंशम् इव ।
वननात् श्रूयते इति वा ।
पविः रथनेमिः भवति ।
यत् विपुनाति भूमिम् ।
तिरः धन्व अति रोचते ।
सिनम् अन्नं भवति ।
प्र अर्चन्ति ते अर्कम् अर्किणः ।
इति अपि निगमः भवति ।
उत पव्याः रथानाम् अद्रिं भिन्दन्ति ओजसा ।
धन्वन्ति अस्मात् आपः ।
धन्व अन्तरिक्षम् ।
वक्षः व्याख्यातम् ।
इति अपि निगमौ भवतः ।
तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः । । ५.५ ।

बहूदकाः ।
अग्निः पवित्रं सः मा पुनातु वायुः सोमः सूर्यः इन्द्रः ।
पवित्रं ते मा पुनन्तु ।
इन्द्रः पवित्रम् उच्यते ।
सूर्यः पवित्रम् उच्यते ।
सोमः पवित्रम् उच्यते ।
वायुः पवित्रम् उच्यते ।
अग्निः पवित्रम् उच्यते ।

तोदः तुद्यतेः ।
मन्त्रः पवित्रम् उच्यते ।
शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः ।
पवित्रं पुनातेः ।
येन देवाः पवित्रेण आत्मानं पुनते सदा ।
इति अपि नगमः भवति ।
रश्मयः पवित्रम् उच्यन्ते ।
गभस्तिपूतः [नृभिः अद्रिभिः सुतः ।
] इति अपि निगमः भवति ।
आपः पवित्रम् उच्यन्ते ।
इति अपि निगमः भवति । । ५.६ ।

शिपिविष्टः विष्णुः इति विष्णोः द्वे नामनी भवतः ।
तुदस्य इव शरणे अधिमहतः ।
कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवति इति औपमन्यवः ।
इति अपि निगमः भवति ।
आ जुह्वानः घृतपृष्ठः स्वञ्चाः ।
स्वञ्चाः सु अञ्चनः ।
यत् अन्यदेवत्याः अग्नौ आहुतयः हूयन्ते इति एतद् दृष्ट्वा एवम् अवक्ष्यत् ।
ईश्वरः अपि अरिः एतस्मात् एव ।
अरिः अमित्रः ऋच्छतेः ।
बहु दाश्वान् त्वाम् एव अभिह्वयामि ।
तोदस्य इव शरणे आ महस्य ।
पुरु त्वा दाश्वान् वोचे अरिः अग्ने तव स्विदा ।
तोदस्य इव शरणे आ महस्य । । ५.७ ।

इति प्रतिपन्नरश्मिः ।
तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।
यत् अन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः ।
वृणोति इति सतः ।
वर्पः इति रूपनाम ।
मा वर्पः अस्मत् अप गूह एतत् ।
किम् इत् ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यत् ववक्षे शिपिविष्टः अस्मि ।
शिपयः अत्र रश्मयः उच्यन्ते ।
किं ते विष्णो प्रख्यातम् एतत् भवति प्रख्यापनीयं यत् उत प्रब्रूषे शिपिविष्टः अस्मि
अपि वा प्रशंसानाम एव अभिप्रेतं स्यात् ।
अस्मि इति अप्रतिपन्नरश्मिः ।
किं ते विष्णो अप्रख्यातम् एतत् भवति अप्रख्यापनीयं यत् नः प्रब्रूषे शेपः इव निर्वेष्टितः
मा वर्पः अस्मत् अप गूहः एतत् यत् अन्यरूपः समिथे बभूथ ।
तैः आविष्टः भवति । । ५.८ ।

पराके पराक्रान्ते ।
पृथुज्रयाः अमिनात् आयुः दस्योः ।
पृथुज्रयाः पृथुजवः ।
आगतहृणे संसेवावहै ।
निवसन्तम् अस्य रजसः ।

आघृणिः आगतहृणिः ।
प्रामापयत् आयुः दस्योः ।
तवसः इति महतः नामधेयम् ।
तं त्वा स्तौमि तवसम् अतव्यान् ।
अर्यः त्वम् असि इति वा ।
अर्यः अहम् अस्मि ईश्वरः स्तोमानाम् ।
तत् ते अद्य शिपिविष्ट नाम अर्यः प्रशंसामि ।
तं त्वा गृणामि तवसम् अतव्यान् क्षयन्तम् अस्य रजसः पराके ।
प्र तत् ते अद्य शिपिविष्ट नाम अर्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
आ घृणे सं सचावहै ।
उदितः भवति । । ५.९ ।

दीधितयः अङ्गुलयः भवन्ति ।
जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृहपतिम् अतनवन्तम् ।
हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या ।
धीयन्ते कर्मसु अरणी प्रत्यृतः एने अग्निः ।
दूरेदृशं गृहपतिम् अथर्युम् ।
अग्निं नरः दीधितिभिः अरण्योः हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।
समरणात् जायते इति वा । । ५.१० ।

अग्निः अपि अध्रिगुः उच्यते ।
यथा देवाः अंशुम् आप्याययन्ति ।
इति ।
अध्रिगुः मन्त्रः भवति ।
गवि अधिकृतत्वात् ।
अपि वा प्रशासनम् एव अभिप्रेतं स्यात् ।
शब्दवत्त्वात् ।
अध्रिगः शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वम् अध्रिगो इति ।
तुभ्यं श्चोतन्ति अध्रिगो शचीवः ।
अधृतगमनकर्मवन् ।
इन्द्रः अपि अध्रिगुः उच्यते ।
अध्रिगवे औहम् इन्द्राय ।
इति अपि निगमः भवति ।
आङ्गूषः स्तोमः आघोषः ।
तं पूर्वपक्षे आप्याययन्ति ।
अनेन स्तोमेन वयम् इन्द्रवन्तः ।
इति ।
एना आङ्गूषेण वयम् इन्द्रवन्तः ।
एकेन प्रतिधानेन अपिबत् ।
तथा अपि निगमः भवति ।
इन्द्रः सोमस्य काणुका ।
साकं सह इति अर्थः ।
इन्द्रः सोमस्य काणुका ।
कान्तकानि इति वा ।
क्रान्तकानि इति वा ।

कणेहतः ।
कान्तिहतः ।
तत्र एतत् याज्ञिकाः वेदयन्ते ।
यम् अक्षितिम् अक्षितयः पिबन्ति ।
तानि एतस्मिन् काले एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति ।
तानि अत्र सरांसि उच्यन्ते ।
त्रिंशत् अपरपक्षस्य अहोरात्राः ।
त्रिंशत् पूर्वपक्षस्य इति नैरुक्ताः ।
तत् याः एताः चान्द्रमस्य आगामिन्यः आपः भवन्ति रश्मयः ताः अपरपक्षे पिबन्ति ।
तथा अपि निगमः भवति ।
एकया प्रतिधा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम् ।
त्रिंशत् उक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवने एकदेवतानि । । ५.११ ।

न अर्वाक् इन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति ।
सोमः सर्वाणि अतसानि वनानि ।
बभस्तिः अत्तिकर्मा ।
आदिना अभ्यासेन उपहितेन उपधाम् आदत्ते ।
यैः एनं प्रतिमिमते न एनं तानि दभ्नुवन्ति ।
बब्धां ते हरी धानाः उप ऋजीषं जिघ्रताम् ।
श्माश्नुते इति वा ।
इति अपि निगमः भवति ।
अर्वाक् एव एनम् अप्राप्य विनश्यन्ति इति ।
इन्द्रप्रधान इति एके ।
नैघण्टुकं सोमकर्म ।
श्मशा शु अश्नुते इति वा ।
अव श्मशा रुधत् वाः ।
अव अरुधत् श्मशा वाः इति ।
फले हिता भवन्ति इति वा ़ ।
तृप्रप्रहारी ।
उभयप्रधान इति अपरम् ।
[क्षिप्रप्रहारी सृप्रप अतन्नहारी] सोमः वा इन्द्रः वा ।
धुनिः धूनोतेः ।
धानाः भ्राष्ट्रे हिताः भवन्ति ।
सोमः विश्वानि अतसा वनानि न अर्वाक् इन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ।
आपातितमन्युः ।
आपान्तमन्युः तृपलप्रभर्माः धुनिः शिमीवान् शरुमान् ऋजीषी ।
शिमीति कर्मनाम ।
शमयतेः वा ।
ऋजीषी सोमः ।
यत् सोमस्य पूयमानस्य अतिरिच्यते तत् ऋजीषम् अपार्जितं भवति ।
तेन भऋजीषी सोमः ।
अथ अपि ऐन्द्रः निगमः भवति ।
हर्योः अस्य सः भागः धानाः च इति ।
ऋजीषी वज्री ।
शक्नोतेः वा ।

इति । । ५.१२ ।

तस्याः दर्शनात् मित्रावरुणयोः रेतः चस्कन्द ।
इति अभक्षस्य ।
अप्सः नाम ।
इति व्यापिनः ।
तद्राः भवति रूपवती ।
तत् अभिवादिनी एषः ऋक् भवति ।
तत् अस्यै दत्तम् इति वा ।
यत् अप्सः ।
अपि वा अप्सः इति रूपनाम ।
तत् अनया अत्तम् इति वा ।
उर्वशी अप्सराः ।
व्यापनीयं वा ।
आदर्शनीयम् ।
अप्सातेः ।
अप्सराः अप्सारिणी ।
उरुः वा वशः अस्याः ।
ऊरुभ्याम् अश्नुते ।
उरु अभ्यश्नुते ।
स्पष्टं दर्शनाय इति शाकपूणिः ।
अप्सानीयं भवति । । ५.१३ ।

उदकं पुष्करम् ।
पूजाकरम् ।
पूजयितव्यम् ।
इदम् अपि इतरत् पुष्करम् एतस्मात् एव ।
पुष्करं वपुष्करं वा ।
पुष्पं पुष्पतेः ।
पोषति भूतानि ।
वयुनं वेतेः ।
कान्तिः वा ।
अपि असि मैत्रावरुणः वसिष्ठ ।
प्रज्ञा वा ।
पुष्करम् अन्तरिक्षम् ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्णा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वा अददन्त ।
उर्वश्याः ब्रह्मन् मनसः अधिजातः ।
द्रप्सं स्कन्नम् ।
ब्रह्मणा दैव्येन ।
द्रप्सः संभृतः ।
प्सानीयः भवति ।
सर्वे देवाः पुष्करे त्वा अधारयन्त ।
उत असि मैत्रावरुणः वसिष्ठ उर्वश्याः ब्रह्मन् मनसः अधिजातः । । ५.१४ ।

व्रन्दी व्रन्दतेः मृदूभावकर्मणः ।
पाकस्थामा कौरयाणः ।

इति अपि निगमः भवति ।
तौरयाणः तूर्णयानः ।
सः तौरयाणः उप याहि यज्ञं मरुद्भिः इन्द्र सखिभिः सजोषाः ।
अह्रयाणः ह्रीतयानः ।
इति अपि निगमः भवति ।
हरयाणः हरमाणयानः ।
रजतं हरयाणे ।
इति अपि निगमः भवति ।
कौरयाणः कृतयानः ।
प्रत्यृतः स्तोमान् ।
इति अपि नगमः भवति ।
यः आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।
वाजपस्त्यं वाजपतनम् ।
अनुष्ठुया कृणुहि अह्रयाणः ।
इति अपि निगमः भवति ।
सः इत् तमः अवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवत् चकार ।
सः तं सूर्येण प्रज्ञानवत् चकार ।
सनेम वाजपस्त्यम् ।
इति अपि निगमः भवति ।
वाजगन्ध्यं गध्यति उत्तरपदम् ।
इति अपि निगमः भवति ।
गध्यं गृह्णातेः ।
ऋज्राः वाजं न गध्यं युयूषन् ।
इति अपि निगमः भवति ।
अश्याम वाजगन्ध्यम् ।
आ गधिता परि गधिता ।
सः तमः अप्रज्ञानं ततन्वत् ।
गध्यतिः मिश्रीभावकर्मा । । ५.१५ ।

क्षुम्पम् अहिच्छत्रकं भवति ।
मा नः मघेव निष्षपी परा दाः ।
सः यथा धनानि विनाशयति मा नः त्वं तथा परादाः ।
तूर्णाशम् उदकं भवति ।
तूर्णम् अश्नुते ।
इति अपि निगमः भवति ।
सपः सपतेः स्पृशतिकर्मणः ।
रोरूयमाणः वनानि इति वा ।
यत् क्षुभ्यते ।
तूर्णाशं न गिरेः अधि ।
विनिर्गतसपः ।
निष्षपी स्त्रीकामः भवति ।
पूर्वेण संप्रयुज्येते ।
वीळअयतिः च व्रीळअयतिः च संस्तम्भकर्माणौ ।
इति अपि निगमः भवति ।
वधेन इति वा ।

शुष्णस्य आदित्यस्य [च] शोषयितू ।
निवृणक्षि यत् श्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः ।
नि यत् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चित् व्रन्दिनः रोरुवत् वना ।
अव्रदन्त वीळइता । । ५.१६ ।

अङ्ग इति क्षिप्रनाम ।
निचान्तपृणः ।
निचम् अनेन प्रीणाति ।
अङ्कितम् एव अञ्चितं भवति ।
कदा नः श्रोष्यति च गिरः इन्द्रः अङ्ग ।
कदा मर्तम् अनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पम् इव अवस्फुरिष्यति ।
कदा नः शुश्रवत् गिरः इन्द्रः अङ्ग ।
कदा मर्तम् अराधसं पदा क्षुम्पम् इव स्फुरत् ।
निचुम्पुणः सोमः । । ५.१७ ।

पत्नीवन्तः सुताः इमे उशन्तः यन्ति वीतये ।
अपां जग्मिः निचुंपुणः । । ५.१८ ।

ततनात् च ।
पादुः पद्यतेः ।
आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं सः पादुः अस्य निर्णिजः न मुच्यते ।
गूहते बुसम् ।
ब्रवीतेः शब्दकर्मणः ।
शयनात् च ।
यत् वर्षन् पातयति उदकं रश्मिभिः तत् प्रत्यादत्ते ।
आविष्कुरुते भासम् आदित्यः ।
भ्रंशतेः वा ।
मुक्षीजया इव पदिम् उत् सिनाति कुमारः ।
प्रातः आगामिन् अतिथे ।
महत् च अस्मै वयः इन्द्रः दधाति यः त्वा यन्तम् अन्नेन ।
सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वः बृहत् अस्मै वयः इन्द्रः दधाति ।
स्वश्वः ।
बुसम् इति उदकनाम ।
सुहिरण्यः ।
सुगुः भवति ।
यः त्वा यन्तं वसुना प्रातः इत्वः मुक्षीजया इव पदिम् उत् सिनाति ।
मुक्षीजा मोचनात् च । । ५.१९ ।

विकृतज्योतिष्कः वा ।
विक्रान्तज्योतिष्कः वा ।
विवृतज्योतिष्कः वा ।
वृकः चन्द्रमा भवति । । ५.२० ।

श्वा अपि वृकः उच्यते ।
इति अपि निगमः भवति ।
शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानम् ऋज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।

मासकृत् मासानां च अर्धमासानां च कर्ता [भवति] चन्द्रमाः ।
वृद्धवाशिनी अपि वृकी उच्यते ।
जोषयितव्यं भवति ।
ऊर्णोतेः वा ।
ऊर्णा पुनः वृणोतेः ।
उरणः ऊर्वावान् भवति ।
उरणमथिः ।
वृकः चित् अस्य वारणः उरामथिः ।
विकर्तनात् ।
जोष[वाकम्] इति अविज्ञातनामधेयम् ।
वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणम् ।
अभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणः भवति चन्द्रमाः ।
इति आख्यानम् ।
अरुणः आरोचनः ।
अरुणः मासकृत् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि ।
तक्ष्णुवन् इव पृष्ठरोगी ।
जानीतं मे अस्य द्यावापृथिव्यौ इति ।
आदित्यः अपि वृकः उच्यते ।
यदा वृङ्क्ते ।
अजोहवीत् अश्विना वर्तिका वामास्नः यत् सीम् अमुञ्चतं वृकस्य ।
आह्वयत् उषाः अश्विनौ आदित्येन अभिग्रस्ता ।
ताम् अश्विनौ प्रमुमुचतुः ।
उज्जिहीते निचाय्या तष्टा इव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी । । ५.२१ ।

स्वं पुनः आश्रितं भवति ।
[कृत्तिं वसानः आचर पिनाकं बिभ्रत् आगहि ।
सर्वनाम अनुदात्तम् ।
श्वघ्नी कितवः भवति ।
कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः अवततधन्वा ।
कृतं न अश्वघ्नी वि चिनोति देवने ।
कृतम् इव श्वघ्नी विचिनोति देवने ।
कितवः किं तव अस्ति इति शब्दानुकृतिः ।
कृतवान् वा ।
आशीर्नामकः ।
] इति अपि निगमः भवति ।
समम् इति परिग्रहार्थीयम् ।
यः इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्य अश्नीथः ।
उपमार्थे वा ।
स्वं हन्ति ।
जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथः चन ।
अथ यः अयं जोषवाकं वदति विजंजपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्य अश्नीथः ।
कृत्तिः कृन्ततेः ।
यशः वा ।
अन्नं वा ।
म्ही इव कृत्तिः शरणा ते इन्द्र ।

सुमहत् ते इन्द्र शरणम् अन्तरिक्षे कृत्तिः इव इति ।
इयम् अपि इतरा कृत्तिः एतस्मात् एव ।
सूत्रमयी ।
यः इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत् तेषु ऋतावृधा । । ५.२२ ।

उरुष्यतिः अकर्मकः ।
दृष्टव्ययं तु भवति ।
अथ अपि प्रथमा बहुवचने ।
इति पञ्चम्याम् ।
उरुष्या नः अघायतः समस्मात् ।
शिशीतिः दानकर्मा ।
इति सप्तम्याम् ।
उतः सम् अस्मिन् ना शिशीहि नः वसः ।
ऊर्मिः न नावमा वधीत् ।
नमतेः वा ।
नौः प्रणोत्तव्या भवति ।
ऊर्मिः ऊर्णोतेः ।
ऊर्मिः इव नावम् आवधीत् ।
मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतः द्वेषसः अंहतिः ।
मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसः अंहतिः ।
तत् कथम् अनुदात्तप्रकृतिनाम स्यात् ।
नभन्ताम् अन्यके समे । । ५.२३ ।

उग्रः यः शम्बः पुरुहूत तेन ।
केपयः कपूयाः भवन्ति ।
कपूयम् इति ।
शमयतेः वा ।
दुष्पूयं भवति ।
शातयतेः वा ।
पुनाति कर्म कुत्सितम् ।
पिता कृतस्य कर्मणः च अयिता आदित्यः ।
प्रीणातिनिगमौ वा ।
पिपर्ति पपुरिः इति पृणातिनिगमौ वा ।
हविषा अपां जरयिता ।
पिता कुटस्य चर्षणिः ।
हविषा जारः अपां पिपर्ति पपुरिः नरा ।
शम्बः इति वज्रनाम ।
इति अपि निगमः भवति । । ५.२४ ।

काये अञ्चितं भवति इति वा ।
अस्मिन् एव लोके इति वा ।
ईर्म इति बाहुनाम ।
समीरिततरः भवति ।
एता विश्वा सवना तूतुमाकृषे स्वयं सूनः सहसः यानि दधिषे ।
एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णम् उपाकुरुषे ।
स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्व ।

अंसत्रम् अंहसः त्राणम् ।
कवचं कु अंचितं भवति ।
कवचं वा ।
ऋणे ह एव ते नि अविशन्त ।
धनुः वा ।
पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयः अकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।
इह एव ते नि अविशन्त ।
न ये शेकुः यज्ञियां नावम् आरुहम् ईर्म एव ते नि अविशन्त केपयः ।
पृथक् प्रायन् ।
कांचितं भवति ।
पृथक् प्रथतेः ।
प्रथमा देवहूतयः ।
ये देवान् आह्वयन्त ।
अकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि ।
दुरनुकराणि अन्यैः ।
ये अशक्नुवन् यज्ञियां वावम् आरोढुम् ।
अथ ये न अशक्नुवन् यज्ञियां नावम् आरोढुम् ।
ईर्म एव ते नि अविशन्त । । ५.२५ ।

जिह्वा कोकुवा ।
सिं चत नृपाणं नरपाणम् ।
कूपकर्मणा संग्रामम् उपमिमीते ।
काकुदं तालु इति आचक्षते ।
जिह्वा कोकुवा ।
सा अस्मिन् धीयते ।
सुञ्चय आचितमात्रः महान् भवति ।
कोकूयमाना वर्णान् नुदति इति वा ।
[कोकूयतेः वा स्यात् शब्दकर्मणः ।
तालु तरतेः ।
अयम् अपि इतरः कोशः एतस्मात् एव ।
यथा तलम् ।
] जिह्वा जोहुवा ।
लता इति अविपर्ययः ।
लततेः वा स्यात् [लंबकर्मणः] विपरीतात् ।
प्रीणीत अश्वान् सुहितं जयथ ।
विकुषितः भवति ।
तीर्णतमम् अङ्गम् ।
द्रोणाहावम् अवतम् अश्मचक्रम् अंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ।
जयनं वः हितम् अस्तु ।
स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् ।
द्रोणाहावम् ।
द्रोणं द्रुममयं भवति ।
आवह आवहनात् ।
अवतः अवाततिः महान् भवति ।
अश्मचक्रम् अशनचक्रम् असनचक्रम् इति वा ।

अंसत्रकोशम् ।
अंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि सन्तु ।
कोशः कुष्णातेः ।
आहाव आह्वानात् ।
प्रीणीत अश्वान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथम् इत् कृणुध्वम् । । ५.२६ ।

अपि निगमः भवति ।
तानि ते काकुदम् अनुक्षरन्ति ।
सुर्मिः कल्याणोर्मिः ।
स्रोतः सुषिरम् अनु यथा ।
बीरिटं तैटीकैः अन्तरिक्षम् एवम् आह पूर्वं वयतेः ।
उत्तरम् इरतेः ।
वयांसि इरन्ति अस्मिन् ।
तत् एतस्यआम् ऋचि उदाहरन्ति । । ५.२७ ।

यस्य ते सप्तसिंधवः ।
भांसि वा ।
अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिराम् इव ।
यय्स ते सप्त स्रोतांसि ।
सिंधुः स्रवणात् ।
सुदेवः असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।
सुदेवः त्वं कल्याणदानः ।
यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणाय अनुक्षरन्ति काकुदम् ।
सूर्म्यं सुषिराम् इव इति ।
अपि निगमः भवति ।
[सुदेवः त्वं कल्याणदेवः ।
कमनीयदेवः वा भवसि वरुण । । ५.२८।

अपि वा उपमार्थे स्यात् ।
अङ्कुशः अञ्चतेः ।
परीं सीम् इति व्याख्यातम् ।
एनम् एनाम् अस्याः अस्य इति एतेन व्याख्यातम् ।
सृणिः अङ्कुशः भवति सरणात् ।
अच्छाभेः आप्तुम् इति शाकपूणिः ।
आकुचितः भवति इति वा ।
नेदीय इत् सृण्यः पक्वम् एयात् ।
इति अपि निगमः भवति ।
अन्तिकतमम् अंकुशादायात् ।
आगच्छतु इति ।
नियोजनात् वा ।
पक्वम् औषधम् आगच्छतु इति ।
एयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा ।
बीरिटे गणे मनुष्याणाम् ।
प्रवृज्यते सुप्राअणं बर्हिः एषाम् ।
बीरिटम् अन्तरिक्षम् ।
भियः वा भासः वा ततिः ।

नियुतः नियमनात् वा ।
नियुत्वान् नियुतः अस्य अश्वाः ।
प्र वावृजे सुप्रया बर्हिः एषाम् आ विश्पति इव बीरिटे इयाते ।
रात्र्या विवासे पूर्वस्याम् अभिहूतौ ।
वायुः च नियुत्वान् ।
पूषा च स्वस्त्ययनाय ।
सर्वपती इव राजानौ ।
विशाम् अक्तोः उरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् । । ५.२९ ।

निरुक्तशास्त्रम्/षष्टोध्यायः

https://sa.wikisource.org/s/6zl

< निरुक्तशास्त्रम्

इमे चित् इन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ ।
इमे चित् इन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन् काशीः इत्ते ।
मोहनात् वा ।
मोषणात् वा ।
मुष्टिः मोचनात् वा ।
काशिः मुष्टिः प्रकाशनात् ।
आशाः उपदिशः भवन्ति ।
विरोधनात् ।
अहस्तम् इन्द्र सं पिणक् कुणारुम् ।
अभ्यशनात् ।
रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः ।
कूलं रुजतेः ।
विपरीतात् ।
लोष्टः अविपर्ययेण ।
अपारे दूरपारे ।
आसदनात् ।
काशिः ते महान् ।
ज्वलतिकर्मणः ।
अहस्तम् इन्द्र कृत्वा संपिण्ढि परिक्वणनं मेघम् ।
यत् संगृभ्णासि मघवन् ।
सनोति इति वा ।
त्वम् अग्ने द्युभिः त्वम् आशुशुक्षणिः त्वम् अद्भ्यः त्वम् अश्मनस्परि ।
त्वं वनेभ्यः त्वम् ओषधीभ्यः त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ।
त्वम् अग्ने द्युभिः अहोभिः ।
त्वम् आशुशुक्षणिः ।
आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः ।
क्षणिः उत्तरः ।
निःषिक्तम् अस्मात् पापकम् इति नैरुक्ताः ।
आशु शुचा क्षणोति इति वा ।
आसाः दिशः भवन्ति ।
शुक् शोचतेः ।
अयम् अपि इतरः शुचिः इतस्मात् एव ।
तथा हि वाक्यसंयोगः ।
आः इति आकारः उपसर्गः पुरस्तात् ।
चिकीर्षितजः उत्तरः ।
आशुशोचयिषुः इति ।
शुचिः शोचतेः ।
पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा ।
क्षणोतेः ।
इन्द्रः आशाभ्यः परि सर्वाभ्यः अभयं करत् । । ६.१ ।

धमतिः गतिकर्मा ।
निरजनाय गवाम् ।
आपः वा वहनात् ।
वाचः वा वदनात् ।

सुगान् पथः अकृणोत् निरजे गाः ।
सुगमनान् पथः अकरोत् ।
बहुभिः आहूतम् उदकं भवति ।
गोः एतस्याः माध्यमिकायाः वाचः ।
वृअजः वृअजति अन्तरिक्षे ।
वलः वृणोतेः ।
अलातृणः अलम् आतर्दनः मेघः ।
सुगान् पथः अकृणोत् निरजे गाः प्रावन् वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ।
अलातृणः वलः इन्द्र वृअजः गोः पुरा हन्तोः भयमानः व्यार ।
पुरा हननात् भयमानः व्यार ।
प्रावन् वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । । ६.२ ।

कृधु इति ह्रस्वनाम ।
सुखम् अस्य पयः ।
विस्रुहः आपः भवन्ति ।
विस्रवणात् ।
वयाः इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः ।
इति अपि निगमः भवति ।
विरोहणात् ।
इति अपि निगमः भवति ।
नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठाम् ।
सुखपयसम् ।
अस्कृधोयुः अकृध्वायुः ।
वीरुधः ओषधयः भवन्ति ।
निकृत्तं भवति ।
यः अस्कृधोयुः अजरः स्वर्वान् ।
इति अपि निगमः भवति ।
[निशृंभाः निश्रथ्यहारिणः] ।
इति अपि निगमः भवति ।
मोषणात् वा ।
वीरुधः पारयिष्णवः ।
त्यं चित् इत्था कत्पयं शयानम् ।
उत् वृह रक्षः सहमूलम् इन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।
आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिम् अस्य ।
मूलं मोचनात् वा ।
मोहनात् वा ।
वृश्च मध्यम् ।
प्रति शृणीहि अग्रम् ।
तपुषिः तपतेः ।
आ कियतः देशात् ।
सललूकं संलुब्धं भवति ।
पापकम् इति नैरुक्ताः ।
सररुकं वा स्यात् ।
सर्तेः अभ्यस्तात् ।
अग्रम् आगतं भवति ।

उद्धर रक्षः सहमूलम् इन्द्र ।
हेतिः हन्तेः । । ६.३ ।

कपना इव वेधसः । इति अपि निगमः भवति । भाऋजीकः प्रसिद्धभाः ।
धूमकेतुः समिधा भाऋजीकः । इति अपि निगमः भवति । रुजानाः नद्यः
भवन्ति । रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः ।
इति अपि निगमः भवति । जूर्णिः जवतेः वा । द्रवतेः वा ।
दूनोतेः वा । क्षिप्ता जूर्णिः न वक्षति । इति अपि निगमः भवति ।
अहः अवनाय अन्नम् ।
भवति । कपनाः कंपनाः क्रिमयः भवन्ति । मोषथा वृक्षम्
आजासः पूषणं रथे निशृंभाः ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु
परि घ्रंसम् ओमना वां वयः गात् । पर्यगात् वां घ्रंसम्
असंखादन्त्यौ । असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः । इति अपि निगमः
पुलुकामः हि मर्त्यः । इति अपि निगमः भवति । असिन्वती
ऋदूपे इति उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः । पुलुकामः पुरुकामः ।
इति वा । ऋदूदरेण सख्या सचेय । इति अपि निगमः भवति ।
इति अपि निगमः भवति । ऋदूदरः सोमः । मृदूदरः । मृदूदरेषु
अस्मै उक्थम् इति । बृबदुक्थः वा । बृबदुक्थं हवामहे ।
बिभ्रतः । आवहन्तु अजाः पूषणं रथे । निश्रथ्यहारिणः ते ।
जनश्रियं जातश्रियम् । बृबदुक्थः महदुक्थः । वक्तव्यम् । ६.४ ।

[इन्द्रः ऋषीन् पप्रच्छ ।
शकटं शाकिनी गावः जालम् अस्यन्दनं वनम् ।
इति सा निगदव्याख्याता] ।
उदधिः पर्वतः राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ।
उपलप्रक्षिणी ।
दुर्भिक्षे केन जीवति इति ।
उपलप्रक्षेपिणी वा ।
उपलेषु प्रक्षिणाति ।
तेषाम् एकः प्रत्युवाच । । ६.५ ।

ईक्षे ईशिषे ।
आसीनः ऊर्ध्वाम् उपसि क्षिणाति ।
उपस्थे ।
प्रकलविद्वणिक् भवति ।
कलाः च वेद प्रकलाः च ।
दुर्मित्रासः प्रकलवित् मिमानाः ।
इति अपि निगमः भवति ।
अभ्यर्धयज्वा ।
अभ्यर्धयन् यजति ।
इति अध्येषणा ।
इति अपि निगमः भवति ।
इति अपि निगमः भवति ।
ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् ।
[क्षोणस्य क्षयणस्य ।
इति अपि निगमः भवति] ।

सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।
ततः भिषक् ।
महः क्षोणस्य अश्विना कण्वाय ।
नानाधियः वसूयवः अनु गाः इव तस्थिम इन्द्राय इन्दो परिस्रव ।
कारुः अहम् अस्मि ।
इन्द्राय इन्दो परिस्रव ।
कर्ता स्तोमानाम् ।
ततः इति सन्ताननाम ।
पितुः वा ।
वसूयवः वसुकामाः ।
उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका ।
नना नमतेः ।
माता वा ।
दुहिता वा ।
नानाधियः नानाकर्माणः ।
पुत्रस्य वा ।
अन्वास्थिताः स्मः गावः इव लोकम् ।
कारुः अहं ततः भिषक् उपलप्रक्षिणी नना । । ६.६ ।

भवति । उदकम् अपि पातः उच्यते पानात् । आचष्ट आसां पाथः
पानात् एव । देवानां पाथः उप वक्षि विद्वान् । इति अपि
निगमः भवति । सवीमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमनि ।
इति अपि निगमः भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्वम् अग्ने
विदथानि प्र चोदयन् । इति अपि निगमः भवति ।
पथा व्याख्यातम् । श्येनः न दीयन् अनु एति पाथः । इति अपि निगमः
सप्रथाः असि । इति अपि निगमः भवति । विदथानि वेदनानि ।
इति अर्थः । ऊर्व इव पप्रथे कामः अस्मे । अस्माकम् इति अर्थः ।
इति अर्थः । अस्मे आरात् चित् द्वेषः सनुतः युयोतु । अस्मत्
अस्माभिः इति अर्थः । अस्मे प्र यन्धि मघवन् ऋजीषन् । अस्मभ्यम्
सजोषाः । अस्मान् इति अर्थः । अस्मे समानेभिः वृषभ पौंस्येभिः ।
अस्मे ते बन्धुः । वयम् इति अर्थः । अस्मे यातं नासत्या
नदीनाम् । इति अपि निगमः भवति । अन्नम् अपि पाथः उच्यते
अस्मे धत्त वसवः वसूनि । अस्मासु इति अर्थः । पाथः अन्तरिक्षम् । । ६.७ ।

[गृणातिकर्मा वा ।
न वयं विद्मः महित्वम् अग्ने ।
अमूढः त्वम् असि ।
मूढाः वयं स्मः ।
त्वं तु वेत्थ ।
] गृह्णातिकर्मा वा ।
देवः देवान् प्रति अक्तया कृपा ।
जिगर्तिः गिरतिकर्मा वा ।
मूरा अमूरः न वयं चिकित्वः महित्वम् अग्ने त्वम् अङ्ग वित्से ।
शशमानः शंसमानः ।
यः वां यज्ञैः शशमानः ह दाशति ।

देवः देवाच्या कृपा ।
[कृप् कृपतेः वा ।
कल्पतेः वा ।
]
औजः औजतेः वा ।
यदा ते मर्तः भोगम् अन्वापदथ ग्रसितृतमः ओषधीः अगारीः ।
इति अपि निगमः भवति ।
सर्वाणि इन्द्रस्य धनानि विभक्षमाणाः ।
यदा ते मर्तः अनु भोगम् आनळआत् इत् ग्रसिष्ठ ओषधीः अजीगः ।
व्सूनि जाते जनमाने ओजसा प्रति भागं न दीधिम ।
समाश्रिताः सूर्यम् उपतिष्ठन्ते ।
आशीः आश्रयणात् वा ।
सूर्यम् इव इन्द्रम् उपतिष्ठन्ते इति ।
सः यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च ।
तं वयं भागम् अनुध्यायाम ।
ओजसा बलेन ।
सा मे सती आशीः देवेषु ।
उब्जतेः वा ।
श्रायन्त इव सूर्यं विश्वा इत् इन्द्रस्य भक्षत ।
आश्रपणात् वा ।
इति च ।
अथ इयम् इतरा आशीः आशास्तेः ।
इन्द्राय गावः आशिरम् ।
इति अपि निगमः भवति ।
अपि वा उपमार्थे स्यात् । । ६.८ ।

अपि च स्यालात् ।
स्यालः आसन्नः संयोगेन इति नैदानाः ।
स्याल्लाजान् आवपति इति वा ।
लाजा लाजतेः ।
स्यं शूर्पं स्यतेः ।
शूर्पम् अशनपवनम् ।
अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्याम् इन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि [नव्यम्] नवतरम् ।
ओमास इति उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः ।
जा अपत्यम् ।
शृणातेः वा ।
जामाता ।
असुसमाप्तः इव वरः अभिप्रेतः ।
विजामाता इति शश्वत् दाक्षिणाजाः क्रीतापतिम् आचक्षते ।
असुसमाप्तात् जामातुः ।
विजामातुः ।
अश्रौषं हि वहुदातृतरौ वाम् ।
अथा सोमस्य प्रयती युवभ्याम् इन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ।
अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुः उत वा घा स्यालात् ।
उत वा घा स्यालात् ।
तन्निर्माता । । ६.९ ।

कक्षीवन्तम् इव यः औशिजः । कक्षीवान् कक्ष्यावान् । औशिजः
मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ।
उशिजः पुत्रः । उशिक् वष्टेः कान्तिकर्मणः । अपि तु अयम्
औशिजः । सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते
सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं यः
मनुष्यकक्षः एव अभिप्रेतः स्यात् । तं सोमानां सोतारम् । ६.१० ।

द्वेषः धत्तम् ।
पिशुनः पिंशतेः ।
पिशुनाय चरते ।
किम् इदं किम् इदम् इति वा ।
किम् इदानीम् इति चरते ।
किम् ईदिने ।
अद्वेषसए इति वा ।
[घोरचक्षसे] घोरख्यानाय ।
अनवायम् अनवयवम् ।
विपिंशति इति ।
क्रव्यं विकृत्तात् जायते इति नैरुक्ताः ।
इन्द्रासोमा समघशंसम् अभि अघं तपुः ययस्तु चरुः अग्निवान् इव ।
क्रव्यादे] क्रव्यम् अदते ।
यत् अन्ये न व्यवेयुः ।
ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषः धत्तम् अनवायं किम् ईदिने ।
इन्द्रासोमौ अघस्य शंसितारम् ।
अघं हन्तेः ।
निर्ह्रसितोपसर्गः ।
तपुः तपतेः ।
चरुः मृच्चयः भवति ।
चरतेः वा ।
समुच्चरन्ति अस्मात् आपः ।
आहन्ति इति ।
ब्रह्मद्विषे [ब्राह्मणद्वेष्ट्रे । । ६.११ ।

प्रपिष्ठतमैः इति वा ।
अति क्रामन्तः दुरितानि विश्वा ।
क्रामतेः वा ।
क्रमतेः वा स्यात् सरणकर्मणः ।
क्रिमिः क्रव्ये मेद्यति ।
दुर्णामा क्रिमिः भवति पापनामा ।
तृप्ततमैः ।
यः ते गर्भम् अमीवा दुर्णामा योनिम् आशये ।
अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि ।
ऊर्ध्वा यस्याम् अतिर्भाः अदिद्युतत् [सवीमनि] ।
अमीवा अभ्यमनेन व्याख्यातः ।
अप्वा यत् एनया विद्धः अपवीयते ।
व्याधिः वा ।

भयं वा ।
अप्वे परेहि ।
इति अपि निगमः भवति ।
मतिः आत्ममयी ।
विध्य रक्षसः ।
इति अपि निगमः भवति ।
श्रुष्टी इति क्षिप्रनाम ।
आशु अष्टि इति ।
अमतिः अमामयी ।
प्रसितिः प्रसयनात् ।
कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजा इव अमवान् इभेन ।
तृष्वीम् अनु प्रसितिं द्रूणानः अस्तासि विध्य रक्षसः तपिष्ठैः ।
कुरुष्व पाजः ।
तप्ततमैः ।
प्रसितिम् इव पृथ्वीम् ।
तपिष्ठैः ।
तंतुः वा ।
जालं वा ।
याहि राजा इव ।
अमात्यवान् ।
स्ववान् वा ।
इराभृता गणेन गतभयेन ।
हस्तिना इति वा ।
तृष्व्यानु प्रसित्या द्रूणानः ।
तृष्वीति क्षिप्रनाम ।
तरतेः वा ।
त्वरतेः वा ।
असितासि ।
अभ्यमनवान् ।
पाजः पालनात् । । ६.१२ ।

तत्कः पुरन्धिः ।
इति अपि निगमः भवति ।
सः बहुकर्मतमः ।
पुरां च दारयितृतमः ।
वरुणः इति अपरम् ।
तं प्रज्ञया स्तौति ।
इमाम् ऊ नु कवितम् अस्य मायाम् ।
इति अपि निगमः भवति ।
रुशत् इति वर्णनाम ।
समिद्धस्य रुशत् अदर्शि पाजः ।
रोचतेः ज्वलतिकर्मणः ।
तान् अध्वरे उशतः यक्षि अग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् ।
भगः पुरस्तात् तस्य अन्वादेश इति एकम् ।
इन्द्र इति अपरम् ।

तान् अध्वरे यज्ञे ।
उशतः कामयमानान् ।
यजाग्ने ।
पुरन्धिः बहुधीः ।
नासत्यौ च अश्विनौ ।
सत्यौ एव नासत्यौ इति और्णवाभः ।
सत्यस्य प्रणेतारौ इति आग्रायणः ।
नासिकाप्रभवौ बभूवतुः इति वा ।
श्रुष्टी भगम् । । ६.१३ ।

अनुषक्तं भवति ।
स्तृणन्ति बहिः आनुषक् ।
इति अपि निगमः भवति ।
तुर्वणः तूर्णवनिः ।
सः तुर्वणिः महान् अरेणु पौंस्ये ।
इति अपि निगमः भवति ।
इति अपि निगमः भवति ।
गीर्भिः एनं वनयन्ति ।
आनुषक् इति नामानुपूर्वस्य ।
जुष्टं गिर्वणसे बृहत् ।
गिर्वणा देवः भवति ।
समानजातिता रेशयदारिणः देवाः ।
इति अपि निगमः भवति ।
अस्ति हि वः ।
अस्ति आप्यम् ।
आप्यम् आप्नोतेः ।
सुदत्रः कल्याणदानः ।
त्वष्टा सुदत्रः विदधातु रायः ।
इति अपि निगमः भवति ।
सुविदत्रः कल्याणविद्यः ।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिः अर्वाङ् ।
अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसः देवासः अस्ति आप्यम् । । ६.१४ ।

यादृश्मिन् धायि तम् अपस्यया विदत् ।
अम्यक् सा ते इन्द्र ऋष्टिः ।
उस्रः इव गोपिता अजायि यज्ञैः ।
असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन् इमानि ।
यादृशे अधायि तम् अपस्यया अविदत् ।
अभ्यक्ता इति ।
अमाक्ता इति वा ।
ते आयजन्त ।
भूतानि च कुर्वन्ति ।
ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तः ।
माध्यमकाः देवगणाः ।
असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिताः ।

उस्रः पिता इव जारयायि यज्ञैः ।
इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम् । । ६.१५ ।

अमिनः अमितमात्रः महान् भवति ।
शब्दकारिण्यः ।
जज्झतीः आपः भवन्ति ।
इति अपि निगमः भवति ।
मरुतः जज्झतीः इव ।
अभ्यमितः वा ।
इति अपि निगमः भवति ।
इति अपि निगमः भवति ।
अमिनः सहोभिः ।
इति अपि निगमः भवति ।
अप्रतिष्कुतः ।
अप्रतिस्खलितः वा ।
अस्मभ्यम् अप्रतिष्कुतः ।
ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः ।
इति अपि निगमः भवति ।
शाशदानः शाशाद्यमानः ।
प्र स्वां मतिम् अतिरत् शाशदानः ।
[अग्रगरणेन इति वा ।
अप्रतिस्कृतः ।
अग्रगमनेन इति वा ।
शुचं संरुन्धन्ति ।
अपि वा अग्रम् इति एतत् अनर्थकम् उपबंधम् आददीत ।
प्र अस्थुः वः जोषयमाणाः अभवत सर्वे ।
] अग्रसंपादिनः इति वा ।
अद्धि इत् इन्द्र प्रस्थित इमाः हवींषि चनः दधिष्व पचत उत समम् ।
अद्धि इन्द्र प्रस्थितानि इमानि हवींषि चनः दधिष्व ।
चनः इति अन्ननाम ।
पचतिः नामीभूतः ।
इति अपि निगमः भवति ।
अपि वा मेदसः च पशोः च ।
सात्त्वं द्विवचनं स्यात् ।
यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धं तत् भवति ।
पुरोळआः अग्ने पचतः ।
इति यथा ।
शुरुधः आपः भवन्ति ।
तं मेदस्तः प्रति पचत अग्रभीः ताम् ।
प्र वः अछा जुजुषाणासः अस्थुः अभूत विश्वे अग्रिया उत वाजाः । । ६.१६ ।

दूतः ईयसे प्रदिवे उराणः ।
जबारु जवमानरोहि ।
इति अपि निगमः भवति ।
सः न स्तिपाः उत भवा तनूपाः ।

उपस्थितान् पालयति इति ।
स्तिपा स्तियापालनः ।
इति अपि निगमः भवति ।
वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।
स्त्यायनात् ।
इति अपि निगमः भवति ।
जरमाणरोहि ।
आस्कन्नं काये ।
स्तियाः आपः भवन्ति ।
गरमाणरोहि इति वा ।
अग्रे रुपः आरुपितं जबारु ।
जरूथं गरूथं गृणातेः ।
इति अपि निगमः भवति ।
कुलिशः इति वज्रनाम ।
कूलशातनः भवति ।
स्कन्धांसि इव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयतः उपपृक् पृथिव्याः ।
उराणः उरु कुर्वाणः ।
अयम् अपि इतरः स्कन्धः एतस्मात् एव ।
इति अपि निगमः भवति ।
अहिः शयतः उपपर्चनः पृथिव्याः ।
तुंजः तुंजतेः दानकर्मणः ।
स्कन्धः वृक्षस्य समास्कन्नः भवति ।
सुशिप्रम् एतेन व्याख्यातम् न भ।
जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम् ।
इति अपि निगमः भवति ।
इदम्अतन अपि इतरत् सृप्रम् एतस्मात् एव ।
सर्पिः वा ।
तैलं वा ।
सृप्रकरस्नम् उतये ।
इति अपि निगमः भवति ।
कर्मणां प्रस्नातारौ ।
वाजे सुशिप्र गोमति ।
इति अपि निगमः भवति ।
सृप्रः सर्पणात् ।
शिप्रे हनू नासके वा ।
हनुः हन्तेः ।
सः चित्रेण चिकितेरंसु भासा ।
करस्नौ बाहू ।
नासिका नसतेः ।
उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः ।
मध्यमे च स्थाने उत्तमे च ।
द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढः ।
इति अपि निगमः भवति ।
इति अपि निगमः भवति ।
अक्रः आक्रमणात् ।

रंसु रमणात् ।
अक्रः न बभ्रिः समिथे महीनाम् ।
धेना दधातेः ।
इति अपि निगमः भवति ।
विष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने । । ६.१७ ।

बर्हणा परिबर्हणा ।
बृहच्छ्रवा असुरः बर्हणा कृतः ।
इति अपि निगमः भवति ।
दाने दाने ये उत्तरे स्तोमाः इन्द्रस्य वज्रिणः न अस्य तैः विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः ।
तुञ्जे तुञ्जे ये उत्तरे स्तोमाः इन्द्रस्य वज्रिणः ।
न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् । । ६.१८ ।

तितनिषुं धर्मसन्तानात् अपेतम् अलंकरिष्णुम् अयज्वानम् ।
निरविध्यदिलाबिलशयस्य दृढानि ।
न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळहा वि शृङ्गिणम् अभिनत् शुष्णम् इन्द्रः ।
कवासखः यस्य कपूयाः सखायः ।
मघवा यः ।
गोरूधः उद्धततरं भवति ।
तनूशुभ्रं तनूशोभयितारम् ।
व्यभिनत् शृङ्गिणं शुष्णम् इन्द्रः ।
सः यः अस्मै अहनि अपि वा रातौ सोमं सुनोति भवति अह द्योतनवान् ।
उपोन्नेद्धम् इति वा ।
ग्रस्यन्ते अस्मिन् रसाः ।
घ्रंसः इति अहर्नाम ।
अपाप शक्रः ततनुः तिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ।
यः अस्मै घ्रंसे उत वा यः ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमान् अह ।
स्नेहानुप्रदानसामान्यात् रात्रिः अपि ऊधः उच्यते ।
अपोहति अपोहति शक्रः । । ६.१९ ।

अपां चरणाय ।
इति अपि निगमः भवति ।
पारं नः अस्य विष्पितस्य पर्षन् ।
विष्पितः विप्राप्तः ।
इति अपि निगमः भवति ।
भृमिः भ्राम्यतेः ।
इष्यन् अर्णांसि ।
क्रममाणधाः इति वा ।
कियेधाः कियद्धाः इति वा ।
वृत्राय वज्रम् ईसानः ।
तूर्णं त्वरमाणः ।
अस्मै प्रहर ।
गोः न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन् अर्णांसि अपां चरध्यै ।
अस्मै इदु प्र भरा तूतुजानः वृत्राय वज्रम् ईशानः कियेधाः ।
गोः इव पर्वाणि विरद मेघस्य ।
भृमिः असि ऋषिकृत् मर्त्यानाम् । । ६.२० ।

संभृतम् ।
इति अपि निगमः भवति ।
ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ।
[आ वः ऋञ्जसः ऊर्जां व्युष्टिषु ।
इति अपि निगमः भवति ।
] ऋजुः इति अपि अस्य भवति ।
ऋजुनीती नः वरुणः ।
इति अपि निगमः भवति ।
प्रतद्वसू प्राप्तवसू ।
इति अपि निगमः भवति ।
रास्पिनस्य आयोः ।
हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर ।
तन्नः ।
त्वष्टा पोषाय वि स्यतु राये नाभानः अस्मयुः ।
तूर्णापि ।
महत् ।
त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यतु ।
आत्मना ।
इति अस्मयुः ।
अस्मान् कामयमानः ।
रास्पिनः रास्पी ।
रपतेः वा ।
तन्नः तुरीपम् अद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।
रसतेः वा । । ६.२१ ।

उप प्र एतु माम् [स्वयम्] यत् मे मनः अध्यायि यज्ञेन ।
उपसर्गः लुप्तनामकरणः ।
अणुः अनु स्थवीयांसम् ।
समाश्रितमात्रः महान् भवति ।
स्थूरः ।
स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।
इति आश्वमेधिकः मन्त्रः ।
यथा संप्रति ।
दूतः व्याख्यातः ।
दिविष्टिषु दिव एषणेषु ।
कुरुङ्गः राजा बभूव ।
कुरुगमनात् वा ।
कुलगमनात् वा ।
कुरुः कृन्ततेः ।
क्रूरम् इति अपि अस्य भवति ।
सुमुत्सु अयम् इति अर्थः ।
विकुषितं भवति ।
चोष्कूयमाणः इति चोष्कूयतेः चर्करीतवृत्तम् ।
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्ति अग्नयः ।
कुलं कुष्णातेः ।
यज्ञस्य योगे ।
हिनोता नः अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।
ऋतस्य योगे वि स्यध्वम् ऊधः श्रुष्टीवरीः भूतन अस्मभ्यम् आपः ।
प्रहिणुत नः अध्वरं देवयज्यायै ।
उप प्र अगात् सुमन्मेधायि मन्म ।
ऋतस्य योगे ।
इति अपि निगमः भवति ।
याज्ञे शकटे इति वा ।
शकटं शकृदितं भवति ।
शनकैः तकति इति वा ।
शब्देन तकति इति वा ।
सुन्वतः अभ्यादधाति ।
प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सनयाय ।
सुखवतीः [श्रुष्टीवरीः] भूतन अस्मभ्यम् आपः ।
उभयस्य राजा ।
एधमानान् अहः द्वेष्टि असुन्वतः ।
व्युदस्यति ।
एधमानद्विळउभयस्य राजा चोष्कूयते विशः इन्द्रः मनुष्यान् ।
ददत् इन्द्र बहुबननीयम् ।
] चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् ।
[सुखवत्यः भवत अस्मभ्यम् आपः ।
दिव्यस्य च पार्थिवस्य च । । ६.२२ ।

अनर्वा अप्रत्यृतः अन्यस्मिन् ।
मोदनजिह्वम् इति वा ।
अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यम् अर्कैः ।
अनर्वम् अप्रत्यृतम् अन्यस्मिन् ।
वृषभम् ।
मन्द्रजिह्वं मन्दनजिग्वम् ।
बृहस्पतिं वर्धय नव्यम् अर्कैः ।
अर्चनीयैः स्तोमैः ।
असामि सामिप्रतिषिद्धम् ।
सामि स्यतेः ।
असामि ओजः बिभृथा सुदानवः ।
असुसमाप्तं बलं बिभृत कल्याणदानाः ।
स्तवे वज्री ऋचीषमः ।
इति अपि निगमः भवति ।
अभ्यमितः वा ।
अमत्रः अमात्रः महान् भवति ।
इति अपि निगमः भवति ।
स्तूयते वज्री ऋचा समः ।
अनर्शरातिम् अनश्लीलदानम् ।
अश्लीलं पापकम् ।

अश्रिमत् ।
विषमम् ।
अनर्शरातिं वसुदाम् उप स्तुहि ।
महान् अमत्रः वृजने विरप्शि । । ६.२३ ।

] आ त्वा विशन्तु इन्दवः आ गल्दा धमनीनाम् ।
कः ईशानं न याचिष्यते इति ।
नानाविभक्ति इति एते भवतः ।
गलनमासु धीयते ।
[गल्दा धमनयः भवन्ति ।
भूर्णिम् इव मृगम् ।
गिरा गीत्या स्तुत्या ।
मा चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन् अहम् ।
भूर्णि मृगं न सवनेषु चुक्रुधं कः ईसानं न याचिषत् ।
मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन् अहं गिरा ।
आगलना धमनीनाम् इति अत्र आर्थः ।
न सवनेषु चुक्रुधम् । । ६.२४ ।

बकुरः भास्करः ।
भयंकरः ।
अस्ति अस्मासु ब्रह्मचर्यम् अध्ययनं तपः दानकर्म इति ऋषिः अवोचत् ।
न अधनाः ।
न पापाः मन्यामहे ।
न पापासः मनामहे नारायासः न जल्हवः ।
न ज्वलनेन हीना ।
भासमानः द्रवति इति वा । । ६.२५ ।

यः इमानि अहानि पश्यन्ति न पराणि इति वा ।
अर्यः ईश्वरपुत्रः ।
बेकनाटाः खलु कुसीदिनः भवन्ति ।
द्विगुणकारिणः वा ।
द्विगुणदायिनः वा ।
क्विगुणं कामयन्तः इति वा ।
इन्द्रः विश्वान् बेकनाटान् अहर्दृशः उत क्रत्वा पणीन् अभि ।
अहर्दृशः सूर्यदृशः ।
दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वा उदकेन वा ।
पणीन् च वणिजः ।
अभिभवति कर्मणा ।
इन्द्रः [यः] सर्वान् बेकराटान् ।
अभि दस्युं बकुरेणा धमन्त उरु ज्योतिः चक्रथुः आर्याय ।
यवं वृकेण अश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्रा ।
[यवम् इव वृकेण अश्विनौ निवपन्तौ ।
] वृकः लाङ्गलं भवति ।
विकर्तनात् ।
लाङ्गलं लगतेः ।
लाङ्गूलं लगतेः ।

लंगतेः ।
लंबतेः वा ।
अन्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयौ ।
लाङ्गूलवत् वा ।
अभिधमन्तौ । । ६.२६ ।

बतः इति निपातः ।
अंहूरणम् इति अपि अस्य भवति ।
कृण्वन् अंहूरणात् उरु ।
इति अपि निगमः भवति ।
सप्त मर्यादाः कवयः ततक्षुः तासाम् एकाम् इत् अभ्यंहुरः गात् ।
सप्त मर्यादाः कवयः चक्रुः ।
स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां
अंहुरः अंहस्वान् ।
पातके अनृतोद्यम् इति ।
तासाम् एकाम् अपि अभिगच्छन् अंहस्वान् भवति ।
जीवतः नः अभिधावत आदित्याः पुरा हननात् ।
जलेशयं वा ।
खेदानुकम्पयोः ।
जीवात् नः अभि धेतन आदित्यासः पुरा हथात् ।
क्व नु स्थ ह्वानश्रुतः इति ।
मत्स्यानां जालम् आपन्नानाम् एतत् आर्षं वेदयन्ते ।
मत्स्याः मधाः उदके स्यन्दन्ते ।
माद्यन्ते अन्योन्यं भक्षणाय इति वा ।
जालं जलचरं भवति ।
जलभवं वा ।
कद्ध स्थ हवनश्रुतः । । ६.२७ ।

एषः देवः रथर्यति ।
कामयमानः इति वा ।
वने इव ।
वायो वेः पुत्रः ।
चायन् इति वा ।
वेति च यः इति च चकार शाकल्यः ।
उदात्तं तु एवं व्याख्यातम् अभविष्यत् ।
असुसमाप्तः च अर्थः ।
वने न वायो नि अधायि चाकन् ।
रथं कामयते इति वा ।
व्रततिः वरणात् च ।
इति अपि निगमः भवति ।
रथर्यति इति सिद्धः तत्प्रेप्सुः ।
न एव ते मनः हृदयं च विजानामि ।
बतः बतासि यम न एव ते मनः हृदयं च अविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं लिबुजा इव वृक्षम् ।
वाताप्यम् उदकं भवति ।

दुर्बलः बतासि यमः ।
इति अपि निगमः भवति ।
अन्या किल त्वां प्रिष्वंक्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजा इव वृक्षम् ।
लिबुजा वृअततिः भवति ।
लीयते विभजन्ति इति ।
सयनात् च ।अ ततनात् च ।
वातः एतत् आप्याययति ।
पुनानः वाताप्यं विश्वः चन्द्रम् ।
बतः बलात् अतीतः भवति । । ६.२८ ।

इति अपि निगमः भवति ।
इति अपि निगमः भवति ।
विजेषकृत् इन्द्रः इव अनवब्रवः ।
मतीनां च साधनं विप्राणां च आधवम् ।
अनवब्रवः अनवक्षिप्तवचनः ।
आधवः आधवनात् ।
असंक्रमणीम् ।
धेनुं नः इषं पिन्वतम् असक्राम् । । ६.२९ ।

तैः त्वा चातयामः ।
अपि वा शिरिम्बठः भारद्वाजः कालकर्णोपेतः ।
अलक्ष्मीः निर्णाशयां चकार ।
तस्य सत्त्वैः कर्मभिः इति स्यात् ।
तैः त्वा चातयामः चातयतिः नाशने ।
पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे ।
पराशरः शतयातुः वसिष्ठः ।
इति अपि निगमः भवति ।
तस्य सत्तैः उदकैः इति स्यात् ।
इन्द्रः यातूनाम् अभवत् पराशरः ।
[परा] शातयिता यातूनाम् ।
क्रिविः दती विकर्तनदन्ती ।
यत्रा वः दिद्युत् रदति क्रिविः दती ।
इति अपि निगमः भवति ।
करूलती कृत्तदती ।
[अपि वा देवं कं चित् कृत्तदन्तं दृष्ट्वा एवम् अवक्ष्यत] ।
इन्द्रः अपि पराशरः उच्यते ।
कणतेः वा स्यात् अणूभावकर्मणः ।
इति अपि निगमः भवति ।
[बिठम् अन्तरिक्षम्] बिठं बीरिटेन व्याख्यातम् ।
अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।
शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिः तेभिः त्वा चातयामसि ।
काणः अविक्रान्तदर्शनः इति औपमन्यवः ।
कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यते ।
अनुकणति इति ।
मात्राणूभावात् कणः ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिः ।
विकटः विक्रान्तगतिः इति औपमन्यवः ।
कुटतेः वा स्यात् [विपरीतस्य] विकुटितः भवति ।
गिरिं गच्छ ।
सदानोनुवे शब्दकारिके ।
दर्शनाणूभावात् काणः ।
अदायिनि काणे विकटे ।
शिरिम्बठः मेघः ।
शीर्यते बिठे । । ६.३० ।

दानमनसः नः मनुष्यान् इन्द्र मृदुवाचः कुरु ।
अवीराम् इव माम् अयं शरारुः अभि मन्यते ।
अबलाम् इव माम् अयं बालः अभिमन्यते संशिशरिषुः ।
इदंयुः इदं कामयमानः ।
अथ अपि तद्वदर्थे भाष्यते ।
अश्वयुः गव्युः रथयुः वसूयुः [इन्द्रः ।
दनः विशः इन्द्र मृध्रवाचः ।
वामं वननीयं भवति ।
] इति अपि निगमः भवति ।
वसूयुः इन्द्रः वसुमान् इति अत्र अर्थः ।
इति च ब्राह्मणम् ।
अकन्तकः पूषा ।
सः अदन्तकः ।
पूषा इति अपरम् ।
भगः पुरस्तात् तस्य अन्वादेशः इति एकम् ।
आदुरिः आदरणात् ।
वामं पूषा वामं भगः वामं देवः करूलती ।
वामं वामं ते आदुरे देवः ददातु अर्यमा ।
तत्कः करूलती । । ६.३१ ।

हर्म्यम् । आहर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी ।
तत् नः मघवन् रन्धय इति । रध्यतिः वशगमने । बुन्दः इषुः भवति ।
नैचाशाखं नीचाशाखः नीचैः शाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिः अरणात् ।
वा प्रार्दयति आण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीढयति । तत् स्थम्
परः इति प्रेप्सुः । पण्डकः वा । पण्डकः पण्डगः प्रार्दकः
[बिन्दः वा] । भिन्दः वा । भयदः वा । भासमानः द्रवति इति वा ।
प्रेप्सा [वा] । न एव चाशिरं दुह्रे । न तपन्ति घर्मम्
अनार्यनिवासः । कीकटाः किम्कृताः । किं क्रियाभिः इति
रन्धया नः । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशः
तपन्ति घर्मम् । आ नः भर प्रमगन्दस्य वेदः नैचाशाखं मघवन्
किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः नाशिरं दुह्रे न
अत्यन्तकुसीदिकुलीनः । प्रमदकः वा यः अयम् एव अस्ति लोकः न
माङ्गदः माम् आगमिष्यति इति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दः । । ६.३२ ।

मर्मणि अर्दनवेधिनौ ।
गमनवेधिनौ [शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ] वा ।

गमनपातिनौ [शब्दपातिनौ दूरपातिनौ] वा ।
ऋदूपे अर्दनपातिनौ ।
साधयिता ते बुन्दः हिरण्मयः ।
तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः ।
तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुः बुन्दः हिरण्ययः ।
उभा ते भाहू रण्या सुसंस्क्रतः ऋदूपे चित् ऋदूवृधा ।
उभौ ते बाहू [रण्यौ] रमणीयौ साम्ग्राम्यौ [वा] । । ६.३३ ।

ओदनम् उदकदानं मेघम् ।
वृन्दारकः च ।
निः अविध्यत् गिरिभ्यः आ धारयत् पक्वम् ओदनम् ।
इन्द्रः बुन्दं स्वाततम् ।
निः अविध्यत् गिरिभ्यः आधारयत् पक्वम् ।
इन्द्रः बुन्दं स्वाततम् ।
बृन्दं बुन्देन व्याख्यातम् । । ६.३४ ।

उल्बम् ऊर्णोतेः ।
अपह्रतभासम् ।
अन्तर्हितभासम् ।
ऋबीसमपगतभासम् ।
इति अपि निगमः भवति ।
महत् तत् उल्बं स्थविरं तत् आसीत् ।
वृणोतेः वा ।
अर्धमासे अर्धमासे वा ।
मासे मासे ।
अहः अहः जायते ।
कम् अपि [ऊहे] अन्नम् अभिवहति यत् समश्नुवन्ति देवाः ।
अयं यः होता कर्ता सः यमस्य ।
अयं यः होता किरु सः यमस्य कम् अपि ऊहे यत् सम् अञ्जन्ति देवाः ।
अहः अहः जायते मासि मासि अथा देवाः दधिरे हव्यवाहम् ।
गतभासं वा ।
अथ देवाः निदधिरे हव्यवाहम् । । ६.३५ ।

अन्नवतीं च अस्मै ऊर्जम् अधत्तम् अग्नये ।
इति नैगमं काण्डं पूर्वार्धं च समाप्तम् ।
इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठः अध्यायः समाप्तः ।
यत् वृष्टः ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनः च पृथिव्यां तत् अश्विनः रूपं तेन एनौ स्तौति स्तौति ।
गुणः च ।
गणः गणनात् ।
यः अयम् ऋबीसे पृथिव्याम् अग्निः अन्तः औषधिवनस्पतिषु अप्सु तम् उन्निन्यथुः ।
हिमेन उदकेन ग्रीष्मान्ते अग्निं घ्रंसम् अहः अवारयेथाम् ।
ऋबीसे अत्रिम् अश्विनौ अनीतम् उन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ।
हिमेन अग्निं घ्रंसम् अवारयेथां पितुमतीम् ऊर्जम् अस्मै अधत्तम् ।
सर्वगणं सर्वनामानम् । । ६.३६ ।

निरुक्तशास्त्रम्/सप्तमोध्यायः

https://sa.wikisource.org/s/6zm

< निरुक्तशास्त्रम्

ताः त्रिविधाः ऋचः ।
अथ सप्तमः अध्यायः ।
तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिः नामविभक्तिभिः युज्यन्ते ।
आध्यात्मिक्यः च ।
प्रथमपुरुषैः च आख्यातस्य ।
प्रयक्षकृताः ।
परोक्षकृताः ।
सा एषा देवतोपपरीक्षा ।
तत् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तत् दैवतम् इति आचक्षते ।
ओम् ।
अथोत्तरषट्कं प्रारभ्यते ।
यत्कामः ऋषिः यस्यां देवतायाम् आर्थपत्यम् इच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तत्दैवतः सः मन्त्रः भवति ।
अथ अतः दैवतम् । । ७.१ ।

वागाम्भृणीयम् इति ।
परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि ।
मा चित् अन्यत् वि शंसत ।
कण्वाः अभि प्र गायत ।
उप प्रेत कुशिकाः चेतयध्वम् ।
इति ।
अथ आध्यात्मिक्यः उत्तमपुरुषयोगाः ।
यथा एतत् इन्द्रः वैकुण्ठः ।
लबसूकम् ।
इन्द्रः दिवः इन्द्रः ईशे पृथिव्याः ।
अथ अपि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारः भवन्ति ।
अहम् इति च एतेन सर्वनाम्ना ।
न इन्द्रात् ऋते पवते धाम किं चन ।
इति ।
इन्द्रेण एते तृत्सवः वेविषाणाः ।
इन्द्राय साम गायत ।
इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् ।
इन्द्रे कामाः अयंसत ।
इति ।
अथ प्रत्यक्षकृताः मध्यमपुरुषयोगाः ।
त्वम् इति च एतेन सर्वनाम्ना ।
त्वम् इन्द्र बलात् अधि ।
वि नः इन्द्र मृधः जहि ।
इन्द्रम् इत् गाथिनः बृहत् । । ७.२ ।

एवम् उच्चावचैः अभिप्रायैः ऋषीणां मन्त्रदृष्टयः भवन्ति ।
सुदेवः अद्य प्रपतेत् अनावृत् ।
इति ।
न मृत्युः आसीत् अमृतं न तर्हि ।
तमः आसीत् तमसा गूळहम् अग्रे ।
अथ अपि परिदेवना कस्मात् चित् भावात् ।

न वि जानामि यदि वेदम् अस्मि ।
इति ।
अथ अपि निन्दाप्रशंसे ।
केवलाघः भवति केवलादी ।
एवम् अक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च ।
अधा सः वीरैः दशभिः वि यूयाः ।
भोजस्य इदं पुष्करिणी इव वेश्म ।
इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् ।
अथ अपि कस्यचित् भावस्य अचिख्यासा ।
अद्या मुरीय यदि यातुधानः अस्मि ।
परोक्षक्रताः प्रत्यक्षकृताः च मन्त्राः भूयिष्ठाः ।
अथ अपि स्तुतिः एव भवति न आशीर्वादः ।
इति यथा एतस्मिन् सूक्ते ।
अथ अपि आशीः एव न स्तुतिः ।
सुचक्षाः अहम् अक्षीभ्यां भूयासम् ।
सुवर्चाः मुखेन ।
सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम् ।
इति ।
तत् एतेत् बहुलम् आध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु ।
अथ अपि शपथाभिशापौ ।
अल्पशः आध्यात्मिकाः । । ७.३ ।

प्रत्यक्षदृश्यम् एतत् भवति ।
देवदेवत्यम् अतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् ।
माहाभाग्यात् देवतायाः एकः आत्मा बहुधा स्तूयते ।
अथ अपि अष्टौ द्वन्द्वानि ।
यथा अश्वप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि ।
अपि हि अदेवता देवतावत् स्तूयन्ते ।
याज्ञदैवतः मन्त्रः इति ।
अस्ति हि आचारः बहुलं लोके ।
प्रायोदेवता वा ।
अपि वा सा कामदेवता स्यात् ।
नाराशम्सा इति नैरुक्ताः ।
अथ अन्यत्र यज्ञात् प्राजापत्या इति याज्ञिकाः ।
तत् ये अनादिष्टदेवता मन्त्राः तेषु देवतोपपरीक्षा ।
यद्देवतः सः यज्ञः वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति ।
आत्मा अश्वः ।
सः न मन्येत आगन्तून् इव अर्थान् देवतानाम् ।
आत्मा सर्वं देवस्य ।
आत्मा आयुधम् ।
आत्मा एव एषां रथः भवति ।
आत्मजन्मानः ।
कर्मजन्मानः ।
इतरेतरप्रकृतयः ।
इतरेतरजन्मानः भवन्ति ।

प्रकृतिसार्वनाम्यात् च ।
अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिः ऋषयः स्तुवन्ति इति आहुः ।
एकस्य आत्मनः अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।
आत्मा इषवः । । ७.४ ।

तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम् ।
पृथक् हि स्तुतयः भवन्ति ।
तत्र एतत् नरराष्ट्रम् इव ।
अग्निना च इतरस्य लोकस्य ।
यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगः ।
यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवः देवाः इति स्थानैकत्वम् ।
यथा उ एतत् कर्मपृथक्त्वात् इति बहवः अपि बिभज्य कर्माणि कुर्युः ।
तथा अभिधानानि ।
यथा होता अध्वर्युः ब्रह्मा उद्गाता इत् अपि एकस्य सतः ।
अपि वा कर्मपृथक्त्वात् ।
तिस्रः एव देवताः इति नैरुक्ताः ।
तासां माहाभाग्यात् एकैकस्याः अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति ।
सूर्यः द्युस्थानः ।
वायुः वा इन्द्रः वा अन्तरिक्षस्थानः ।
अग्निः पृथिवीस्थानः ।
संभोगैकत्वं च द्रश्यते ।
अपि वा पृथक् एव स्युः । । ७.५ ।

ऋष्वा ते इन्द्र स्थविरस्य बाहू ।
आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् ।
अद्धि इन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ।
अथ अपि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ।
कल्याणीः जाया सुरणं गृहे ते ।
आ द्वाभ्यां हरिभ्याम् इन्द्र याहि ।
यत् सं गृभ्णा मघवन् काशिः इत् ते ।
अथ अपि पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते ।
तथा अभिधानानि ।
चेतनावद् वद्धिस्तुतयः भवन्ति ।
पुरुषविधाः स्युः इति एकम् ।
अथ आकारचिन्तनं देवतानाम् ।
अथ अपि पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः । । ७.६ ।

सुखं रथं युयुजे सिन्धुः अश्विनम् ।
इति नदीस्तुतिः ।
एषः च आख्यानसमयः ।
यथा यज्ञः यजमानस्य ।
अपि वा पुरुषविधानाम् एव सतां कर्मात्मानः एते स्युः ।
अपि वा उभयविधाः स्युः ।
इति ग्रावस्तुतिः एव ।
यथा उ एतत् पौरुषविधिकैः कर्मभिः इति एतत् अपि तादृशम् एव ।
अपि तु यत् दृश्यते अपरुषविधं तत् ।

यथा उ एतत् पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः इति एतत् अपि तादृशम् एव ।
होतुः चित् पूर्वे हविः अद्यम् आसत ।
यथा अग्निः वायुः आदित्यः पृथिवी चन्द्रमाः इति ।
यथा उ एतत् चेतनावद् वद्धि स्तुतयः भवन्ति इति अचेतनानि अपि एवं स्तूयन्ते ।
यथा अक्षप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि ।
यथा उ एतत् पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते इति अचेतनेषु अपि एतत् भवति ।
अभि क्रन्दन्ति हरितेभिः आसभिः ।
अपुरुषविधाः स्युः इति अपरम् ।
इति ग्रावस्तुतिः । । ७.७ ।

तत्र एतां विभक्तस्तुतिम् ऋचम् उदाहरन्ति ।
पर्जन्यः ।
अथ अस्य कर्म ।
ऋतवः ।
वरुणः ।
सोमः ।
इन्द्रः ।
अथ अस्य संस्तविकाः देवाः ।
यत् च [किं चित्] दार्ष्टिविषयिकम् अग्निकर्म एव तत् ।
वहनं च हविषाम् आवाहनं च देवतानाम् ।
अथ अपि आग्नापौष्णं हविः न तु संस्तवः ।
अथ एतानि अग्निभक्तीनि ।
आग्नावैष्णवं हविः न तु ऋक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते ।
अग्नायी पृथिवी इळआ इति स्त्रियः ।
तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः ।
अयं लोकः ।
प्रातः सवनम् ।
वसन्तः ।
गायती ।
त्रिवृत् स्तोमः ।
रथंतरं साम ।
ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ।
तिस्रः एव देवताः इति उक्तं पुरस्तात् । । ७.८ ।

भुवनस्य गोपाः इति एषः हि सर्वेषां भूतानां गोपायिता [आदित्यः] ।
ददातेः वा स्यात् द्व्युपसर्गात् ।
विन्दतेः वा एकोपसर्गात् ।
सुविदत्रं धनं भवति ।
अग्निः देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ।
अग्निः उपरिष्टात् तस्य प्रकीर्तन इति अपरम् ।
अनष्टपशुः ।
विद्वान् ।
पूषा त्वा इतः प्रच्यावयतु ।
सः त्वा एतेभ्यः परि ददत् पितृभ्यः अग्निः देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ।
पूषा त्वा इतः च्यावयतु प्र विद्वान् अनष्टपशुः भुवनस्य गोपाः ।

सः त्वा एतेभ्यः परिददत् पितृभ्यः इति सांशयिकः तृतीयः पादः ।
पूषा पुरस्तात् तस्य अन्वादेशः इति एकम् । । ७.९ ।

वातेन च पर्जन्यः ।
वरुणः ।
पूषा ।
बृहस्पतिः ।
ब्रह्मणस्पतिः ।
कुत्सः ।
वायुः ।
अथ अपि मित्रः वरुणेन संस्तूयते ।
वायुना च पूषा ।
पर्वतः ।
सोमः ।
पूष्णा रुद्रेण च सोमः ।
त्रिष्टुप् ।
अग्निः ।
अन्तरिक्षलोकः ।
ग्रीष्मः ।
पञ्चदशस्तोमः ।
विष्णुः ।
बृहत्साम ।
अथ एतानि इन्द्रभक्तीनि ।
ये च देवगणाः समाम्नाताः मध्यमे स्थाने याः च स्त्रियः ।
अथ अस्य कर्म रसानुप्रकानं वृत्रबधः ।
या च का च बलकृतिः इन्द्रकर्म एव तत् ।
अथ अस्य संस्तविकाः देवाः ।
माध्यंदिनं सवनम् । । ७.१० ।

ये च देवगणाः समाम्नाताः उत्तमे स्थाने याः च स्त्रियः ।
अथ अस्य कर्म रसादानं रश्मिभिः च रसधारणम् ।
शिशिरः अतिच्छन्दाः त्रयस्त्रिंशस्तोमः रैवतं साम इति द्युभक्तीनि ।
हेमन्तः पङ्क्तिः त्रिणवस्तोमः शाक्वरं साम इति अन्तरिक्षायतनानि ।
शरत् अनुष्टुप् एकविंशस्तोमः वैराजं साम इति पृथिव्यायतनानि ।
एतेषु एव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषम् अनुकल्पयीत ।
चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेण इति संस्तवः ।
वैरूपं साम ।
सप्तदशस्तोमः ।
जगती ।
वर्षा ।
तृतीयसवनम् ।
असौ लोकः ।
अथ एतानि आदित्यभक्तीनि ।
यत् च किं चित् प्रवह्लितम् आदित्यकर्म एव तत् । । ७.११ ।

यत् त्रिः अस्तोभत् तत् त्रिष्टुभः स्तिष्टुप्त्वम् ।

उब्जतेः वा ।
अनुष्टुप् अनुष्टोभनात् ।
गायत्रीम् एव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति ।
इति च ब्राह्मणम् ।
बृहती परिबर्हणात् ।
पङ्क्ति पञ्चपदा ।
त्रिष्टुप् स्तोभति उत्तरपदा ।
का तु त्रिता स्यात् ।
तीर्णतमं छन्दः ।
तस्य स्तोभनी इति वा ।
त्रिगमना वा विर्परीता ।
इति विज्ञायते ।
ककुप् च कुब्जः च कुजतेः वा ।
त्रिवृत् बज्रः ।
अस्यतेः वा ।
इति च ब्राह्मणम् ।
ककुप् ककुभिनी भवति ।
छन्दांसि छादनात् ।
[स्तोमः स्तवनात् ।
साम सम्मितम् ऋचा ।
मन्त्राः मननात् ।
ऋचा समं मेनः इति नैदानाः ।
गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः ।
गायतः मुखात् उदपतत् ।
उष्णिक् उत्स्नाता भवति ।
स्निह्यतेः वा स्यात् कान्तिकर्मणः ।
उष्णीषिणी वा इति औपमिकम् ।
उष्णीषं स्नायतेः ।
] यजुः यजतेः । । ७.१२ ।

] इन्द्राय अंहोमुचः इति ।
[इन्द्राय वृत्रतुरे ।
पुरन्दरः ।
तानि अपि एके समामनन्ति ।
भूयांसि तु समाम्नानात् ।
यत् यु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति तत् समामने ।
अथ उत कर्मभिः ऋषिदेवताः स्तौति ।
वृत्रहा ।
इति ।
तानि अपि एके समामनन्ति ।
भूयांसि तु समाम्नानात् ।
पिपासते पानीयम् इति ।
व्यञ्जनमात्रं तु तत् तस्य अभिधानस्य भवति ।
स्नाताय अनुलेपनम् ।
जल्गल्यमानः असृजत् ।

इन्द्राय वृत्रघ्ने ।
यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षिताय औदनं देहि ।
विराधनात् ऊनाक्षरा ।
अथ उत अभिधानैः संयुज्य हविः चोदयति ।
विराट् विराजनात् वा ।
जगती गततमं छन्दः ।
जलचरगतिः वा ।
इति च ब्राह्मणम् ।
विराधनात् वा ।
विराजनात् संपूर्णाक्षरा ।
विप्रापणात् अधिकाक्षरा ।
पिपीलिकमध्या इति औपमिकम् ।
पिपीलिका पेलतेः गतिकर्मणः ।
इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः ।
सूक्तभाजः ।
हविर्भाजः ।
ऋग्भाजः च भूयिष्ठाः ।
काः चित् निपातभाजः ।
विप्रापणात् वा । । ७.१३ ।

नीतात् । सः खलु एतेः अकारम् आदत्ते गकारम् अनक्तेः वा दहतेः वा
आख्यातेभ्यः जायते इति शाकपूणिः । इतात् । अक्तात् दऋधात् वा ।
नीः परः । तस्य एषा भवति ।
यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति सन्नममानः । अक्नोपनः
व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मात् । अग्रणीः भवति । अग्रम्
अथ अतः अनुक्रमिष्यामः । अग्निः पृतिवीस्थानः । तं प्रथमम्
भवति इति स्थाऔलाष्ठीविः । न क्नोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्यः । ७.१४ ।

रत्नधातमम् । अग्निम् ईळए अग्निं याचामि । ईळइः अध्येषणाकर्मा ।
पूजाकर्मा वा । पुरोहितः व्याख्यातः यज्ञः च । देवः दानात् वा ।
दीपनात् वा । द्योतनात् वा । द्युस्थानः भवति इति वा । यः देवह्
सा देवता । होतारं ह्वातारम् । जुहोतेः होता इति और्णवाभः ।
रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् । तस्य एषा अपरा भवति ।
अग्निम् ईळए पुरोहितं यज्ञस्य देवम् ऋत्विजम् । होतारम् । ७.१५ ।

अग्निः यः पूर्वैः ऋषिभिः ईळइतव्यः [वन्दितव्यः] अस्माभिः च नवतरैः सः देवान् इह आवहतु इति ।
ततः नु मध्यमः ।
सः न मन्येत अयम् एव अग्निः इति ।
सः देवान् आ इह वक्षति ।
अग्निः पूर्वेभिः ऋषिभिः ईड्यः नूतनैः उत ।
अपि एते उत्तरे ते ज्योतिषी अग्नी उच्येते । । ७.१६ ।

हर्यतिः प्रेप्साकर्मा ।
स्मयमानासः ।
तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।
इति ।

अग्निः सर्वाः देवताः ।
अथ अपि ब्राह्मणं भवति ।
इति च भ्राह्मणम् ।
समुद्रात् हि एषः अद्भ्यः उदेति ।
इति आदित्यम् उक्तं मन्यन्ते ।
समुद्रात् ऊर्मिः मधुमान् उदारत् ।
विहर्यति इति ।
संमाननात् वा ।
ता जुषाणः हर्यति जातवेदाः ।
घृतस्य धाराः समिधः नसन्त ता जुषाणः हर्यति जातवेदाः ।
समनं समननात् वा ।
कल्याण्यः ।
घृतस्य धाराः उदकस्य धाराः समिधः नसन्त ।
अग्निम् इति औपमिकम् ।
अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासः अग्निम् ।
नसतिः आप्नोतिकर्मा वा ।
नमतिकर्मा वा ।
अभिनमन्त समनसः इव योषाः । । ७.१७ ।

दिव्यः दिविजः ।
गरुत्मान् गरणवान् ।
निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ।
यः तु सूक्तं भजते यस्मै हविः निरुप्यते अयम् एव सः अग्निः ।
महात्मा इति वा ।
इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् ।
इमम् एव अग्निं महान्तम् [च] आत्मानं बहुधा मेधाविनः वदन्ति ।
एकं सत् विप्राः बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानम् आहुः ।
इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम् आहुः अथा उ दिव्यः सः सुपर्णः गरुत्मान् ।
गुर्वात्मा । । ७.१८।

दुरिताति अग्निः इति दुरितानि तारयति ।
सः नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावा इव सिन्धुं दुरिताति अग्निः ।
जातवेदसे इति जातवेदस्यां वा एवं जातवेदसे अर्चाय सुनवाम सोमम् इति ।
प्रसवाय अभिषवाय सोमं राजानम् अमृतम् अरातीयतः यज्ञार्थम् इति स्मोः ।
निदहाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति ।
सोमः ददत् इति अर्थः ।
नावा नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति ।
जातवित्तः वा ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
[जातवेदसे सुनवाम सोमम् अरातीयतः नि दहाति वेदः ।
सः नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि नावा इव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं
जातानि वा एनं विदुः ।
जातवेदाः कस्मात् ।
जातवित् यः वा जातप्रज्ञानः ।
जातानि वेद ।

तस्य एषा भवति ।
जाते जाते विद्यते इति वा ।
जातधनः ।
यत् तत् जातः पशून् अविन्दत [इति] तत् जातवेदसः जातवेदस्त्वम् ।
इति ब्राह्मणम् ।
तस्मात् सर्वान् ऋतून् पशवः अग्निम् अभिसर्पन्ति ।
इति च । । ७.१९ ।

ततः नु मध्यमः ।
अपि एते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते ।
यः तु सूक्तं भजते यस्मै हविः निरुप्यते अयम् एव सः अग्निः जातवेदाः ।
तत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः ।
इति ।
उत् उ त्यं जातवेदसम् ।
अथ असौ आदित्यः ।
अभि प्रवन्त समनेव योषाः ।
निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ।
प्र नूनं जातवेदसम् अश्वं हिनोत वाजिनम् ।
इति तत् पुरस्तात् व्याख्यातम् ।
यत् यु किं चित् आग्नेयं तत् जातवेदसानां स्थाने युज्यते ।
तत् एतत् एकम् एव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते ।
इदं नः बर्हिः आसीदतु इति ।
अश्वम् इव जातवेदसम् इति ।
अपि वा उपमार्थे स्यात् ।
प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानम् ।
इदं नः बर्हिः आसदे ।
सः न मन्येत अयम् एव अग्निः इति । । ७.२० ।

तस्य एषा भवति ।
प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः ।
अपि वा विश्वानरः एव स्यात् ।
विश्वे एनं नराः नयन्ति इति वा ।
वैश्वानरः कस्मात् ।
विश्वान् नरान् नयते । । ७.२१ ।

राजा यः सर्वेषां भूतानाम् अभिश्रयणीयः तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्याम इति ।
वैश्वानरः संयतते सूर्येण ।
वर्षकर्मणा कि एनं स्तौति ।
मध्यमः इति आचार्याः ।
इतः जातः सर्वम् इदम् अभिविपश्यति ।
इतः जातः विश्वम् इदं वि चष्टे वैश्वानरः यतते सूर्येण ।
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानाम् अभिश्रीः ।
तत्कः वैश्वानरः । । ७.२२ ।

. इति ।
अथ अपि आह ।

सः अयम् एव सम्पद्यते ।
असंस्पर्शयन् धारयति तत् प्रदीप्यते ।
उदीचि प्रथमसमावृत्ते आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयम्
अथ आदित्यात् ।
उपादीयमानः एव अयं सम्पद्यते उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः ।
यत्र वैद्युतः शरणम् अभिहन्ति यावत् अनुपात्तः भवति मध्यमधर्मा एव तावत् भवति उदकेन्धनः शरीरोपशमनः ।
वैश्वानरः अयं यत् ताभ्यां जायते ।
दहसि इति ।
विश्वानरौ इति अपि एते उत्तरे ज्योतिषी ।
अयम् एव अग्निः वैश्वानरः इति शाकपूणिः ।
अथ अपि हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ।
इति सा निगदव्याख्याता ।
वैश्वानरः यतते सूर्येण ।
कथं तु अयम् एताभ्यां जायते इति ।
आदित्यकर्मणा च एनम् अस्तोष्यन् इति उदेषि इति अस्तम् एषि इति ।
दिवि पृष्टः अरोचत ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्ति अग्नयः ।
समानम् एतत् उदकम् उच्च एति अव च अहभिः ।
यता उ एतत् वर्षकर्मणा हि एनं स्तौति इति अस्मिन् अपि एतत् उपपद्यते ।
पचसि इति ।
अग्निकर्मणा च एनं स्तौति इति ।
वहसि इति ।
विपर्येषि इति ।
इति ।
वा वैष्णवानि वा [वैश्वदेव्यानि वा] तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः अभविष्यन् ।
अथ यानि एतानि औत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा [सौर्याणि वा] पौष्णानि
इतः अस्य अर्चिषः तयोः भासोः संसङ्गं दृष्ट्वा एवम् अवक्ष्यत् ।
इतः इमम् आदधाति अमुतः अमुष्य रश्मयः प्रादुः भावन्ति ।
अन्येन एव अन्यः संयतते ।
न च पुनः आत्मना आत्मा संयतते ।
आग्नेयेषु एव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः भवन्ति ।
वृषभस्य वर्षितुः अपाम् ।
शम्बरं मेघम् ।
अवाधूनोत् अपः काष्ठाः अभिनत् ।
तम् अग्निः वैश्वानरः घ्नन् ।
उपदासयति कर्माणि ।
उपदस्यन्ति अस्मिन् रसाः ।
दस्युः दस्यतेः ।
अथ असौ आदित्यः इति पूर्वे याज्ञिकाः ।
यं पूरवः पूरयितव्याः मनुष्याः ।
क्षयार्थात् ।
महत्त्वं माहाभाग्यम् ।
प्रब्रवीमि तत् ।
वैश्वानरः दस्युम् अग्निः जघन्वान् अधूनोत् काष्ठाः अव शम्बरं भेत् ।
प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवः वृत्रहणं सचन्ते ।

एषः हि दिवि पृष्टः अरोचत इति ।
अथ अपि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ।
वृत्रहणं मेभहनम् ।
अथ अपि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति ।
एषः हि द्यावापृथिव्यौ आभासयति ।
इति ।
सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः ।
आ यः द्यां भात्या पृथिवीम् ।
एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोहः आम्नातः ।
इति ।
असौ वा आदित्यः अग्निः वैश्वानरः ।
अथ अपि ब्राह्मणं भवति ।
एतस्य हि द्वादशविधं कर्म ।
ततः अग्निम् इहस्थानम् अत्र एव स्तोत्रियं संसति ।
रुद्रं च मरुतः च ।
ततः आगच्छति मध्यमस्थाना देवता ।
आग्नेयः हि भवति ।
सः अपि न स्तोत्रियम् आद्रियेत ।
अथ अपि वैश्वानरीयः द्वादशकपालः भवति ।
रोहात् प्रत्यवरोहः चिकीर्षितः ।
ताम् अनुकृतिं होता अग्निम् आरुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते ।
७.२४
जमदग्नयः प्रजमिताग्नयः वा ।
यथा उ एतत् ब्राह्मणं भवति इति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति ।
पृथिवी वैश्वानरः ।
संवत्सरः वैश्वानरः ।
ब्राह्मणाः वैश्वानरः ।
इति ।
यः विड्भ्यः मानुषीभ्यः दीदेत् ।
यथा उ एतत् छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति इति अस्य एव तत् भवति ।
यथा उ एतत् हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति इति अस्य एव तत् भवति ।
इति ।
प्रज्वलिताग्नयः वा ।
तैः अभिहुतः भवति ।
यथा उ एतत् निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति इति अस्य एव सा भवति ।
अस्ति हि सौर्यः एककपालः पञ्चकपालः च ।
जमदग्निभिः आहुतः ।
सहस्थानात् उदकस्य आदित्यात् ।
यथा उ एतत् वैश्वानरीयः द्वादशकपालः भवति इति अनिर्वचनं कपालानि भवन्ति ।
इति एषः हि विड्भ्यः मानुषीभ्यः दीप्यते ।
कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः अपः वसाना दिवम् उत्पतन्ति ।
ते आ ववृत्रन् सदनात् ऋतस्यात् इत् घृतेन पृथिवी व्युद्यते ।
कृष्णं निरयणं रात्रिः ।
ते यदा अमुतः अर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते ।
अथ घृतेन उदकेन पृथिवी व्युद्यते ।

घृतम् इति उदकनाम ।
जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः ।
अथ अपि ब्राह्मणं भवति ।
अग्निः वै इतः वृष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि [खलु वै] भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति ।
यदा [खलु वै] असौ आदित्यः अग्निं रश्मिभिः पर्यावर्तते अथ वर्षति ।
इति ।
यथा उ एतत् रोहात् प्रत्यवरोहः चिकीर्षितः इति आम्नायवचनात् एतत् भवति ।
आदित्यस्य हरयः सुपर्णाः हरणाः आदित्यरश्मयः । । ७.२३ ।

हविष्पान्तम् अजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टम् अग्नौ ।
अभिहुतं जुष्टम् अग्नौ ।
अथ अपि आह ।
एतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यः देवाः इमम् अग्निम् अन्नेन अपप्रथन्त ।
तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च ।
दिविस्पृशि ।
सूर्यविदि ।
अजरम् ।
हविः यत् पानीयम् ।
तस्य भर्मणे भुवनाय देवाः धर्मणे कं स्वधया अपप्रथन्त । । ७.२५ ।

मातरि आश्वनिति इति वा ।
मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति ।
मातरिश्वा वायुः ।
प्रेरितवतः परागतात् वा [अपि वा] अस्य अग्नेः वैश्वानरस्य मातरिश्वानम् आहर्तारम् आह ।
अर्चनीयम् इति वा [पूजनीयम् इति वा ।
अथ एनम् एताभ्यां सर्वाणि स्थानानि अभ्यापादं स्तौति ।
ऋग्मियम् ऋग्मन्तम् इति वा ।
विशः इव राजानम् उपतस्थुः ।
अपाम् उपस्थे उपस्थाने महति अन्तरिक्षलोके आसीनाः महान्तः इति वाक् ऋह्णत माध्यमिकाः देवगणाः ।
आ दूतः अग्निम् अभरत् विवस्वतः वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ।
अपाम् उपस्थे महिषा अगृभ्णत विशः राजानम् उप तस्थुः ऋग्मियम् ।
विवस्वान् विवासनवान् ।
] अहः अद्यं दूतः देवानां विवस्वतः आदित्यात् । । ७.२६ ।

मायाम् ऊ तु यज्ञियानाम् एताम् अपः यत् तूर्णिः चरति प्रजानन् ।
तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।
अपः यत् कर्म चरति प्रजानन् सर्वाणि स्थानानि अनुसंचरति त्वरमाणः ।
प्रज्ञां तु एतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनाम् ।
ततः सूर्यः जायते प्रातः उद्यन् सः एव ।
मूर्धा मूर्तम् अस्मिन् धीयते ।
मूर्धा भुवः भवति नक्तम् अग्निः ततः सूर्यः जायते प्रातः उद्यन् ।
मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तम् अग्निः । । ७.२७ ।

यद् अस्य दिवि तृतीयं तत् असौ आदित्यः ।
स्तोमेन हि दिवि देवासः अग्निम् अजीजनन् शक्तिभिः रोदसिप्राम् ।
इति [हि] ब्राह्मणम् ।

तत् अग्नीकृत्य स्तौति ।
पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि इति शाकपूणिः ।
तम् अकुर्वन् त्रेधाभावाय ।
तम् ऊ अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं सः ओषधीः पचति विश्वरूपाः ।
अथ एनम् एतया आदित्यीकृत्य स्तौति ।
स्तोमेन हि यं दिवि देवाः अग्निम् अजनयन् [शक्तिभिः] कर्मभिः द्यावापृथिव्योः [आ] पूरणम् । । ७.२८ ।

थकारः वा ।
अथ एनम् एतया अनीकृत्य स्तौति ।
मेथन्तौ अन्योन्यं वनुतः इति वा ।
मनुष्यमिथुनौ अपि तस्मात् एव ।
वनुतः वा ।
समाश्रितौ अन्योन्यं नयतः ।
वनिः वा ।
नयतिः परः ।
मिनोतिः श्रयतिकर्मा ।
मिथुनौ कस्मात् ।
उषाः च आदित्यः च ।
यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुः अभूतां सर्वदा सहचारिणौ ।
यदा एनम् अदधुः यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यम् [आदितेयम्] अदितेः पुत्रम् ।
यदा चरिष्णू मिथुनौ अभूताम् आदित् प्रापश्यन् भुवनानि विश्वा ।
यदा इत् एनम् अदधुः यज्ञियासः दिवि देवाः सूर्यम् आदितेयम् ।
थु इति नामकरणः । । ७.२९ ।

अयं च अग्निः असौ च मध्यमः ।
तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।
तत् सहमदनं समानाख्यानाः ऋत्विजः तेषां यज्ञं समश्नुवानानां कः नः इदं विवक्ष्यति इति ।
कतरः नौ यज्ञे भूयः वेद ।
यत्र विवदेते दैव्यौ होतारौ ।
आ शेकुः इत् सधमादं सखायः नक्षन्त यज्ञं कः इदं वि वोचत् ।
यत्रा वदेते अवरः परः च यज्ञन्योः कतरः नौ वि वेद ।
इति आशक्नुवन्ति । । ७.३० ।

मध्यमं वा ।
होतृजपः तु अनग्निः वैश्वानरीयः भवति ।
निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते भजेते ।
उत्तमं वा पितरम् ।
सर्वस्य प्रसवितारम् ।
इमम् एव अग्निं सवितारम् आह ।
इति ।
देव सवितः एतं त्वा वृणते अग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण ।
एताः रात्रयः वसते मातरिश्वन् ज्योतिः वर्णस्य ।
सुपर्ण्यः सुपतनाः ।
इह इव निधेहि इति यथा ।
अस्ति उपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः ।
यः तु सूक्तं भजते यस्मै हविः निरुप्यते अयम् एव सः अग्निः वैश्वानरः ।

यावत् मात्रम् उषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनम् इति वा ।
तावत् उपदधाति यज्ञम् आगच्छन् ब्राह्मणः होता अस्य अग्नेः होतुः अवरः निषीदन् ।
तावत् दधाति उप यज्ञम् आयन् ब्राह्मणः होतुः अवरः नि सीदन् ।
यावत् मात्रम् उषसः न प्रतीकं सुपर्ण्यः वसते । ७.३१ ।

निरुक्तशास्त्रम्/अष्टमोध्यायः

https://sa.wikisource.org/s/6zp

< निरुक्तशास्त्रम्

बलं वा द्रविणम् ।
तस्य एषा भवति ।
यत् एनेन अभिद्रवन्ति ।
यत् एनम् अभिद्रवन्ति ।
धनं द्रविणम् उच्यते ।
द्रविणोदाः कस्मात् ।
तस्य दाता द्रविणोदाः । । ८.१ ।

यथा उ एतत् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः इति अस्य एव तत् भवति ।
यथा उ एतत् अग्निं द्राविणोदसम् आह इति ।
आग्नेयेषु एव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति ।
देवाः अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ।
अयम् एव अग्निः द्रविणोदाः इति शाकपूणिः ।
इति अपि निगमः भवति ।
यथा उ एतत् सः बलधनयोः दातृतमः इति सर्वासु देवतासु ऐश्वर्यं विद्यते ।
यथा उ एतत् ओजसः जातम् उत मन्ये एनम् इति च आह इति ।
अयम् अपि अग्निः ओजसा बलेन मथ्यमानः जायते ।
तस्मात् एनम् आह सहसस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहुम् ।
ऋत्विजः अत्र द्रविणोदसः उच्यन्ते ।
हविषः दातारः ते च एनं जनयन्ति ।
ऋषीणां पुत्रः अधिराजः एषः ।
इति अपि निगमः भवति ।
यथा उ एतत् तेषां पुनः पात्रस्य इन्द्रपानम् इति भवति इति भक्तिमात्रं तत् भवति ।
यथा वायव्यानि इति सर्वेषां सोमपात्राणाम् ।
यथा उ एतत् सोमपानेन एनं स्तौति इति अस्मिन् अपि एतत् उपपद्यते ।
इति अपि निगमः भवति ।
इति ।
अथ अपि एनं सोमपानेन स्तौति ।
सोमं पिब मन्दसानः गणश्रिभिः ।
इन्द्रः इति क्रौष्टुकिः ।
यज्ञेषु देवम् ईळअते ।
द्रविणोदाः यः त्वम् ।
द्रविणसः इति द्रविणसादिनः इति वा ।
द्रविणसानिनः इति वा ।
द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ।
तत्कः द्रविणोदाः ।
सः बलधनयोः दातृतमः ।
तस्य च सर्वा बलकृतिः ।
ओजसः जातम् उत मन्ये एनम् ।
द्रविणोदाः द्रविणसः ग्रावहस्तासः अध्वरे ।
द्रविणसः तस्मात् पिबतु इति वा ।
अथ अपि आह ।
इति च आह ।
तेषां पुनः पात्रस्य इन्द्रपानम् इति भवति ।
अथ अपि ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति ।

इति अपि निगमः भवति ।
यः अश्मनोः अन्तः अग्निं जजान ।
एषः पुनः एतस्मात् जायते ।
अथ अपि अग्निं द्राविणोदसम् आह । । ८.२ ।

आयूय धृष्णः अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयात् ।
पिब ।
वनं वनोतेः ।
एषः हि वनानां पाता वा पालयिता वा ।
वनस्पते इति एनम् आह ।
धीसादिनि इति वा धीसानिनि इति वा ।
धिषणा [वाक्] धिषेः दधात्यर्थैः ।
ऋतुभिः कालैः ।
दृढीभव ।
अरिष्यन् ।
यैः यासि ।
वह्नयः वोळ्हारः ।
मेद्यन्तु ते ।
आयूया धृष्णः अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात् सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ।
मेद्यन्तु ते बह्नयः येभिः ईयसे अरिषण्यन्वीळअयस्वा वनस्पते ।
धिष्णः धिष्ण्यः धिषणाभवः ।
धिष्ण्यात् । । ८.३ ।

आप्रीभिः आप्रीणाति ।
तस्य एषा भवति ।
इध्मः समिन्धनात् ।
इति च ब्राह्मणम् ।
आप्नोतेः ।
आप्रियः कस्मात् ।
अथ अतः आप्रियः ।
प्रीणातेः वा ।
तासाम् इध्मः प्रथमागामी भवति । । ८.४ ।

ओषधिवनस्पतिभ्यः एषः जायते ।
तताः अस्यां भोगाः ।
तस्याः पयः जायते ।
पयसः आज्यं जायते ।
अग्निः इति शाकपूणिः ।
आपः अत्र तन्वः उच्यन्ते ।
ताभ्यः ओषधिवनस्पतयः जायन्ते ।
तस्य एषा भवति ।
आ च वह मित्रमहः ।
गौः अत्र तनूः उच्यते ।
तताः अन्तरिक्षे ।
चिकित्वान् चेतनावान् ।
त्वं दूतः कविः असि ।

आ च वह मित्रमहः चिकित्वान् त्वं दूतः कविः असि प्रचेताः ।
निर्णततमाः भवति ।
समिद्धः अद्य मनुषः दुरोणे देवः देवान् यजसि जातवेदः ।
[प्रचेताः] प्रवृद्धचेताः ।
यज्ञेध्मः इति कात्थक्यः ।
अग्निः इति शाकपूणिः ।
तनूनपात् [आज्यम् इति कात्थक्यः ।
] नपात् इति अननन्तरायाः प्रजायाः नामधेयम् ।
समिद्धः अद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवः देवान् यजसि जातवेदः । । ८.५ ।

मन्मानि धीभिः उत यज्ञम् ऋन्धन् देवत्रा च कृणुहि अध्वरं नः ।
नराशंसः यज्ञः इति कात्थक्यः ।
तस्य एषा भवति ।
नरैः प्रशस्यः भवति ।
अग्निः इति शाकपूणिः ।
नराः अस्मिन् आसीनाः शंसन्ति ।
देवान् नः यज्ञं गमय ।
मननानि च नः धीभिः यज्ञं च समर्धय ।
तनूनपात् पथः ऋतस्य यानान् यज्ञस्य यानान् ।
तनूनपात् पथः ऋतस्य यानान् मध्वा समञ्जन् स्वदया सुजिह्व ।
मधुना समञ्जन् स्वदय कल्याणजिह्व । । ८.६ ।

तान्त्राणि च अवापिकानि च इति वा ।
नराशंसस्य महिमानम् एषाम् उपस्तुमः यज्ञियस्य यज्ञैः ।
तस्य एषा भवति ।
इन्धतेः वा ।
ईळअः ईट्टेः स्तुतिकर्मणः ।
ये सुकर्माणः शुचयः धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवाः उभयानि हवींषि ।
नराशंसस्य महिमानम् एषाम् उप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।
ये सुक्रतवः शुचयः धियंधाः स्वदन्ति देवाः उभयानि हव्या ।
सोमं च इतराणि च इति वा । । ८.७ ।

यातः च ःऊतः च भवति ।
तस्य एषा भवति ।
बर्हिः परिबर्हणात् ।
यजीयान् यष्टृतरः ।
सः एनानि अक्षीषितः यजीयान् ।
यह्व इति महतः नामधेयम् ।
त्वं देवानाम् असि यह्व होता ।
आयाहि अग्ने वसुभिः सहजोषणः ।
आहूयमानः ईळइतव्यः वन्दितव्यः च ।
त्वं देवानाम् असि यह्व होता सः एनानि अक्षीषितः यजीयान् ।
आजुह्वानः ईळयः वन्द्यः चा याहि अग्ने वसुभिः सजोषाः ।
इषितः प्रेषितः इति वा अधीष्टः इति वा । । ८.८ ।

देवेभ्यः च अदितये च स्योनम् ।

वारयतेः वा ।
द्रवतेः वा ।
द्वारः जवतेः वा ।
स्योनम् इति सुखनाम स्यतेः ।
अवस्यन्ति एतत् ।
तासाम् एषा भवति ।
सेवितव्यं भवति इति वा ।
उरुतरं वा ।
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्याः वस्तोः अस्याः वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।
व्यु प्रथते वितरं वरीयः देवेभ्यः अदितये स्योनम् ।
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्याः वसनाय ।
अस्याः प्रवृज्यते अग्रे अह्नां बर्हिः पूर्वाह्णे ।
तत् विप्रथते [वितरम्] विकीर्णतरम् इति वा विस्तीर्णतरम् इति वा ।
वरीयः वरतरम् । । ८.९ ।

विश्वम् इन्वा विश्वम् आभिः एति यज्ञे ।
गृहद्वारः इति कात्थक्यः ।
अपि वा नक्ताव्यक्तवर्णा ।
अनक्ति भूतानि अवश्यायेन ।
नक्ता इति रात्रिनाम ।
उषा व्याख्याता ।
उषाः च नक्ता च ।
उषासानक्ता ।
तयोः एषा भवति ।
देवीः द्वारः बृहतीः विश्वम् इन्वा देवेभ्यः भवत सुप्रायणाः ।
अग्निः इति शाकपूणिः ।
व्यचस्वतीः उर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यः न जनयः शम्भमानाः ।
व्यञ्चनवत्यः उरुत्वेन विश्रयन्ताम् ।
पतिभ्यः इव जायाः ।
ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः ।
वरतमम् अङ्गम् ऊरू ।
देव्यः द्वारः ।
बृहत्यः महत्यः । । ८.१० ।

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् ।
तयोः एषा भवति ।
दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ ।
विपिशितं भवति ।
पिंशतेः ।
पेशः इति रूपनाम ।
शुक्रं शोचतेः ज्वलतिकर्मणः ।
अयं च अग्निः असौ च मध्यमः ।
बृहत्यौ महत्यौ ।
यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे ।

न्यासीदताम् इति वा ।
सीदताम् इति वा ।
सुष्वापयन्त्यौ इति वा ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ।
सुरुक्मे सुरोचने ।
सेष्मीयमाणे इति वा ।। ८.११ ।

प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ।
तासाम् एषा भवति ।
तिस्रः देवीः तिस्रः देव्यः ।
दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य [मनुष्यस्य] यजनाय ।
दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषः यजध्यै ।
प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यम् इति प्रदिशन्तौ ।। ८.१२ ।

तिस्रः देवीः बर्हिः आ इदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ।
करोतिकर्मणः ।
त्विषेः वा स्यात् ।
त्वक्षतेः वा स्यात् ।
तस्य एषा भवति ।
दीप्तिकर्मणः ।
तिस्रः देव्यः बर्हिः इदं सुखं सरस्वती च सुकर्माणः आसीदन्तु ।
इळआ च मनुष्यवत् इह चेतयमाना ।
एतु नः यज्ञं भारती क्षिप्रम् ।
आ नः यज्ञं भारती तूयम् एतु इळआ मनुष्वत् इह चेतयन्ती ।
भरतः आदित्यः तस्य भाः ।
त्वष्टा तूर्णम् अश्नुते इति नैरुक्ताः ।। ८.१३ ।

तम् अद्य होतः इषितः यजीयान् देवं त्वष्टारम् इह यज विद्वान् ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
अग्निः इति शाकपूणिः ।
माध्यमिकः त्वष्टा इति आहुः ।
ये इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैः अकरोत् भूतानि च सर्वाणि ।
तम् अद्य होतः इषितः यजीयान् देवं त्वष्टारम् इह यक्षि विद्वान् ।
ये इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैः अपिंशत् भुवनानि विश्वा ।
मध्यमे च स्थाने समाम्नातः ।। ८.१४ ।

[प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ।
स्वयशाः आत्मयशाः ।
प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ।
अरणी इति वा ।
] द्यावापृथिव्यौ इति वा ।
उभे त्वष्टुः बिभ्यतुः जायमानात् ।
उपस्थे उपस्थाने ।
जिह्मं जिहीतेः ।
चारु चरतेः ।
आविः त्यः वर्धते चारुरासु जुह्मानाम् ऊर्ध्वः स्वयशाः उपस्थे ।

तत् त्यः वर्धते चारुरासु ।
आविः आवेदनात् ।
उभे त्वष्टुः बिभ्यतुः जायमानात् प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ।
अहोरात्रे इति वा ।
ऊर्ध्वम् उद्धृतं भवति ।।८.१५।

वनस्पतिः व्याख्यातः ।
तस्य एषा भवति ।।८.१६।

देवः अग्निः इति एते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
तत्कः वनस्पतिः ।. यूपः इति कात्थक्यः
वनस्पतिः शमिता देवः अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ।
उपाव सृज त्मन्या समञ्जन् देवानां पाथः ऋतुथा हवींषि ।
(कार्त्थक्यः). अग्निः इति शाकपूणिः ।
उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन् देवानाम् अन्नम् ऋतौ ऋतौ हवींषि काले काले वनस्पतिः शमिता ।।८.१७।

यत् ऊर्ध्वः स्थास्यसि ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
अग्निः इति शाकपूणिः ।
द्रविणानि च नः दास्यसि ।
अञ्जन्ति त्वाम् अध्वरे देवान् कामयमानाः वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च ।
यत् ऊर्ध्वः तिष्ठा द्रविणा इह धत्तात् यत् वा क्षयः मातुः अस्याः उपस्थे ।
अञ्जन्ति त्वाम् अध्वरे देवयन्तः वनस्पते मधुना द्ठ्व्यएन ।
यत् वा ते कृतः क्षयः मातुः अस्याः उपस्थे उपस्थाने ।।८.१८।

प्रदिवः ते अर्थं पुराणः ते सः अर्थः यं ते प्रब्रूमः ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
यज्ञस्य वह पथिभिः रजिष्ठैः ऋजुतमैः ।
रजस्वलतमैः ।
अपि वा उपमार्थे स्यात् ।
तपिष्ठतमैः इति वा ।
देवेभ्यः वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण ऋतपर्ण ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभिः रजिष्ठैः ।
देवेभ्यः वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवः ते अर्थम् ।
हिरण्यवर्णपर्ण इति ।।८.१९।

वह देवान् [यज्ञे] दातुः हवींषे ।
तासाम् एषा भवति ।
स्वाहुतं हविः जुहोति इति वा ।
स्वं प्राह इति वा ।
स्वा वाक् आह इति वा ।
स्वाहा इति एतत् सु आह इति वा ।
प्रब्रूहि च दातारम् अमृतेषु देवेषु ।
वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन् ।
वनस्पते रशनया नियूय सुरूपतमया ।

वह देवत्रा दिधिषः हवींषि प्र च दातारम् अमृतेषु वोचः ।
वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
स्वाहाकृतयः । । ८.२० ।

इति इमाः आप्रीदेवताः अनुक्रान्ताः ।
अस्य होतुः प्रदिशि ऋतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविः अदन्तु देवाः ।
आग्नेयाः इति एके ।
अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः ।
सद्यः जायमानः निः अमिमीत यज्ञम् ।
सद्यः जातः व्यमिमीत यज्ञम् अग्निः देवानाम् अभवत् पुरोगाः ।
अस्य होतुः प्रदिशि ऋतस्य वाचि आस्ये स्वाहाकृतं हविः अदन्तु देवाः [इति यजन्ति] ।
अग्निः देवानाम् अभवत् पुरोगामी । । ८.२१ ।

इति इमानि एकादश आप्रीसूक्तानि ।
इति च ब्राह्मणम् ।
आत्मदेवताः इति अपरम् ।
आत्मा वै प्रयाजाः आत्मा वै अनुयाजाः ।
इति च ब्राह्मणम् ।
आग्नेयाः इति तु स्थितिः ।
भक्तिमात्रम् इतरत् ।
किमर्थं पुनः इदम् उच्यते ।
इति ह विज्ञायते ।
अतः अन्यानि तनूनपात्वन्ति तनूनपात्वन्ति ।
तेषां वासिष्ठम् आत्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समदम् इति नाराशंसवन्ति ।
मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकम् इति उभयवन्ति ।
घृतं च अपां पुरुषं च ओषधीनाम् अग्नेः च दीर्घम् आयुः अस्तु देवाः ।
प्राणाः वै प्रयाजाः प्राणाः वै अनुयाजाः ।
यस्यै देवतायै हविः गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेत् वषट्करिष्यन् ।
इति च ब्राह्मणम् ।
प्रयाजान् मे अनुयाजान् च केवलान् ऊर्जस्यन्तं हविषः तत्त भागम् ।
तव प्रयाजाः अनुयाजाः च केवलः ऊर्जस्यन्तः हविषः सन्तु भाजाः ।
आग्नेयाः वै प्रयाजाः आग्नेयाः अनुयाजाः ।
इति च ब्राह्मणम् ।
तव अग्ने यज्ञः अयम् अस्तु सर्वः तुभ्यं नमन्तां प्रदिशः चतस्रः ।
छन्दांसि वै प्रयाजाः छन्दांसि अनुयाजाः ।
] प्राणदेवताः इति अपरम् ।
ऋतुदेवताः इति अपरम् ।
ऋतवः वै प्रयाजाः ऋतवः अनुयाजाः ।
इति च ब्राह्मणम् ।
[पशुदेवताः इति अपरम् ।
पशवः वै प्रयाजाः पशवः अनुयाजाः ।
इति च ब्राह्मणम् ।
छन्दोदेवताः इति अपरम् । । ८.२२ ।

निरुक्तशास्त्रम्/नवमोध्यायः

< निरुक्तशास्त्रम्

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तानि अतः अनुक्रमिष्यामः ।
अश्वः व्याख्यातः तस्य एषा भवति ।
तेषाम् अश्वः प्रथमागामी भवति । । ९.१ ।

हसैता वा पाता वा पालयिता वा ।
तस्य एषा भवति ।
] मा नः व्याख्यातः ।
शेपम् ऋच्छति इति ।
[सुहितं गम्यति इति वा ।
कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति ।
सुखम् इति कल्याणनाम ।
सुखं वोळहा [रथं वोळहा] ।
अश्वः वोळहा ।
शेपः रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन् मण्डूकः इच्छति इन्द्राय इन्दो परि स्रव ।
अश्वः वोळहा सुखं रथं हसनाम् उपमन्त्रिणः भवति ः ।
वारि वारयति । । ९.२ ।

यत् वाजिनः देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामः विदथे वीर्याणि ।
शक्नोति नदितुम् इति वा ।
तस्य एषा भवति ।
श्क्नोतेः वा ।
सर्वतः शङ्करः अस्तु इति वा ।
शक्नोति तकितुम् इति वा ।
शकुनिः शक्नोति उन्नेतुम् आत्मानम् ।
राजा इति वा मरुतः च परिख्यन् ।
यत् वाजिनः देवैः जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामः यज्ञे विदथे वीर्याणि ।
मा नः मित्रः वरुणः अर्यमा आयुः इन्द्रः ऋभुक्षा ते मरुतः परि ख्यन् ी ।
मा नः त्वं मित्रः च वरुणः च अर्यमा च आयुः च वायुः अयनः इन्द्रः च उरुक्षयणः ऋभूणां । ९.३ ।

गिरति अनर्थान् इति वा ।
नि अक्रन्दीत् जन्म प्रब्रुवाणः ।
तत् अभिवादिनी एषा ऋक् भवति ।
गृत्समदम् अर्थम् अभ्युत्थितं कपिञ्जलः अभिववाशे ।
मा च त्वा का चित् अभिभूतिः सर्वतः विदत् ।
मां गच्छतु इति वा ।
मज्जयति पापकम् इति नैरुक्ताः ।
अङ्गलम् अङ्गवत् ।
कल्याणमङ्गलः ।
सुमङ्गलः च शकुने भव ।
कनिक्रदत् जनुषं प्र ब्रुवाणः इयर्ति वाचम् अरिता इव नावम् ।
यथा अस्य शब्दः तथा नाम ईरयति वाचम् ।
ईरयिता इव नावम् ।
सुमङ्गलः च शकुने भवासि मा त्वा का चित् अभिभा विश्व्या विदत् ।
मङ्गलं गिरतेः गृणात्यर्थे । । ९.४ ।

मोदतिकर्मणः । मन्दतेः वा तृप्तिकर्मणः । मण्डयतेः इति

वैयाकरणाः । मण्डः एषाम् ओकः इति वा । मण्डः मदेः वा मुदेः वा ।
स्तुतिकर्मणः । मण्डूका मज्जूका मज्जनात् । मदतेः वा
गृत्समदः गृत्समदनः । गृत्सः इति मेधाविनाम । गृणातेः
नः वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जलः । इति सा निगदव्याख्याता ।
भद्रं वद दक्षिणतः भद्रम् उत्तरतः वद । भद्रं पुरस्तात्
तेषाम् एषा भवति । । ९.५ ।

अनुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव । तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति ।
संवत्सरं शिश्यानाः ब्राह्मणाः व्रतचारिणः । वाचम्
पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूकाः अवादिषुः । संवत्सरम्
शिश्यानाः ब्राह्मणाः व्रतचारिणः अब्रुवाणाः । अपि वा
उपमार्थे स्यात् । ब्राह्मणाः इव व्रतचारिणः इति । वाचम्
पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषुः मण्डूकाः । वसिष्ठः वर्षकामः
पर्जन्यं तुष्टाव । तं मण्डूकाः अनु अमोदन्त । सः मण्डूकान् । ९.६ ।

अक्षाः अश्नुवते एनान् इति वा ।
अभ्यश्नुवते एभिः इति वा ।
तेषाम् एषा भवति ।
उप प्र वद मण्डूकि वर्ष मा वद तादुरि ।
मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः ।
इति सा निगदव्याख्याता । । ९.७ ।

मुञ्जवान् । मुञ्जः विमुच्यते इषीकया । इषीकेषतेः गतिकर्मणः ।
ग्रावाणः हन्तेः वा । गृणातेः वा । गृह्णातेः वा । तेषाम् एषा भवति ।
उत्तराभिः । ऋषेः अक्षपरिद्यूनस्य एतत् आर्षं वेदयन्ते ।
इयम् अपि इतरा इषीका एतस्मात् एव । विभीदकः विभेदनात् । जागृविः
मौजवतस्य भक्षः] । मौजवतः मूजवति जातः । मूजवान् पर्वतः
अपार्णं भवति । अपरताः अस्मात् ओषधयः इति वा । [सोमस्य इव
प्रवतेजाः । इरिणे वर्तमानाः । इरिणं निरृणम् । ऋणातेः ।
प्रवेपिणः मा महतः विभीदकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः
सोमस्य इव मौजवतस्य भक्षः विभीदकः जागृबिः मह्यम् अच्छान् ।
प्रावेपा मा बृहतः मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
जागरणात् । मह्यम् अचच्छदत् । प्रशंसति एनान् प्रथामया । निन्दति । ९.८ ।

येन नराः प्रशस्यन्ते सः राराशंसः मन्त्रः ।
श्लोकः शृणोतेः ।
तस्य एषा भवति ।
सोमिनः गृहेषु इति वा ।
सोमिनः यूयं स्थ इति वा ।
घोषः घुष्यतेः ।
ग्रावभ्यः वाचं वदत वदद्भ्यः ।
प्रवदाम वयम् ।
प्रवदन्तु एते ।
यत् अद्रयः पर्वताः साकम् आशवः श्लोकं घोषं भरथ इन्द्राय सोमिनः ।
प्र एते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यः वाचं वदता वदद्भ्यः ।
यत् द्रयः पर्वता अदरणीयाः सह सोमम् आशवः क्षिप्रकारिणः । । ९.९ ।

सिन्धावधि निवसतः भावयव्यस्य राज्ञः ।
प्रशंसाम् इच्छमानः ।
अमन्दान् स्तोमान् प्र भरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतः भाव्यस्य ।
यः मे सहस्रं निरमिमीत सवान् अतूर्तः राजातूर्णः इति वा ।
प्रभरे मनीषया मनसः ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा ।
बलः वा प्रतिषेधव्यवहितः ।
अम्बा अस्मै अलं भवति इति वा ।
बालः बलवर्ती भर्तव्यः भवति ।
अमन्दान् स्तोमान् अबालिशान् अनल्पान् वा ।
यः मे सहस्रम् अमिमीत सवान् अतूर्तः राजा श्रवः इच्छमानः ।
अम्बा अस्मै बलं भवति इति वा ।
अत्वरमाणः इति वा । । ९.१० ।

तेषां रथः प्रथमागामी भवति ।
तस्य एषा भवति ।
रपतेः वा [रसतेः वा] ।
रममाणः अस्मिन् तिष्ठति इति वा ।
रथः रंहतेः गतिकर्मणः ।
राजसंयोगात् युद्धोपकरणानि ।
यज्ञसंयोगात् राजा स्तुतिं लभेत ।
स्थिरतेः वा स्यात् विपरीतस्य । । ९.११ ।

आस्थाता ते जयतु जेतव्यानि ।
दुन्दुभ्यतेः वा स्यात् शब्दकर्मणः ।
तस्य एषा भवति ।
द्रुमः भिन्नः इति वा ।
दुन्दुभिः इति शब्दानुकरणम् ।
गोभिः सन्नद्धः असि ।
अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरः ।
वनस्पते दृळहाङ्गः हि भव ।
वीळअयस्व इति संस्तम्भस्व ।
गोभिः सन्नद्धः असि वीळअयस्व आस्थाता ते जयतु जेत्वानि ।
वनस्पते वीड्वङ्गः हि भूयाः अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः । । ९.१२ ।

बहुधा ते घोषं मन्यताम् ।
उप श्वासय पृथिवीम् उत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् ।
तस्य एषा भवति ।
इषुधिः इषूणां निधानम् ।
दूरात् दूरतरम् अपसेध शत्रून् ।
विष्ठितं स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
उप श्वासय पृथिवीं च दिवं च ।
सः दुन्दुभे सजूः इन्द्रेण देवैः दूरात् दवीयः अप सेध शत्रून् ।
सः दुन्दुभे सहजोषणः इन्द्रेण च देवैः च । । ९.१३ ।

संपूर्वात् वा किरतेः ।

प्रस्मयते इव अपाव्रियमाणः ।
तस्य एषा भवति ।
हस्तघ्नः हस्ते हन्यते ।
पृष्ठे निनद्धः जयति प्रसूतः इति व्याख्यातम् ।
शब्दानुकरणं वा ।
बह्वीनां पिता बहुः अस्य पुत्रः चिश्चा कृणोति सम् अनावगत्य ।
बह्वीनां पिता बहुः अस्य पुत्रः इति इषून् अभिप्रेत्य ।
इषुधिः सङ्काः पृतनाः च सर्वाः पृष्ठे निनद्धः जयति प्रसूतः ।
सङ्काः सचतेः । । ९.१४ ।

ज्याया बधात् परित्रायमाणः ।
अभीशवः व्याख्याताः ।
पुंसतेः वा ।
हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् ।
अहिः इव भोगैः परिवेष्टयति बाहुम् ।
हस्तघ्नः विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परि पातु विश्वतः ।
अहिः इव भोगैः परि एति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः ।
तेषाम् एषा भवति ।
पुमान् पुरुमनाः भवति । । ९.१५ ।

मनः पश्चात् सन्तः अनुयच्छन्ति रश्मयः ।
तस्य एषा भवति ।
धन्वन्ति अस्मात् इषवः ।
वधकर्मणः वा ।
धनुः धन्वतेः गतिकर्मणः ।
सुषारथिः कल्याणसारथिः ।
रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरस्तात् सतः यत्र यत्र कामयते ।
अभीशूनां महिमानं पनायते मनः पश्चात् अनु यच्छन्ति रश्मयः ।
रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरः यत्र यत्र कामयते सुषारथिः ।
अभीशूनां महिमानं पूजयामि । । ९.१६ ।

समदः समदः वात्तेः ।
प्रजावयति इषून् इति वा ।
जिनातेः वा ।
सम्मदः वा मदतेः ।
तस्याः एषा भवति ।
इति सा निगदव्याख्याता ।
धनुः शत्रोः अपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशः जयेम ।
धन्वना गाः धन्वना आजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदः जयेम ।
जया जयतेः वा । । ९.१७ ।

वितत अधि धनुषि ज्या इयं समने संग्रामे पारयन्ती [पारं नयन्ती] ।
[वधकर्मणः वा ।
] तस्य एषा भवति ।
इषुः ईषतेः गतिकर्मणः ।
योषा इव [शिङ्क्ते] शब्दं करोति ।

वक्ष्यन्ति इव आगच्छति कर्णं प्रियम् इव सखायम् इषुं परिष्वजमाना ।
वक्ष्यन्ति इव इदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।
योषा इव शिङ्क्ते वितत अधि धन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती । । ९.१८ ।

अश्वाजनीं कशा इति आहुः ।
अश्वकशायाः एषा भवति ।
क्रोशतेः वा ।
खशया ।
वाक् पुनः प्रकाशयति अर्थान् ।
कृष्यतेः वाणूभावात् ।
कशा प्रकाशयति भयम् अश्वाय ।
गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता इति व्याख्यातम् ।
मृगयतेः वा ।
मृगमयः अस्याः दन्तः ।
सुपर्णं वस्ते इति वाजान् अभिप्रेत्य ।
यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्र अस्मभ्यम् इषवः शर्म यच्छन्तु शरणं संग्रामेषु ।
सुपर्णं वस्ते मृगः अस्याः दन्तः गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्र अस्मभ्यम् इषवः शर्म यंसन् । । ९.१९ ।

तस्य एषा भवति ।
ऊर्ध्वखं वा ।
ऊर्क्करं वा ।
उरु मे कुरु ।
इति अब्रवीत् ।
तत् उलूखलम् अभवत् ।
इति च ब्राह्मणम् ।
जघनं जङ्घन्यतेः ।
उरुकरं वा एतत् उलूखलम् इति आचक्षते परोक्षेण ।
अश्वाजनि [प्रचेतसः] प्रवृद्धचेतसः अश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय ।
जघनानि च उपघ्नति ।
आसक्तः अस्मिन् कायः ।
स्क्थि सचतेः ।
आघ्नन्ति सानूनि एषां सरणानि सक्थीनि ।
अश्वाजनि प्रचेतसः अश्वान् समत्सु चोदय ।
आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनान् उप जिघ्नते ।
उलूखलम् उरुकरं वा । । ९.२० ।

इति सा निगदव्याख्याता ।
यत् चित् हि त्वं गृहे गृहे उलूखलकः युज्यसे ।
इह द्युमत्तमं वद जयताम् इव दुन्दुभिः । । ९.२१ ।

तस्य एषा भवति ।
तत् वर्षकर्मा वर्षणात् वृषभः ।
अतिबृहति रेतः इति वा ।
वृषभः प्रजां वर्षति इति वा । । ९.२२ ।

द्रुघणः द्रुममयः घनः ।
तदभिवादिनी एषा क् भवति ।
तत्र इतिहासम् आचक्षते ।
प्रकीर्णानि अस्मिन् धनानि भवन्ति ।
प्रधनः इति सङ्ग्रामनाम ।
तत् वा सूभर्वं सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ।
तेन [तम्] सूभर्वं राजानम् ।
[आजेः] आजयनस्य आजवनस्य इति वा ।
अमेहयन् वृषभं मध्ये ।
न्यक्रन्दयन् उपयन्ते इति व्याख्यातम् ।
तेन सूभर्वं शतवत् सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ।
न्यक्रन्दयन् उपयन्ते एनम् अमेहयन् वृषभं मध्ये आजेः ।
भर्वतिः अत्तिकर्मा ।
मुद्गलः भार्म्यश्वः ऋषिः वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा सङ्ग्रामे व्यवहृत्य आजिं जिगाय ।। ९.२३ ।

येन जिगाय शतवत् सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ।
भार्म्यश्वः भृम्यश्वस्य पुत्रः ।
भृम्यश्वः भृमयः अस्य अश्वाः ।
अश्वभरणात् वा ।
पितुः इति अन्ननाम ।
पातेः वा ।
पिबतेः वा ।
तस्य एषा भवति ।
मुदंगिलः वा ।
प्यायतेः वा ।
मदंगिलः वा ।
मदनं गिलति इति वा ।
मुद्गगिलः [वा] ।
मुद्गलः मुद्गवान् ।
जयनात् वा ।
पृतनानामजनात् वा ।
पृतनाज्यम् इति सङ्ग्रामनाम ।
इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठायाः मध्ये द्रुघणं शयानम् ।
इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठायाः मध्ये द्रुघणं शयानम् ।
येन जिगाय शतवत् सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ।। ९.२४ ।

तासाम् एषा भवति ।
नद्यः व्याख्याताः ।
यस्य त्रितः ओजसा बलेन त्रितः त्रिस्थानः इन्द्रः वृत्रं विपर्वाणं व्यर्दयति ।
तवतेः [वा] वृद्धिकर्मणः ।
तं पितुं स्तौमि महतः धारयितारं बलस्य ।
यस्य त्रितः व्योजसा वृत्रं विपर्वम् अर्दयत् ।
पितुं नु स्तोषं महः धर्माणं तविषीम् ।
तविषी इति बलनाम ।। ९.२५ ।

तस्मात् विपाट् उच्यते ।

तत्प्रतिषेधः असितम् ।
मरुद्वृधाः सर्वाः नद्यः मरुतः एना वर्धयन्ति ।
वितस्ता विदग्धा विवृद्धा महाकूला ।
आर्जीकीयां विपाट् इति आहुः ।
ऋजीकप्रभवा वा ।
ऋजुगामिनी वा ।
विपाट् विपाटनात् वा ।
विपाशनात् वा ।
तासाम् एषा भवति ।
पाशाः अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतः ।
पूर्वम् आसीत् उरुञ्जिरा ।
सुषोमा सिन्धुः ।
यत् एनाम् अभिप्रसुवन्ति नद्यः ।
सिन्धुः स्यन्दनात् ।
सितम् इति वर्णनाम ।
आपः आप्नोतेः ।
विप्रापणात् वा ।
इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोमम् आसेवध्वम् ।
असिक्नयशुक्लासिता ।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुहि आ सुषोमया ।
असिक्न्या च सह मरुद्वृधे वितस्तया च अर्जीकीयः आशृणुहि सुषोमया च इति समस्तार्थः ।
अथ एकपदनिरुक्तम् ।
गङ्गा गमनात् ।
यमुना प्रयुवती गच्छति इति वा ।
प्रवियुतं गच्छति इति वा ।
सरस्वती ।
सर्तेः ।
तद्वती ।
शुतुद्री शुद्राविणी ।
क्षिप्रद्राविणी ।
आशु तुन्ना इव द्रवति इति वा ।
पर्ववती [भास्वती] कुटिलगामिनी ।
इरावतीं परुष्णी इति आहुः ।
सरः इति उदकनाम ।
इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या । । ९.२६ ।

महे रणाय चक्षसे ।
आपः हि ष्ठा मयोभुवः ताः नः ऊर्जे दधातन ।
तासाम् एषा भवति ।
दोषं धयन्ति इति वा ।
ओषति एना धयन्ति इति वा ।
ओषधयः ओषद्धयन्ति इति वा ।
आपः हि स्थ सुखभुवः ताः नः अन्नाय धत्त ।
महते च नः रणाय रम्णीयाय [च] दर्शनाय । । ९.२७ ।

तस्याः एषा भवति ।
रात्रिः व्याख्याता ।
स्थानानि ।
जन्मानि अत्र अभिप्रेतानि ।
जन्मानि इति ।
नामानि ।
शतं धामानि सप्त च [इति] ।
हरणानां भरणानाम् इति वा ।
याः ओषधयः पूर्वाः जाताः देवेभ्यः त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तत् बभ्रूणाम् अहं बभ्रुवर्णानां
मनै नु बभ्रूणाम् अहं शतं धामानि सप्त च ।
याः ओषधीः पूर्वाः जाताः देवेभ्यः त्रियुगं पुरा ।
धामानि त्रयाणि भवन्ति ।
सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेषु एना दधति इति वा । । ९.२८ ।

आपूपुरः त्वं रात्रि पार्थिवं रजः ।
तस्याः एषा भवति ।
ग्रामात् अरमणं भवति इति वा ।
अरण्यम् अपार्णम् ।
अरण्यानि अरण्यस्य पत्नी ।
बृहती महती वितिष्ठसे आवर्तते त्वेषं तमः रजः ।
स्थानैः मध्यम् अस्य ।
दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठसे आ त्वेषं वर्तते तमः ।
आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुः अप्रायि धामभिः ।
दिवः सदांसि । । ९.२९।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीः इव विन्दतीम् ।
श्रद्धा श्रद्धानात् ।
तस्याः एषा भवति ।
इवः परिभयार्थे वा ।
अरण्यानि इति एनाम् आमन्त्रयते ।
अरण्यानि अरण्यानि असौ या प्र इव नश्यसि ।
या असौ अरण्यानि वनानि पराची इव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि ।
न त्वा भीः विन्दति इव इति । । ९.३० ।

श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेन आवेदयामः ।
पृथिवी व्याख्याता ।
श्रद्धया हविः साधु हूयते ।
श्रद्धया अग्निः साधु सम् इध्यते ।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ।
श्रद्धया अग्निः सम् इध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।
तस्याः एषा भवति । । ९.३१ ।

सुखा नः पृथिवि भव ।
तस्याः एषा भवति ।
अप्वा व्याख्याता ।
[यच्छन्तु] शरणं सर्वतः पृथु ।

यच्छ नः शर्म ।
कण्टतेः वा स्यात् गतिकर्मणः ।
उद्गततमः भवति ।
कण्टकः कन्तपः वा ।
अनृक्षरा निवेशनी ।
ऋक्षरः कण्टकः ऋच्छतेः ।
यच्छा नः शर्म सप्रथः ।
स्योना पृथिवि भवान् ऋक्षरा निवेशनी ।
कृन्ततेः वा । । ९.३२ ।

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गनि अप्वे परेहि ।
अभि प्रेहि निः दह हृत्सु शोकैः अन्धेन अमित्राः तमसा सचन्ताम् ।
अमीषां चित्तानि [प्रज्ञानानि] प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गानि अप्वे परेहि ।
अभिप्रेहि ।
निः दह एषां हृदयानि शोकैः ।
अन्धेन अमित्राः तमसा संसेव्यन्ताम् ।
अग्नायी अग्नेः पत्नी ।
तस्याः एषा भवति । । ९.३३ ।

इह इन्द्राणीम् उप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।
अग्नायीं सोमपीतये ।
इति सा निगदव्याख्याता । । ९.३४ ।

अथ अतः अष्टौ द्वन्द्वानि ।
[उलूखलमुसले ।
] उलूखलं व्याख्यातम् ।
मुसलं मुहुः सरम् ।
तयोः एषा भवति । । ९.३५ ।

आयजी वाजसातमा ता हि उच्चा विजर्भृतः ।
हरी इव अन्धांसि वअप्सता ।
आयष्टव्ये अन्नानां संभक्ततमे ते हि उच्चैः विह्रियेते हरी इव अन्नानि भुञ्जाने ।
हविर्धाने हविषां निधाने ।
तयोः एषाभवति । । ९.३६ ।

द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते ।
आ वाम् उपस्थम् अद्रुहाः देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।
तयोः एषा भवति ।
इह अद्य सोमपीतये ।
आसीदन्तु वाम् उपस्थम् उपस्थानम् [अद्रोग्धव्ये इति वा] यज्ञियाः देवाः यज्ञसंपादिनः इह अद्य सोमपानाय । । ९.३७ ।

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रम् अद्य दिविस्पृशम् ।
यज्ञं देवेषु यच्छताम् ।
द्यावापृथिव्यौ नः इमं साधनम् अद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् ।
विपाट्छुतुद्र्यौ व्याख्याते ।
तयोः एषा भवति । । ९.३८ ।

विषण्णे इति वा ।
तयोः एषा भवति ।
अरिषण्यौ वा ।
अरण्यौ वा ।
आर्त्नी अर्तन्यौ वा ।
विपाट्छुतुद्री पयसा प्रजवेते ।
गावौ इव [शुभ्रे] शोभने मातरौ संरिहाणे ।
हर्षमाणे वा ।
हासमाने ।
अश्वे इव विमुक्ते इति वा ।
उशत्यौ कामयमाने ।
पर्वतानाम् उपस्थात् उपस्थानात् ।
गावा इव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते ।
प्र पर्वतानाम् उशती उपस्थात् अश्वे इव विपिते हासमाने ।
हासतिः स्पर्धायाम् । । ९.३९ ।

शुनासीरौ ।
शु एति अन्तरिक्षे ।
सीरः आदित्यः सरणात् ।
शुनः वायुः ।
ते आचरन्त्यौ समनसौ इव योषे माता इव पुत्रं बिभृताम् उपस्थे उपस्थाने ।
ते आचरन्ती समना इव योषा माता इव पुत्रं बिभृताम् उपस्थै ।
अप शत्रून् विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ।
तयोः एषा भवति ।
अपविध्यतां शत्रून् संविदाने आर्त्न्यौ इमे विघ्नत्यौ अमित्रान् । । ९.४० ।

अहोरात्रे इति वा ।
सस्यं च समा च इति कात्थक्यः ।
देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ इति वा ।
इति सा निगदव्याख्याता ।
तेन इमाम् उप सिञ्चतम् ।
शुनासीरौ इमां वाचं जुषेथां यत् दिवि चक्रथुः पयः ।
तयोः एषः संप्रैषः भवति । । ९.४१ ।

[वसुधीती] वसुधान्यौ ।
यज इति संप्रैषः ।
तयोः एषः संप्रैषः भवति ।
सस्यं च समा च इति कात्थक्यः ।
अहोरात्रः इति वा ।
द्यावापृथिव्यौ इति वा ।
देव्याः ऊर्जाह्वान्यौ ।
देवी ऊर्जाहुती ।
वीतां पबेतां कामयेतां वा ।
वसुधानाय च ।
ययोः अन्याघानि द्वेषांसि अवयावयत्यावहत्यन्या वसूनि वनन्नीयानि यजमानाय ।
देव्यौ जोषयित्र्यौ ।

देवी जोष्ट्री ।
वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ।
देवी जोष्ट्री वसुधीती ययोः अन्याघा द्वेषांसि यूयवदानि आवक्षत् वसु वार्याणि यजमानाय
वसुवननाय च । । ९.४२ ।

पुराणेन नवम् ।
देवी ऊर्जाहुती ।
वीतां पिबेतां कामयेतां वा ।
वसुधानाय च ।
वसुवननाय च ।
यज इति संप्रैषः यज इति संप्रैषः ।
ताम् ऊर्जम् ऊर्जाहुती ऊर्जयमाने अधाताम् ।
सहजग्धिं च सहपीतिं च अन्या ।
देव्याः ऊर्गाह्वान्यौ ।
पुराणेन नवं ताम् ऊर्जम् ऊर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ।
देवी ऊर्जाहुती इषम् ऊर्जम् अन्या वक्षत् सग्धिं सपीतिम् अन्या नवेन पूर्वं दयमनाः स्याम
अन्नं च रसं च आवहति [आवहति] अन्या ।
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम । । ९.४३ ।

निरुक्तशास्त्रम्/दशमोध्यायः

< निरुक्तशास्त्रम्

तासां वायुः प्रथमागामी भवति ।
अनर्थकः वकारः ।
एतेः इति स्थौलाष्ठीविः ।
वायुः वातेः ।
तस्य एषा भवति ।
अथ अतः मध्यस्थानाः देवताः ।
वेतेः वा स्यात् गतिकर्मणः । । १०.१ ।

तेषां पिब शृणु नः ह्वानम् इति ।
कम् अन्यं मध्यमादेवम् अवक्ष्यत् ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
वायो आयाहि दर्शनीयेमे सोमाः अरङ्कृताः [अलङ्कृताः] ।
वायो आ याहि दर्शत इमे सोमाः अरङ्कृताः ।
तेषां पाहि श्रुधी हवम् । । १०.२ ।

श्रवः इति अन्ननम ।
आसस्राणासः शवसानम् अच्छा इन्द्रं सुचक्रे रथ्यासः अश्वाः ।
वरुणः वृणोति इति सतः ।
तस्य एषा भवति ।
उभयप्रधाना इति अपरम् ।
इन्द्रप्रधाना इति एके नैघण्टुकं वायुकर्म ।
वायोः च अस्य भक्षः यथा न विदस्येत् इति ।
श्रूयते इति सतः ।
ऋज्यन्तः ऋजुगामिनः अन्नम् अभिवहेयुः ।
रथ्याः अश्वाः रथस्य वोढारः ।
कल्याणचक्रे रथे योगाय ।
अभिबलायमानम् इन्द्रम् ।
अभि श्रवः ऋज्यन्तः वेहयुः नू चित् नु वायोः अमृतं वि दस्येत् ।
आससृवांसः ।
नवं च पुराणं च । । १०.३ ।

उदकम् अपि कबन्धम् उच्यते ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवम् इव वृष्टिः व्युनत्ति भूमिम् ।
द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्षं च महत्त्वेन ।
बन्धिः अनिभृतत्वे ।
नीचीनबारं वरुणः कबन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
कवनम् उदकं भवति ।
कबन्धं मेघम् ।
नीचीनद्वारं वरुणः ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिः व्युनत्ति भूम ।
तत् अस्मिन् धीयते ।
कम् अनिभृतं च प्रसृजति । । १०.४ ।

रोरूयमाणः द्रवति इति वा ।
रोदयतेः वा ।

यत् अरुदत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम् ।
इति काठकम् ।
यत् अरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम् ।
तस्य एषा भवति ।
रुद्रः रौति इति सतः ।
तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या ।
इति हारिद्रविकम् ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिः यः सिन्धूनाम् उपोदये सप्तस्वसा सः मध्यमः नभन्ताम् अन्यके समे ।
नभन्ताम् अन्यके समे ।
अथ एषः एव भवति ।
यः स्यन्दमानानाम् आसाम् उपोदये सप्तससारम् एनम् आह भाग्भिः सः मध्यमः इति निरुच्यते ।
ऋषिः नाभाकः बभूव ।
पितृणां च मननीयैः स्तोमैः ।
मा भूवन् अन्यके सर्वे ये नः द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पाः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिः ।
तम् ऊ सु समना गिरा पितृणां च मन्मभिः । । १०.५ ।

तिग्मायुधाय ।
भरत ।
शृणोतु नः ।
तिग्मं तेजतेः ।
उत्साहकर्मणः ।
आयुधम् आयोधनात् ।
सहमानाय्a विधात्रे ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
इमाः रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने ।
अषाळहाय अन्यैः ।
अषाळहाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ।
इमाः रुद्राय ।
दृढधन्वने ।
गिरः क्षिप्रेषवे ।
देवाय ।
अन्नवते । । १०.६ ।

सहस्रं ते स्वाप्तवचन भैषज्यानि ।
विक्ष्मापयन्ति चरति इति वा ।
तस्य एषा भवति ।
अग्निः अपि रुद्रः उच्यते ।
तनयं तनोतेः ।
मा नः त्वं पुत्रेषु [च] पौत्रेषु च रीरिषः ।
परिवृणक्तु नः सा ।
या ते दिद्युत् अवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः ।
तस्यां चरति ।
क्ष्मया चरति क्ष्मा पृथिवी ।
दिद्युत् द्युतेः वा [द्योततेः वा] ।

दिवस्परि दिवः अधि ।
या ते दिद्युत् अवसृष्टा ।
तय चरति ।
तोकं तुद्यतेः ।
सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नः तोकेषु तनयेषु रीरिषः । । १०.७ ।

इन्दन् शत्रूणां दारयिता वा ।
इन्दवे द्रवति इति वा ।
इन्दौ रमते इति वा ।
इन्धे भूतानि इति वा ।
तत् यत् एनं प्राणैः समैन्धन् तत् इन्द्रस्य इन्द्रत्वम् ।
इति विज्ञायते ।
तस्य एषा भवति ।
इदं करणात् इति आग्रयणः ।
इन्दतेः वैश्वर्यकर्मणः ।
द्रावयिता वा ।
आदरयिता च यज्वनाम् ।
इरां धारयते इति वा ।
तया बोधयितः इति वा ।
इदं दर्शनात् इति औपमन्यवः ।
स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ।
तत् कुरु ।
जराबोध तत् विविढ्ढि विशे विशे यज्ञियाय ।
इरां दारयते इति वा ।
जरा स्तुतिः ।
जरतेः स्तुतिकर्मणः ।
तां बोध ।
तत् विविड्ढि ।
मनुष्यस्य मनुष्यलृय यजनाय ।
स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ।
इन्द्रः इरां दृणाति इति वा ।
इरां ददाति इति वा ।
इरां दधाति इति वा । । १०.८ ।

अवाहन् एनम् [दानवम्] दानकर्माणम् ।
व्यसृजः अस्य धाराः ।
महान्तम् इन्द्र पर्वतं देघं यत् व्यवृणोः ।
विसर्जनकर्मा वा ।
रम्णातिः संयमनकर्मा ।
बाबध्यमानान् अरम्णाः ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
एतान् माध्यमिकान् संस्त्यायान् ।
उनत्तेः वा ।
उत्स्यन्दनात् वा ।
उत्सदनात् वा ।

उत्स [उत्सरणात् वा] ।
अद्रणाः उत्सम् ।
महान्तम् इन्द्र पर्वतं वि यत् वः सृजः वि धाराः अव दानवं हन् ।
अदर्दः उत्सम् असृजः वि खानि त्वम् अर्णवान् बद्बधानान् अरम्णाः ।
त्वम् अर्णवान् अर्णस्वतः ।
व्यसृजः अस्य खानि । । १०.९ ।

सः जनासः इन्द्रः इति । ऋषेः दृष्टार्थस्य प्रीतिः भवति
तस्य एषा भवति ।
आख्यानसंयुक्ता । पर्जन्यः तृपेः । आद्यन्तविपरीतस्य । तर्पयिता
द्यावापृथिव्यौ अपि अबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन ।
यः जातः एव प्रथमः मनस्वान् देवः देवान् क्रतुना परि अभूषत् ।
यः जातः एव प्रथमः मनस्वी देवः देवान् । क्रतुना कर्मणा ।पर्यभवत्
यस्य शुष्मात् रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना सः जनासः इन्द्रः ।
जन्यः । परः जेता वा । परः जनयिता वा । प्रार्जयिता वा रसानाम् ।
पर्यगृह्णात् पर्यरक्षत् अत्यक्रामत् इति वा । यस्य बलात् । १०.१० ।

हन्ति दुष्कृतः । विहन्ति वृक्षान् । विहन्ति च रक्षांसि ।
हन्ति दुष्कृतः पापकृतः । बृहस्पतिः बृहतः पाता वा । पालयिता वा ।
सर्वाणि च अमात् भूतानि बिभ्यति महावधात् । महान् हि अस्य वधः ।
महावदात् । उत अनागा ईषते वृष्ण्यावतः यत् पर्जन्यः स्तनयन्
वि वृक्षान् हन्ति उत हन्ति रक्षसः विश्वं बिभाय भुवनम्
तस्य एषा भवति ।
अपि अनपराधः भीतः पलायते वर्षकर्मवतः यत् पर्जन्यः स्तनयन् । १०.११ ।

चमन्ति अस्मिन् इति ।
तस्य एषा भवति ।
पालयिता वा ।
ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणः पाता वा ।
बृहस्पतिः विरवेण शब्देन विकृत्य ।
निः जःआर तत् चमसम् इव वृक्षात् ।
मत्स्यम् इव दीनः उदके निवसन्तम् ।
अशनवता मेघेन अपिनद्धं मधु परि अपश्यत् ।
निः तत् जभार चमसं न वृक्षात् बृहस्पतिः विरवेणा विकृत्य ।
अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन् मत्स्यं न दीनः उदनि क्षियन्तम् ।
चमसः कस्मात् । । १०.१२ ।

अवातितं ब्रह्मणस्पतिः मधुधारम् ।
अभि यम् ओजसा बलेन अभ्यतृणत् तम् एव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदृशः ।
अशनवन्तम् आस्यन्दनवन्तम् ।
तम् एव विश्वे पपिरे स्वर्दृशः बहु साकं सिसिचुः उत्सम् उद्रिणम् ।
अश्मास्यम् अवतं ब्रह्मणस्पतिः मधुधारम् अभि यम् ओजसा अतृणत् ।
बहु एनं सह सिञ्चन्ति उत्सम् उद्रिणम् उदकवन्तम् । । १०.१३ ।

क्षेत्रस्य पतिः ।
क्षेत्रं क्षियतेः निवासकर्मणः ।

तस्य पाता वा पालयिता वा ।
तस्य एषा भवति । । १०.१४ ।

सः नः मृळआति ईदृशे ।
मृळअतिः दानकर्मा ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
बलेन भवति वा धनेन वा ।
क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेन इव जयामः ।
क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेन इव जयामसि ।
गाम् अश्वं पोषयित्न्वा सः नः मृळआति ईदृशे ।
गाम् अश्वं पुष्टं पोषयितृ च आहर इति । । १०.१५ ।

हिरण्यरूपः सः हिरण्यसंदृक् ।
तस्य एषा भवति ।
तस्य पाता वा पालयिता वा ।
वास्तुः वसतेः निवासकर्मणः ।
वास्तोष्पतिः ।
इति यथा ।
मण्डूकाः इव उदकात् मण्डूकाः उदकात् इव ।
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तम् ऊर्मिं धेनुः इव पयः अस्मासु धुक्ष्व ।
इति यथा ।
मधुः चुतं घृतम् इव उदकं सुपूतम् ।
यथा कथा च विशेषः अजामि भवति इति अपरम् ।
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तम् ऊर्मिं धेनुः इव पयः अस्मासु धुक्व इति ।
यत् एव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तत् जामि भवति इति अपरम् ।
ऋतस्य नः पातारः वा पालयितारः वा मृळअयन्तु ।
मृळअयतिः उपदयाकर्मा ।
पूजाकर्मा वा ।
तत् यत् समान्याम् ऋचि समानाभिव्याहारं भवति तत् जामि भवति इति एकम् ।
मधुमन्तं मधुः चुतम् इति यथा ।
मधुः चुतं घृतम् इव सुपूतम् ऋतस्य नः पतयः मृळअयन्तु । । १०.१६ ।

शिष्यतेः ।
वाचस्पतिः वाचः पाता वा पालयिता वा ।
इति अपि निगमः भवति ।
रूपं रूपं मघवा बोभवीति ।
यत् यत् रूपं कामयते तत् तत् देवता भवति ।
तस्य एषा भवति ।
शिवम् इति अपि अस्य भवति ।
वकारः नामकरणः ।
शेवः इति सुखनाम ।
अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाणि आविशन् सखा नः सुसुखः भव ।
सखा सुशेव एधि नः ।
अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाणि आविशन् ।
अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी ।
विभाषितगुणः । । १०.१७ ।

पुनः एहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।
तस्य एषा भवति ।
अपां नपात् तनूनप्त्रा व्याख्यातः ।
वसोष्पते नि रामय मयि एव तन्वं मम ।
इति सा निगदव्याख्याता । । १०.१८ ।

वीर्याय वीरकर्मणे ।
यः अनिध्मः दीदयत् अप्सु अन्तर्यं विप्रास ईळअते अध्वरेषु ।
यमः यच्छति इति सतः ।
तस्य एषा भवति ।
याभिः इन्द्रः वर्धते ।
नपात् मधुमतीः अपः देहि अभिषवाय ।
अपां नपात् मधुमतीः अपः दा याभिः इन्द्रः वावृधे वीर्याय ।
यः अनिध्मः [दीदयत्] दीप्यते अभ्यन्तरम् अप्सु यं मेधाविनः स्तुवन्ति यज्ञेषु सः अपां । १०.१९ ।

वैवस्वतम् ।
अग्निः अपि यमः उच्यते ।
तम् एताः ऋचः अनुप्रवदन्ति ।
दुवस्यतिः आप्नोतिकर्मा ।
यमं राजानं हविषा दुवस्य इति ।
संगमनं जनानाम् ।
अवतिः गतिकर्मा ।
प्रवतः उद्वतः निवतः इति ।
पर्यिवांसं पर्यागतवन्तम् ।
परेयिवांसं प्रवतः महीः अनु बहुभ्यः पन्थाम् अनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ।
बहुभ्यः पन्थानम् अनुपस्पाशयमानम् । । १०.२० ।

संमिन्वानः द्रवति इति वा ।
तृतीयः अग्निः ते पतिः ।
तं वः ।
पश्वाहुत्या ।
वसत्या च ।
निवसन्त्या ।
औषधाहुत्या ।
अस्तं यथा गावः आप्नुवन्ति तथा आप्नुयाम ।
इद्धं समृद्धं भोगैः ।
तत्प्रधानाः हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति ।
त्रायते ।
इति अपि निगमः भवति ।
मेदयतेः वा ।
तस्य एषा भवति ।
सेना इव सृष्टामं दधाति अस्तुः न दिद्युत् त्वेषप्रतीका ।
मित्रः प्रमीतेः ।
सेवा इव सृष्टा भयं वा बलं वा दधाति ।

यमः ह जातः यमः जनित्वं जारः कनीनां पतिः जनीनाम् ।
चराथा चरन्त्या ।
इति द्विपदाः ।
पालयिता जायानाम् ।
अस्तुः इव दिद्युत् त्वेषप्रतीका ।
भयप्रतीका ।
[बलप्रतीका यशःप्रतीका] महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ।
यमः ह जातः इन्द्रेण सह संगतः ।
इति अपि निगमः भवति ।
यमः इव जातः ।
यमः जनिष्यमाणः ।
पतिः जनीनाम् ।
जारः कनीनाम् ।
जरयिता कन्यानाम् ।
यमौ इह इह मातरा ।
तं वः चराथाः वयं वसत्या अस्तं न गावः नक्षन्ते इद्धम् ।
१०.२२
हव्यं घृतवत् जुहोत । मित्रः जनान् आयातयति प्रब्रुवाणः
कः कमनः वा । क्रमणः वा । सुखः वा । तस्य एषा भवति ।
हव्यं घृतवत् जुहोत इति व्याख्यातम् । जुहोतिः दानकर्मा ।
मनुष्यनाम । कर्मवन्तः भवन्ति । विकृष्टदेहाः वा । मित्राय
शब्दं दुर्वन् । मित्रः एव धारयति पृथिवीं च दिवं च ।
उत द्याम् । मित्रः कृष्टीः अनिमिषा अभि चष्टे मित्राय
मित्रः जनान् यातयति ब्रुवाणः मित्रः दाधार पृथिवीम्
मित्रः कृष्टीः अनिमिषन् अभि वि पश्यति इति । कृष्टयः इति । १०.२१ ।

सः धारयति पृथिवीं च दिवं च ।
सरस्वान् व्याख्यातः ।
यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाः च अस्याः गृह्यन्ते अथ गर्भः भवति ।
कस्मै देवाय हविषा विधेम इति व्याख्यातम् ।
तस्य एषा भवति ।
सम् अभवत् अग्रे भूतस्य जातः पतिः एकः बभूव ।
गृणातिअर्थे ।
गर्भः गृभेः ।
हिरण्यमयः गर्भः अस्य इति वा ।
हिरण्यगर्भः हिरण्यमयः गर्भः ।
सः दाधार पृथिवीं द्याम् उत इमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ।
हिरण्यगर्भः सम् अवर्तत अग्रे भूतस्य जातः पतिः एकः आसीत् ।
गिरति अनर्थान् इति वा ।
विधतिः दानकर्मा । । १०.२३ ।

ये ते सरस्वन् ऊर्मयः मधुमन्तः घृतः चुतः ।
तेभिः नः अविता भव ।
इति सा निगदव्याख्याता । । १०.२४ ।

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता ।

तस्य एषा भवति । १०.२५ ।

परमः च संदर्शयिता इन्द्रयाणाम् ।
यः इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् ।
तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति ।
तत्र इतिहासम् आचक्षते ।
विश्वकर्मा भौवनः सर्वम् एधे सर्वाणि भूतानि जुहवां चकार ।
तस्य उत्तरा भुयसे निर्वचनाय ।
तानि अस्मिन् एकं भवन्ति इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
एभ्यः परः आत्मा ।
अन्नेन सह संमोदन्ते यत्र इमानि सपऋषीणानि इन्द्रियाणि ।
एषाम् इष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा ।
इति ।
परमः च संद्रष्टा भूतानाम् ।
सः आत्मानम् अपि अन्ततः जुहवां चकार ।
विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमा उत संदृक् ।
तेषाम् इष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्त ऋषीन् परः एकम् आहुः ।
विधाता च ।
विधाता च ।
तेषाम् इष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा ।
अद्भिः सह संमोदन्ते यत्र एतानि सप्तज्षीणानि ज्योतींषि ।
तेभ्यः परः आदित्यः ।
तानि तेअस्मिन् एकं भवन्ति इति अधिदैवतम् ।
अथ अध्यात्मम् ।
विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च ।
विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च । । १०.२६ ।

ताक्ष्र्यः त्वष्ट्रा व्याख्यातः ।
तस्य एषा भवति ।
अश्नोतेः वा ।
तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियति ।
मुह्यन्तु अन्ये अभितः जनाः सपत्नाः ।
विश्वकर्मन् हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च ।
मुह्यन्तु अन्ये अभितः जनासः इह अस्माकं मघवा सूरिः अस्तु ।
विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीम् उत द्याम् ।
इह अस्माकं मघवा सूरिः अस्तु प्रज्ञाता ।
तूर्णम् अर्थं रक्षति । । १०.२७ ।

जूतिः गतिः ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
कम् अन्य् मध्यमादेवम् अवक्ष्यत् ।
आशुं स्वस्तये ताक्ष्र्यम् इह ह्वयेम इति ।
सहस्वन्तं तारयितारं रथानाम् अरिष्टनेमिं पृतनाजितम् ।
प्रीतिः वा ।
तं भृशम् अन्नवन्तम् ।
अरिष्टनेमिं पृतनाजम् आशुं स्वस्तये ताक्ष्र्यम् इहा हुवेम ।

त्यम् ऊ सु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।
देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा । । १०.२८ ।

मन्युः मन्यतेः ।
तस्य एषा भवति ।
मन्यन्यि अस्मात् इषवः ।
क्रोधकर्मणः [वधकर्मणः] वा ।
दीप्तिकर्मणः ।
सहस्रसानिनी शतसानिनी अस्य सा गतिः ।
सद्यः अपि यः शवसा बलेन तनोति अपः सूर्यः इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि ।
सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिः न स्मा वरन्ते युवतिं न शर्याम् ।
सद्यः चित् यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्यः इव ज्योतिषा अपः ततान ।
न स्म एनां वारयन्ति प्रयुवतीम् इव शरमयीम् इषुम् । । १०.२९ ।

त्वया मन्यो सरथम् आरुह्य रुजन्तः हर्षमाणासः अधृषिता मरुत्वः तिग्मेषवः आयुधानि संशिश्यमानाः अभि प्रयन्तु नरः ।
त्वया मन्यो सरथम् आरुजन्तः हर्षमाणासः अधृषिता मरुत्वः ।
तस्य एषा भवति ।
दधिक्रा व्याख्यातः ।
अग्निरूपाः अग्निकर्माणः ।
तिग्मेषवः आयुधाः संशिशानाः अभि प्र यन्तु नरः अग्निरूपाः ।
सन्नद्धाः कवचिनः इति वा । । १०.३० ।

संपृणक्तु नः मधुना उदकेन वचनानि इमानि इति ।
सहस्रसाः शतसा वाजी अर्वा पृणक्तु मध्वा सम् इमा वचांसि ।
तस्य एषा भवति ।
सविता सर्वस्य प्रसविता ।
मधु धमतेः विपरीतस्य ।
अर्वा ईरणवान् ।
वाजी वेजनवान् ।
आतनोति दधिक्राः [शवसा] बलेन अपः सूर्यः इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि ।
आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्यः इव ज्योतिषा अपः ततान ।
सहस्रसाः शतसा । । १०.३१ ।

सविता समुदितारम् इति ।
सविता द्याम् अदृंहत् ।
तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति ।
अर्चन् हिरण्यस्तूपः ऋषिः इदं सूक्तं प्र उवाच ।
तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुतः ।
आदित्यः अपि सविता उच्यते ।
कम् अन्यं मध्यमादेवम् अवक्ष्यत् ।
बद्धम् अतूर्णे इति वा ।
सविता यन्त्रैः पृथिवीम् अरम्णात् अस्कम्भने सविता द्याम् अदृंहत् ।
अश्वम् इव अधुक्षत् धुनिम् अन्तरिक्षे मेघम् ।
सविता यन्त्रैः पृथिवीम् अरमयत् अनारम्भणे अन्तरिक्षे ।
अश्वम् इव अधुक्षत् धुनिम् अन्तरिक्षम् अतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ।
बद्धम् अतूर्ते ।

अत्वरमाणः इति वा । । १०.३२ ।

हिरण्यमयः स्तूपः अस्य इति वा ।
तस्य एषा भवति ।
त्वष्टा व्याख्यातः ।
अवनाय वन्दमानः सोमस्य इव अंशुं प्रति जागर्मि अहम् ।
स्तूपः स्त्यायतेः संघातः ।
हिरण्यस्तूपः हिरण्यमयः स्तूपः ।
एवा त्वा अर्चन् अवसे वन्दमानः सोमस्य इव अंशुं प्रति जागर अहम् ।
हिरण्यस्तूपः सवितः यथा त्वा अङ्गिरसः जुहवे वाजे अस्मिन् ।
सवितः यथा त्वा अङ्गिरसः जुहवे वाजे अन्ने अस्मिन् एवं त्वा अर्चन् । । १०.३३ ।

वातः वाति इति सतः ।
अनवत्त्वं वा ।
तस्य एषा भवति ।
असुरत्वम् आदिलुप्तम् ।
अस्ताः च अस्याम् अर्थाः ।
अस्यति अनर्थान् ।
अपि वा असुः प्रज्ञानाम ।
देवः त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।
महत् च अस्मै देवानाम् असुरत्वम् एकम् ।
इमानि च सर्वाणि भूतानि उदकानि अस्य ।
बहुधा च इमा जनयति ।
देवः त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन ।
प्रज्ञावत्त्वं वा ।
इमा च विश्वा भुवनानि अस्य महत् देवानाम् असुरत्वम् एकम् । । १०.३४ ।

तस्य एषा भवति ।
अग्निः व्याख्यातः ।
प्रवर्धयतु च नः आयुः ।
शंभु मयोभु च नः हृदयाय ।
प्र नः आयूंषि तारिषत् ।
वातः आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नः हृदे ।
वातः आवातु भैषज्यानि । । १०.३५ ।

कम् अन्यं मध्यमादेवम् अवक्ष्यत् ।
सः अग्ने मरुद्भिः सह आगच्छ इति ।
प्रति त्यं चारुम् अध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।
मरुद्भिः अग्ने आ गहि ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
तं प्रति चारुम् अध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे । । १०.३६ ।

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिः अग्ने आ गहि ।
अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय ।
सोम्यं मधु सोममयम् ।

सः अग्ने मरुद्भिः सह आगच्छ इति । । १०.३७ ।

वेनः वेनतेः कान्ति कर्मणः ।
तस्य एषा भवति । । १०.३८ ।

[स्तुवन्ति ।
असुनीतिः ।
चिरलब्धः गर्भः भवति ।
शिशीतेः वा स्यात् दानकर्मणः ।
आपः इति वा ।
शुशुः शंसनीयः भवति ।
तस्य एषा भवति ।
पूजयन्ति इति वा ।
] वर्धयन्ति ।
असून् नयति ।
इमम् अपां च संगमने सूर्यस्य च शिशुम् इव विप्रा मतिभिः रिहन्ति ।
जरया यूयते इति वा ।
ज्योतिः जरायुः ज्योतिः अस्य जरायुस्थानीयं भवति ।
पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भाः ।
अयं वेनः चोदयत् ।
इमम् अपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभिः रिहन्ति ।
अयं वेनः चोदयत् पृश्निगर्भाः ज्योतिः जरायुः रजसः विमाने ।
लिहन्ति ।
जरायु जरया गर्भस्य । । १०.३९ ।

चिरं जीवनाय ।
तस्य एषा भवति ।
ऋतः व्याख्यातः ।
घृतेन त्वम् आत्मानं तन्वं वर्धयस्व ।
इति अपि निगमः भवति ।
मा रधाम द्विषते सोम राजन् ।
प्रवर्धय च नः आयुः रन्धय च नः सूर्यस्य संदर्शनाय ।
असुनीते मनः अस्मासु धारय ।
रारन्धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ।
असुनीते मनः अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा नः आयुः ।
रध्यतिः वशगमने अपि दृश्यते । । १०.४० ।

ऋतस्य श्लोकः बधिः अस्य अपि कर्णौ आतृणत्ति ।
उनत्तेः वा ।
इन्दुः इन्धेः ।
ज्योतिषः वोदकस्य वा ।
[आयोः] अयनस्य मनुष्यस्य ।
तस्य एषा भवति ।
दीप्यमानः च ।
कर्णौ बोधयन् ।
ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयनि हन्ति ।

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः ।
ऋतस्य श्लोकः बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः ।
ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः ऋतस्य धीतिः वृजिनानि हन्ति ।
बधिरः बद्धश्रोत्रः । । १०.४१ ।

अहः दर्शनीय ।
अहः दर्शनीयः इति ।
तत् परुच्छेपस्य शीलम् ।
परुच्छेपः ऋषिः ।
[पर्ववच्छेपः ।
] परुषि परुषि शेपः अस्य इति वा ।
सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि ।
यथा ।
असुनीतिः ।
इति इमानि सपविंशतिः देवतानाम् अधेयानि अनुक्रान्तानि ।
ऋतः .इन्दुः ।
प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा ।
तस्य एषा भवति ।
वेनः ।
कामवान् वा ।
अभ्यासे भूयांसम् अर्थं मन्यन्ते ।
प्र तत् वोचेयं भव्याय इन्दवे हव्यः न यः इषवान् मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।
स्वयं सः अस्मत् आ निदः वधैः अजेत दुर्मतिम् ।
अव स्रवेत् अघशंसः अवतरम् अव क्षुद्रम् इव स्रवेत् ।
प्र ब्रवीमि तत् भव्याय इन्दवे ।
तेषाम् एतानि अहविर्भाञ्जि ।
यः इषवान् अन्नवान् ।
मनआनि च नः रेजयति ।
रक्षोहा च ।
बलेन रेजयति ।
स्वयं सः अस्मत् अभिनिन्दितारम् ।
बधैः अजेत दुर्मतिम् ।
अवस्रवेत् अघशंसः ।
ततः च अवतरं क्षुद्रम् इव अवस्रवेत् ।
हव्नार्हः इव । । १०.४२ ।

तस्य एषा भवति ।
प्रजापते न हि त्वत् एतानि अन्यः सर्वाणि जातानि तानि परि बभूव ।
अहिः व्याख्यातः ।
इति आशीः ।
वयं स्याम पतयः रयीणाम् ।
यत् कामाः ते जुहुमः तत् नः अस्तु वयं स्याम पतयः रयीणाम् ।
प्रजापते न त्वत् एतानि अन्यः विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत् कामाः ते जुहुमः ।
तत् नः अस्तु । । १०.४३ ।

बद्धाः अस्मिन् धृताः आपः [इति वा] ।
तस्य एषा भवति ।
तन्निवासात् ।
बुध्नम् अन्तरिक्षम् ।
यः अहिः सः बुध्न्यः ।
इदम् अपि इतरत् बुध्नम् एतस्मात् एव ।
बुध्नम् अन्तरिक्षम् ।
अप्सुजम् उक्थैः अहिं गृणिषे बुध्ने नदीनां रजस्सु [उदकेषु] सीदन् ।
अब्जाम् उक्थैः अहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु सीदन् ।
बद्धाः अस्मिन् धृताः प्राणाः इति । । १०.४४ ।

मा नः अहिः बुध्न्यः रिषे धात् मा यज्ञः अस्य स्रिधत् ऋतायोः ।
तस्य एषा भवति ।
सुपर्णः व्याख्यातः ।
मा च नः अहिः बुध्न्यः रेषणाय धात् ।
मा अस्य यज्ञोखा च स्रिधत् ।
यज्ञकामस्य । । १०.४५ ।

आख्यानसंयुक्ता ।
तस्य एषा भवति ।
पुरूरवाः बहुधा रोरूयते ।
सः उ मातरं रेळहि ।
तं माता रेळहि ।
इति ऋषेः दृष्टार्थस्य प्रीतिः भवति ।
तं पाकेन मनसा अपश्यम् अन्तितः ।
सः इमानि सर्वाणि भूतानि अभि वि पश्यति ।
एकः सुपर्णः सः समुद्रम् आ विशति ।
तं पाकेन मनसा अपश्यम् अन्तितः तं माता रेळहि सः उ रेळहि मातरम् ।
एकः सुपर्णः सः समुद्रम् आ विवेश सः इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।
वाक् एषा माध्यमिका । । १०.४६ ।

महे यत् त्वा पुरूरवः रणाय अवर्धयन् दस्युहत्याय देवाः ।
अपि च एनम् अवर्धयन् ।
रणाय रमणीयाय संग्रामाय अवर्धयन् दस्युहत्याय च देवाः देवाः ।
महते च यत् त्वा पुरूरवः ।
नद्यः [स्वगूर्ताः] स्वयंगामिन्यः ।
देवपत्न्यः वा ।
सम् आसत अस्मिन् जायमाने ।
सम् अस्मिन् जायमाने आसत ग्नाः उत ईम् अवर्धन् नद्यः स्वगूर्ताः ।
ग्नाः गमनात् आपः । । १०.४७ ।

निरुक्तशास्त्रम्/एकादशोध्यायः

श्येनः व्याख्यातः ।
तस्य एषा भवति । । ११.१ ।

मदे सोमस्य मूराः अमूरः [इति] ।
आदाय श्येनः अभरत् सोमं सहस्रं सवान् अयुतं च साकम् ।
आश्चर्यम् इव प्राधान्येन ।
तस्य पावमानीषु निदर्शनाय उदाहरिष्यामः ।
बहुलम् अस्य नैघण्टुकं वृत्तम् ।
यत् एनम् अभिषुण्वन्ति ।
ओषधिः सोमः सुनोतेः ।
तस्मात् इन्द्रं मन्यन्ते ।
ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतः ।
तत्संबन्धेन अयुतं दक्षिणाः इति वा ।
तत्र अयुतं सोमभक्षाः ।
सहस्रं सहस्रसाव्यम् अभिप्रेत्य ।
अयुतं च सह ।
सहस्रं सवान् ।
अत्रा पुरन्धिः अजहात् अरातीः मदे सोमस्य मूराः अमूरः ।
तत्र पुरन्धिः अजहात् अमित्रान् अदानान् इति वा ।
आदाय श्येनः अहरत् सोमम् । । ११.२ ।

इन्द्राय पातवे सुतः ।
एतस्य वा ।
चन्द्रमसः वा ।
इति सा निगदव्याख्याता ।
स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।
अथ एषा अपरा भवति । । ११.३ ।

सोमं यं ब्रह्माणः विदुः इति ।
एतस्य वा ।
चन्द्रमसः वा ।
अथ एषा अपरा भवति ।
न तस्य अश्नाति कः चन अदेवः इति ।
सोम्सं यं ब्रह्माणः विदुः चन्द्रमसम् ।
न तस्य अश्नाति कः चन अयज्वा इति अधियज्ञम् ।
सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिंषन्ति ओषधिम् इति यजुःसुतम् असोमम् आह ।
सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिंषन्ति ओषधिम् इति वृथासुतम् असोमम् आह ।
सोमं यं ब्रह्माणः विदुः न तस्य अश्नाति कः चन ।
सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिंषन्ति ओषधिम् ।
अथ अधिदैवतम् । । ११.४ ।

तस्य एषा भवति ।
चान्द्रं मानम् अस्य इति वा ।
चन्द्रः चन्दतेः ।
कान्तिकर्मणः ।
चन्दनम् इति अपि अस्य भवति ।

चारु द्रमति ।
चिरं द्रमति ।
चन्द्रमाः चायन्द्रमति ।
चारु रुचेः विपरीतस्य ।
चन्द्रमा वा ।
चमेः वा पूर्वम् ।
पूर्वपक्षापरपक्षौ इति वा ।
यत् त्वा देव प्र पिबन्ति ततः आ प्यायसे पुनः ।
चन्द्रः माता ।
यत् त्वा देव प्रपिबन्ति ततः आप्यायसे पुनः इति नाराशंसान् अभिप्रेत्य ।
वायुः सोमस्य रक्षिता ।
वायुम् अस्य रक्षितारम् आह ।
साहचर्यात् ।
रसहरणात् वा ।
समानां संवस्त्सराणां मासः आकृतिः सोमः ।
रूपविशेषैः ओषधिः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मासः आकृतिः । । ११.५ ।

भाजं देवेभ्यः वि दधाति आयन् प्र चन्द्रमाः तिरते दीर्घम् आयुः ।
भागं देवेभ्यः विदधाति आयन् ।
तस्य एषा भवति ।
मृतं च्यावयति इति [वा] शतबलाक्षः मौद्गल्यः ।
मृत्युः मारयति इति सतः ।
प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घम् आयुः ।
इति अर्धमासेज्याम् अभिप्रेत्य ।
इति अप्रपक्षान्तम् अभिप्रेत्य ।
अह्नां केतुः उषसाम् एति अग्रम् ।
नवः नवः भवति जायमानः अह्नां केतुः उषसाम् एति अग्रम् ।
नवः नवः भवति जायमानः ।
इति पूर्वपक्षादिम् अभिप्रेत्य ।
आदित्यदैवतः द्वितीयः पादः इति एके । । ११.६ ।

मृतं च्यावयते भवति मृत्यो ।
मदेः वा मुदेः वा ।
कथितं तेन मृत्यो ।
ध्रुवं परेहि मृत्यो ।
परं मृत्यो ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषः मोत वीरान् ।
परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यः ते स्वः इतरः देवयानात् ।
तेषाम् एषा भवति ।
ध्रुवं मृत्यो । । ११.७ ।

इति सा निगदव्याख्याता ।
विश्वानरः व्याख्यातः ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानम् इत् कृशानोः अस्तु रसनाम् उरुष्यथः ।
त्वेषम् इत्था समरणं शिमीवतोः इन्द्राविष्णू सुतपा वाम् उरुष्यति ।

तस्य एषा भवति । । ११.८ ।

प्र वः महे मन्दमानाय अन्धसः अर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे ।
महत् च श्रवणीयं यशः ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
कम् अन्यं मध्यमादेवम् अवक्ष्यत् ।
द्यावापृथिव्यौ वः परिचरतः इति ।
नृम्णं च बलं नृन्नतम् ।
विश्वानराय सर्वं विभूताय ।
मन्दमानाय मोदमानाय स्तूयमानाय शब्दायमानाय इति वा ।
इन्द्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहत् बलम् ।
इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहः महि श्रवः नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ।
प्रार्चत [यूयम्] स्तुतिं महते अन्धसः अन्नस्य दात्रे । । ११.९ ।

उत् उ ज्योतिः अमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवः अश्रेत् ।
उत् अशिश्रियत् ।
ज्योतिः अमृतम् ।
सर्वजन्यम् ।
विश्वानरः सविता देवः इति ।
धाता सर्वस्य विधाता ।
तस्य एषा भवति । । ११.१० ।

वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ।
तस्य एषः निपातः भवति बहुदेवतायाम् ऋचि ।
विधाता दात्रा व्याख्यातः ।
धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकाम् अनुपक्षीणाम् ।
धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातु मक्षिताम् ।
वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः । । ११.११ ।

सोमस्य राज्ञः वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेः अनुमत्याः उ शर्मणि ।
तव अहम् अद्य मघवन् उपस्तुतौ धातः विधातः कलशान् अभक्षयम् ।
इति एताभिः देवताभिः अभिप्रसूतः सोमकलशान् अभक्षयम् इति ।
कलशः [कस्मात्] ।
कलाः अस्मिन् शेरते मात्राः ।
कलिः च कलाः च किरतेः ।
विकीर्णमात्राः । । ११.१२ ।

अथ अतः मध्यस्थानाः देवगणाः ।
तेषाम् एषा ग्बवति ।
महत् द्रवन्ति इति वा ।
तेषां मरुतः प्रथमागामिनः भवन्ति ।
मरुतः मितराविणः वा ।
मितरोचिनः वा । । ११.१३ ।

अश्वपर्णैः अश्वपतनैः ।
तेषाम् एषा भवति ।

रुद्राः व्याख्याताः ।
कल्याणप्रज्ञाः वा ।
वर्षिष्ठेन च नः अन्नेन वयः इव आपतत ।
ऋष्टिमद्भिः ।
रथैः आयात ।
स्वर्चिभिः इति वा ।
स्वर्चनैः इति वा ।
स्वः कैः स्वञ्चनैः इति वा ।
विद्युन्मद्भिः मरुतः ।
आ वर्षिष्ठया नः इषा वयः न पप्तता सुमायाः ।
आ विद्युन्मद्भिः मरुतः स्वः कैः रथेभिः यात ऋष्टिमद्भिः अश्वपर्णैः ।
सुमायाः कल्याणकर्माणः वा । । १.१४ ।

तृष्णक् तृष्यतेः ।
आगच्छत रुद्राः इन्द्रेण ।
तेषाम् एषा भवति ।
ऋतेन भवन्ति इति वा ।
ऋतेन भान्ति इति वा ।
ऋभवः उरु भान्ति इति वा ।
उदन्युः उदन्यतेः ।
इयं वः अस्मत् अपि प्रतिकामयते मतिः ।
आ रुद्रासः इन्द्रवन्तः सजोषसः हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।
सहजोषणाः ।
सुविताय कर्मणे ।
इयं वः अस्मत् प्रति हर्यते मतिः तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ।
तृष्णजः इव दिव उत्सा उदन्यवे । । ११.१५ ।

संवत्सरे सम् अपृच्यन्त [धीतिभिः] कर्मभिः ।
तेषाम् एषा भवति ।
अङ्गिरसः व्याख्याताः ।
यावत् तत्र भवथ न तावत् इह भवथ इति ।
तस्य यत् अस्वपथः गृहे ।
अगोह्यः आदित्यः अगूहनीयः ।
अगोह्यस्य यत् असस्तना गृहे तत् अद्य इत् अमृभवः न अनु गच्छथ ।
आदित्यरश्मयः अपि ऋभवः उच्यन्ते ।
तत् एतत् ऋभोः च बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति ।
ऋभुः विभ्वा वाजः इति सुधन्वनः आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्राः बभूवुः ।
सूरप्रज्ञाः वा ।
सौधन्वनाः ऋभवः सूरख्यानाः वा ।
मर्तासः सन्तः अमृतत्वम् आ नशिरे ।
वोळहारः मेधाविनः वा ।
कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन ।
सौधन्वनाः ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे सम् अपृच्यन्त धीतिभिः ।
विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतः मर्तासः सन्तः अमृतत्वम् आ नशुः ।
तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवत् निगमाः भवन्ति न मध्यमेन । । ११.१६ ।

ते अग्नेः अधिजज्ञिरे ।
ते अङ्गिरसः पुत्राः ।
तेषाम् एषा भवति ।
पितरः व्याख्याताः ।
ते गम्भीरकर्माणः वा गम्भीरप्रज्ञाः वा ।
विरूपासः इत् ऋषयः ते इत् गम्भीरवेपसः ।
बहुरूपाः ऋषयः ।
ते अङ्गिरसः सूनवः ते अग्नेः परि जज्ञिरे ।
इति अग्निजन्म । । ११.१७ ।

माध्यमिकः यमः इति आहुः ।
तेषाम् एषा साधारणा भवति ।
तत्प्रतिषेधः ।
थर्वतिः चरतिकर्मा ।
अथर्वाणः अणनवन्तः ।
भृगवः व्याख्याताः ।
पितरः व्याख्याताः ।
तस्मात् माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते ।
असुं ये ईयुः अव्काः ऋतज्ञाः ते नः अवन्तु पितरः हवेषु ।
अङ्गिरसः व्याख्याताः ।
उदीरताम् अवरे उत्परासः उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
ते नः आगच्छन्तु पितरः ह्वानेषु ।
उदीरताम् अवरे ।
उदीरतां परे ।
उदीरतां मध्यमाः पितरः ।
सोम्याः सोमसम्पादिनः ते असुं ये प्राणम् अन्वीयुः ।
अवृकाः अनमित्राः ।
सत्यज्ञाः वा यज्ञज्ञाः वा । । ११.१८ ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानाम् अपि भद्रे सौमनसे स्याम ।
भद्रे भन्दनीये ।
माध्यमिकः देवगणः इति नैरुक्ताः ।
अथ अपि ऋषयः स्तूयन्ति ।
स्याम इति ।
कल्याणे मनसि ।
भाजनवति वा ।
पितरः इति आख्यानम् ।
सुमतौ कल्याण्यां मतौ ।
तेषां वयम् ।
सोम्याः सोमसम्पादिनः ।
अथर्वाणः भृगवः ।
अङ्गिरसः नः पितरः ।
अङ्गिरसः नः पितरः नवग्वाः अथर्वाणः भृगवः सोम्यासः ।
यज्ञियानाम् अपि च एषाम् ।
नवगतयः नवतीतगतयः वा । । ११.१९ ।

वातस्य इव प्रजवः न अन्येन स्तोमः वसिष्ठाः अन्वेतवे वः ।
तेषाम् एषः निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि ।
इति यथा ।
सूर्यस्य इव वक्षथः ज्योतिः एषां समुद्रस्य इव महिमा गभीरः ।
आप्त्या आप्नोतेः । । ११.२० ।

आदृणाति ।
सप्तदातॄन् इति वा ।
बहूनि ।
प्रतिमानानि ।
सप्त दानवान् इति वा ।
साक्षतिः आप्नोतिकर्मा ।
यः शवसा बलेन ।
आप्तव्यम् ।
ईश्वरतमम् ।
बहुरूपम् उरुभूतम् ।
स्तोतव्यम् ।
आ दर्षते शवसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ।
स्तुषेय्यं पुरुवर्पसम् ऋभ्वमिनतमम् आप्त्यम् आप्त्यानाम् ।
प्रसाक्षते ।
आप्तव्यानाम् । । ११.२१ ।

अथ अतः मध्यस्थानाः स्त्रियः ।
तस्याः एषा भवति ।
तासाम् अदितिः प्रथमागामिनी भवति ।
अदितिः व्याख्याता । । ११.२२ ।

अदितिः दाक्षायणी ।
सप्त अस्मै रश्मयः रसान् अभिसन्नामयन्ति ।
विषमरूपेषु जन्मसु ।
सप्त एनम् ऋषयः स्तुवन्ति इति वा ।
कर्मसु उदयेषु ।
आदित्यः दक्षः ।
इति आहुः ।
इति च ।
तत् कथम् उपपद्यते ।
समानजन्मानौ स्याताम् इति ।
अपि वा देवधर्मेण इतरेतरजन्मानौ स्याताम् ।
इतरेतरप्रकृती ।
तस्य एषा भवति ।
आदित्यमध्ये च स्तुतः ।
अग्निः अपि अदितिः उच्यते ।
मित्रावरुणौ ।
अदितेः दक्षः अजायत दक्षात् उ अदितिः परि ।
अतूर्तपन्थाः पुरुरथः अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ।
दक्षस्य वादिते जन्मनि ।

राजानौ ।
परिचरसि ।
विवासतिः परिचर्यायाम् ।
सप्तहोता ।
अर्यमा आदित्यः ।
व्रते कर्मणि ।
अरीन् नियच्छति ।
हविष्मान् आविवासति ।
बहुरथः ।
अतूर्तपन्थाः अत्वरमाणपन्थाः ।
इति आशास्तेः वा ।
दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि । । ११.२३ ।

किल्बन भवति िषं किल्भिदम् ।
कीर्तिम् अस्य भिनत्ति इति वा ।
सरमा सरणात् ।
प्रजावता च राधसा [धनेन] ते वयम् इह स्याम इति ।
चोदयसि ।
यं भद्रेण ।
सुकृतकर्मणः भयम् ।
तस्याः एषा भवति ।
यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ।
आगः आङ्पूर्वात् गमेः ।
सर्वासु कर्मततिषु ।
यस्मै त्वं सुद्रविणः ददाशः अनागास्त्वम् अदिते सर्वताता ।
अदिते ।
अनपराधत्वम् ।
अनागास्त्वम् ।
यस्मै त्वं सुद्रविणः ददासि ।
शवसा बलेन ।
एनः एतेः । । ११.२४ ।

तकते इति सतः ।
कथं रसायाः अतरः पयांसि इति ।
रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः ।
कथं ससानि तानि उदकानि इति वा ।
देवशुनि इन्द्रेण प्रहिता पणिभिः असुरैः सम् ऊदे ।
तक्म इति उष्णनाम ।
सरस्वती व्याख्याता ।
पराञ्चनैः अचितः ारं ।
तस्याः एषा भवति ।
इति आख्यानम् ।
परितः एनां तक्म ।
परितक्म्या रात्रिः ।
का ते अस्मासु अर्थहितिः आसीत् ।

जगुहिः जङ्गम्यतेः ।
दूरे हि अध्वा ।
किम् इच्छन्ती सरमा इदं प्र ्मा आनट् ।
का स्मेहितिः का परितक्म्यासीत् कथं रसायाः अतरः पयांसि ।
किम् इच्छन्ती सरमा प्र इदम् आनडू दूरे हि अध्वा जगुरिः पराचैः ।
किं परितकनम् । । ११.२५ ।

यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः ।
पावका नः सरस्वती वाजेभिः वाजिनीवती ।
तस्याः एषा अपरा भवति ।
अन्नैः अन्नवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ।
पावका नः सरस्वती । । ११.२६ ।

वागर्थेषु विधीयते ।
तस्याः एषा भवति ।
तस्मात् माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ।
इमानि च सर्वाणि प्रज्ञानानि अभिविराजति ।
महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा ।
धियः विश्वा वि राजति ।
महः अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।
वाक् व्याख्याता । । ११.२७ ।

यद् वाक् वदन्ति ।
तस्याः एषा अपरा भवति ।
यत् आदित्यरश्मयः हरन्ति इति वा ।
यत् पृथिवीं गच्छति इति वा ।
क्व स्वित् अस्याः परमं जगाम इति ।
चतस्रः अनुदिशः ऊर्जं दुदुहे पयांसि ।
अविचेतनानि अविज्ञातानि ।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्वित् अस्याः परअमं जगाम ।
यत् वाक् वदन्ति अविचेतनानि राष्ट्री देवानां नि ससाद मन्द्रा ।
राष्ट्री देवानां नि ससाद [मन्द्रा] मदना । । ११.२८ ।

व्यक्तवाचः च अव्यक्तवाचः च ।
अनुमतिः अनुमननात् ।
इति विज्ञायते ।
या उत्तरा सा राका ।
या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिः ।
तस्याः एषा भवति ।
पौर्णमास्यौ इति याज्ञिकाः ।
तां सर्वरूपाः पशवः वदन्ति ।
देवीं वाचम् अजनयन्त देवाः ।
सा नः मन्द्रेषम् ऊर्जं दुहाना धेनुः वाक् अस्मान् उप सुष्टुता एतु ।
देवीं वाचम् अजनयन्त देवाः तां विश्वरूपाः पशवः वदन्ति ।
अनुमति राकेति देवपत्न्यौ इति नैरुक्ताः ।

सा नः मदना अन्नं च रसं च दुहाना धेनुः वाक् अस्मान् उप एतु सुष्टुता । । ११.२९ ।

प्रवर्धय च नः आयुः ।
राका रातेः दानकर्मणः ।
अन्नं च नः अपत्याय धेहि ।
त्वं सुखं च नः कुरु ।
अनुमन्यस्व अनुमते ।
क्रत्वे दक्षाय नः हिनु प्र नः आयूंषि तारिषः ।
अनु इत् अनुमते त्वं मन्यासै शं च नः कृधि ।
तस्याः एषा भवति । । ११.३० ।

सिनीवाली कुहूः इति देवपत्न्यौ इति नैरुक्ताः ।
वालिनी वावालेन इव अस्याम् अणुत्वात् चन्द्रमाः सेवितव्यः भवति इति वा ।
सिनाति भूतानि ।
वालं पर्व वृणोतेः ।
तस्याः एषा भवति ।
सिनीवाली सिनम् अन्नं भवति ।
इति विज्ञायते ।
या उत्तरा सा कुहूः ।
या पूर्वा अमावास्या सा सिनीवाली ।
अमावास्ये इति याज्ञिकाः ।
सीव्यतु अपः सूच्या आछिद्यमानया ददातु वीरं शतदायम् उक्थ्यम् ।
उक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम् ।
राकाम् अहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
राकाम् अहं सुह्वानां सुष्टुत्या ह्वये ।
शृणोतु नः सुभगा ।
बोधतु आत्मना ।
सीव्यतु अपः प्रजननकर्म ।
सूच्या आछिद्यमानया ।
सूची सीव्यतेः ।
ददातु वीरम् ।
शतप्रदम् ।
तस्मिन् अन्नवती । । ११.३१ ।

पृथुजघने ।
स्वसा सु असा ।
क्व सती हूयते इति वा ।
क्व अभूत् इति वा ।
कुहूः गूहतेः ।
प्रजां च देवि दिश नः ।
जुषस्व हव्यम् अदनम् ।
स्वेषु सीदति इति वा ।
या त्वं देवानाम् असि स्वसा ।
पृथुष्टुते वा ।
स्तुकः स्त्यायतेः संघातः ।
क्व आहुतं हविः जुहोति इति वा. तस्याः एषा भवति ।

सिनीवालि ।
जुषस्व हव्यम् आहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ।
सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानाम् असि स्वसा ।
पृथुकेशस्तुके । । ११.३२ ।

पित्र्यं यशः इति वा ।
तस्याः एषा भवति ।
यमी व्याख्याता ।
तस्यै ते देवि हविषा विधेम इति व्याख्यातम् ।
सा नः ददातु श्रवणं पितॄणाम् ।
कुहूम् अहं सुकृतं विदितकर्माणम् अस्मिन् यज्ञे सुहवानाम् आह्वये ।
कुहूम् अहं सुक्तं विद्मनापसम् अस्मिन् यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।
सा नः ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ।
पित्र्यं धनम् इति वा । । ११.३३ ।

सः वा तव ।
इति आख्यानम् ।
तां प्रत्याचचक्षे ।
यमी यमं चकमे ।
अधानेन कुरुष्व संविदम् ।
तस्य वा त्वं मनः इच्छ ।
लिबुजा इव वृक्षम् ।
अन्यः त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ।
अन्यम् एव हि त्वं यमि ।
तस्य वा त्वं मनः इच्छा सः वा तव अधा क्णुष्व संविदं सुभद्राम् ।
अन्यम् ऊ सु त्वं यमी अन्यः उ त्वां परि स्वजाते लिबुजा इव वृक्षम् ।
सुभद्रां कल्याणभद्राम् । । ११.३४ ।

उर्वशी व्याख्याता ।
तस्याः एषा भवति । । ११.३५ ।

यदा नूनम् अयं जायेत अद्भ्यः अधि अपः इति ।
पृथिवी व्याख्याता ।
अथ उर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ।
सुजातः सुजाततरः ।
नरापत्यम् इति वा ।
नर्यः मनुष्यः नृभ्यः हितः ।
हरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
पतन्ती अद्योतत ।
विद्युत् इव या ।
जनिष्ठः अपः नर्यः सुजातः प्र उवशी तिरत दीर्घम् आयुः ।
विद्युत् न या पतन्ती दविद्योत् भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
उदकानि अन्तरिक्षलोकस्य ।
तस्याः एषा भवति । । ११.३६ ।

इन्द्राणी ।

इन्द्रस्य पत्नी ।
महति इति उदकवति इति वा ।
महत्त्वेन ।
प्रजन्वसि या भूमिम् ।
सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनं धेदनम् [भेदनम्] बलम् अमुत्र धारयसि पृथिवि ।
बळइत्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ।
तस्याः एषा भवति ।
प्रवणवति । । ११.३७ ।

इन्द्राणि इमासु नारिषु सुभगाम् अहम् अशृणवम् ।
तस्याः एषा अपरा भवति ।
न हि अस्याः अपराम् अपि समां जरया म्रियते पतिः ।
विश्वस्मात् इन्द्रः उत्तरः ।
न हि अस्याः अपरं चन जरसा मरते पतिः ।
इन्द्राणि इमासु नारिषु सुभगाम् अहम् अश्रवम् ।
सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः । । ११.३८ ।

अद्भिः संस्कृतम् इति वा ।
प्रशस्यः बवति ।
अयम् अपि इतरः गौरः वर्णः एतस्मात् एव ।
सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः ।
गौरी रोचतेः ।
तस्याः एषा भवति ।
प्रियं देवेषु निगच्छति ।
यस्य इदम् अप्यं हविः ।
सख्युः वृषाकपेः ऋते ।
न अहम् इन्द्राणि रभे ।
विश्वस्मात् इन्द्रः उत्तरः ।
यस्य इदम् अप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति ।
न अहम् इन्द्राणि रारण सख्युः वृषाकपेः ऋते ।
ज्वलतिकर्मणः ।
अप्सु शृतम् । । ११.३९ ।

सहस्राक्षरा बहूदका ।
परमे व्यवने ।
नवपदी दिग्भिः च अवान्तरदिग्भिः च आदित्येन च ।
अष्टापदी दिग्भिः च अवान्तरदिग्भिः च ।
चतुष्पदी दिग्भिः ।
एकपदी मध्यमेन ।
तक्षती कुर्वती ।
गौरीः निर्मिमाय सलिलानि ।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ।
गौरीः मिमाय सलिलानि तक्षति एकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।
तस्याः एषा अपरा भवति ।
द्विपदी मध्यमेन च आदित्येन च । । ११.४० ।

तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ।
तस्याः एषा भवति ।
गौः व्याख्याता ।
ततः क्षरति अक्षरम् उदकम् ।
वर्षन्ति मेघाः ।
तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति ।
ततः क्षरति अक्षरं तत् विश्वम् उप जीवति ।
तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशः चतस्रः ।
तत् सर्वाणि भूतानि उपजीवन्ति । । ११.४१ ।

प्रप्यायते पयोभिः ।
तस्या एषा भवति ।
धिनोतेः वा ।
धेनुः धयतेः वा ।
घर्मधुक् इति याज्ञिकाः ।
वाक् एषा माध्यमिका ।
मिषन्तम् अनिमिषन्तम् ।
मायुम् इव आदित्यम् इति वा ।
धर्मं हरणम् ।
सृक्वाणं सरणम् ।
आदित्यम् इति वा ।
मूर्धानम् अस्य अभिहिङ्ङकरोत् मननाय ।
गौः अवु अमीमेत् वत्सम् ।
सृक्वाणं घर्मम् अभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ।
गौः अमीमेत् अनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोत् मातवा उ ।
अभिवावशाना मिमाति मायुम् । । ११.४२ ।

अभि इद्धः घर्मः ।
तस्याः एषा भवति ।
अघघ्नी इति वा ।
अघ्न्याहन्तव्या भवति ।
घर्मधुक् इति याज्ञिकाः ।
तं सु प्र ब्रवीमि ।
एषः हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यत् उदकं यत् वा पयः यजुष्मत् ।
उप ह्वये सुदुघां धेनुम् एतां सुहस्तः गोधुक् उत दोहत् एनाम् ।
श्रष्ठं सवं सविता सुनोतु नः इति ।
कल्याणहस्तः गोधुक् अपि च दोग्धि एनाम् ।
उपह्वये सुदोहनां धेनुम् एताम् ।
श्रेष्ठं सवं सविता साविषन् नः अभि इद्धः घर्मः तत् उ सु प्र वोचम् ।
वाक् एषा माध्यमिका । । ११.४३ ।

सूयवसात् भगवती हि भूया अथा उ वयं भगवन्तः स्याम ।
सर्वदा पिब च शुद्धम् उदकम् आचरन्ती ।
अद्धि तृणम् अघ्न्ये ।
अथ इदानीं वयं भववन्तः स्याम ।

अद्धि तृणम् अघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धम् उदकम् आचरन्ती ।
तस्याः एषा अपरा भवति ।
सूयवसादिनी भगवती हि भव । । ११.४४ ।

पन्थाः अन्तरिक्षम् ।
तस्याः एषा भवति ।
तन्निवासात् ।
इति सा निगदव्याख्याता ।
हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्सम् इच्छन्ती मनसा अभि आगात् ।
दुहाम् अश्विभ्यां पयः अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ।
पथ्या स्वस्तिः । । ११.४५ ।

सा निर्गमने पातु ।
तस्याः एषा भवति ।
उषा व्याख्याता ।
देवाः एनां गोपायन्तु इति वा ।
स्वावेशा भवतु ।
सा निरमणे ।
वसूनि वननीयानि ।
अभि एति या ।
रेक्णस्वती धनवती ।
स्वस्तिः एव हि प्रपथे श्रेष्ठा ।
सा नः अमा सः अरअणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ।
स्वस्तिः इत् हि प्रपथे श्रेष्ठा रक्णस्वती अभि या वामम् एति ।
सा नः अमा गृहे ।
देवी गोप्त्री देवान् गोपायतु इति । । ११.४६ ।

आनद्धम् अस्मिन् चीवरम् ।
जीवनकर्मणः ।
उपजीवन्ति एनत् ।
मेघः अपि अनः एतस्मात् एव ।
यत् निरशिश्नथत् ।
वृषा वर्षिता मध्यमः ।
अनः शकटम् ।
तस्याः एषा अपरा भवति ।
अपोषा अनसः सरत् संपिष्टादह बिभ्युषी ।
अनसः इव शकटात् इव ।
अपि वा उपमार्थे स्यात् ।
अनः वायुः अनतेः ।
अनसः संपिष्टात् मेघात् बिभ्युषी ।
अपासरत् उषाः ।
नि यत्सीं शिश्नथत् वृषा ।
अनितेः वा स्यात् । । ११.४७ ।

विपाशि विमुक्तपाशि ।
तस्याः एषा भवति ।

इळआ व्याख्याता ।
परागतात् वा ।
ससार उषाः ।
इतरत् इव ।
एतत् अस्याः अनः आशेते सुसंपिष्टम् ।
ससार सीं परावतः ।
एतत् अस्याः अनः शये सुसंपिष्टिं विपाश्या ।
परावतः प्र ईरितवतः । । ११.४८ ।

गृणाना ।
बृहद्दिवा महद्दिवा ।
तस्याः एषा भवति ।
रुद्रस्य पत्नी ।
रोदसी ।
सेवतां नः अन्नस्य पुष्टेः ।
आयोः अयनस्य [मनुष्यस्य] ज्योतिषः वोदकस्य वा ।
अभ्यूर्ण्वाना ।
अभि नः इळआ यूथस्य माता स्मत् नदीभिः उर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा गृणातु ।
प्रभृथस्य प्रभृतस्य ।
] स्मत् अभि नदीभिः ।
[सर्वस्य माता ।
यूथस्य माता ।
अभि गृणातु नः इळआ ।
सिषक्तु नः ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ।
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणाना अभि ऊर्ण्वाना प्रभृथस्य आयोः ।
उर्वशी वा । । ११.४९ ।

आ यस्मिन् तस्थौ सुरमणीयानि उदकानि बिभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी रोदसी ।
रथं क्षिप्रं मारुतम् [मेघम्] वयं श्रव्णीयम् आह्वयामहे ।
रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।
आ यस्मिन् तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी । । ११.५० ।

निरुक्तशास्त्रम्/द्वादशोध्यायः

https://sa.wikisource.org/s/704

< निरुक्तशास्त्रम्

अहोरात्रौ इति एके ।
अनुतमोभागः हि मध्यमः ज्योतिर्भागः आदित्यः ।
तासाम् अश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः ।
तयोः कालः ऊर्ध्वम् अर्धरात्रात् प्रकाशीभावस्य अनुविष्टम्भम् ।
तयोः एषा भवति ।
राजानौ पुण्यकृतौ इति ऐतिहासिकाः ।
दूर्याचन्द्रमसौ इति एके ।
द्यावापृथिव्यौ इति एके ।
तत्कौ अश्विनौ ।
अश्वैः अश्विनौ इति और्णवाभः ।
ज्योतिषा अन्यः ।
अश्विनौ यत् वि अश्नुवाते सर्वम् ।
अथ अतः द्युस्थानाः देवताः ।
रसेन अन्यः । । १२.१ ।

वसातिषु स्म चरथः असितौ पेत्वौ इव ।
वासात्यः अन्यः उच्यते ।
तयोः एषा अपरा भवति ।
उषः पुत्रः तु अन्यः इति ।
तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोः असंस्तवेन एषः अर्धर्चः भवति ।
कदा इदम् अश्विना युवम् अभि देवान् अगच्छतम् ।
इति सा निगदव्याख्याता । । १२.२ ।

तयोः एषा अपरा भवति ।
इह इह जाता समवौ अशीताम् अरेपसा तन्वा नामभिः स्वैः ।
जिष्णुः वाम् अन्यः सुमखस्य सूरिः दिवः अन्यः सुभगः पुत्रः ऊहे ।
इह च इह च जातौ सम्स्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिः च स्वैः ।
जिष्णुः वाम् अन्यः सुमहतः बलस्य ईरयिता मध्यमः ।
दिवः अन्यः सुभगः पुत्रः ऊह्यते आदित्यः । । १२.३ ।

प्रातः योगिनौ विबोधय अश्विनौ इह आगच्छताम् अस्य सोमस्य पानाय ।
प्रातः युजा वि बोधय अश्विनौ इह गच्छताम् ।
तयोः एषा अपरा भवति ।
अस्य सोमस्य पीतये । । १२.४ ।

तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः ।
तस्याः एषा भवति ।
उच्छतेः इतरा माध्यमिका ।
उषा वष्टेः कन्तिकर्मणः ।
तस्मिन् अन्याः देवताः ओप्यन्ते ।
पूर्वः पूर्वः यजमनः वनीयान् वनयितृतमः ।
अपि अन्यः अस्मत् यजते वि चावः ।
प्रातः यजध्वम् अश्विनौ प्रहिणुत न सायम् अस्ति देवेज्या अजुष्टम् एतत् ।
प्रातः यजध्वम् अश्विना हिनोत न सायम् अस्ति देवया अजुष्टम् ।
उत अन्यः अस्मत् यजते वि चावः पूर्वः पूर्वः यजमानः वनीयान् । । १२.५ ।

अस्मभ्यम् अन्नवति ।
उषः तत् [चित्रम्] चायनीयम् [मंहनीयम्] धनम् आहर ।
तस्याः एषा अपरा भवति ।
उषः तत् चित्रम् आ भर अस्मभ्यं वाजिनीवति ।
येन तोकं च तनयं च धामहे ।
येन पुत्रान् च पौत्रान् च दधीमहि । । १२.६ ।

प्रति यन्ति ।
तस्याः एषा भवति ।
एषा एव अभिसृष्टकालतमा ।
सूर्या सूर्यस्य पत्नी ।
मातरः भासः निर्मात्र्यः ।
गावः गमनात् ।
इति अपि निगमः भवति ।
निष्कृण्वानाः आयुधानि इव धृष्णवः प्रति गावः अरुषीः यन्ति मातरः ।
अरुषीः आरोचनात् ।
एताः उ त्या उषसः केतुम् अक्रत पूर्वे अर्धे रजसः भानुम् अञ्जते ।
एमि इत् एषां निष्कृतं जारिणि इव ।
एताः ताः उषसः केतुम् अकृषत प्रज्ञानम् ।
एकस्याः एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् ।
पुर्वे अर्धे अन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना ।
निष्कृण्वानाः आयुधानि इव धृष्णवः ।
निः इति एषः सम् इति एतस्य स्थाने । । १२.७ ।

सुखं पत्ये वहतुं कुरुष्व ।
वृषाकपायी वृषाकपेः पत्नी ।
शरवान् वा ।
सविता सूर्यां प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे प्रजापतये वा ।
तस्याः एषा भवति ।
आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकम् उदकस्य ।
एषा एव अभिसृष्टकालतमा ।
किंशुकं क्रंशतेः प्रकाशयतिकर्मणः ।
सुकिंशुकम् इव शल्मलिम् इति ।
अपि वा उपमार्थे स्यात् ।
सुकाशनं शन्नमलं सर्वरूपम् ।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ।
सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
इति च ब्राह्मणम् ।
शल्मलिः सुशरः भवति । । १२.८ ।

साधुसानिनी इति वा ।
तस्याः एषा भवति ।
सरण्यूः सरणात् ।
सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् ।
प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः [सुखकरं हविः] ।
उक्षन्ति उदकेन इति वा ।

उक्षणः उक्षतेः वृद्धिकर्मणः ।
स्वपत्यं तत् सनोति इति वा ।
स्नुषा साधुसादिनी इति वा ।
वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा ।
घसत्ते इन्द्रः उक्षणः प्रियं का चित् करं हविः विश्वस्मात् इन्द्रः उत्तरः ।
वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे आदु सुस्नुषे ।
प्र अश्नातु ते इन्द्रः उक्षणः एतान् माध्यमिकान् संस्त्यायान् । । १२.९ ।

तत्र इतिहासम् आचक्षते ।
सवर्णायां मनुः ।
ततः अश्विनौ जज्ञाते ।
सः विवस्वान् आदित्यः आश्वम् एव रूपं कृत्वा ताम् अनुसृत्य सं बभूव ।
तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति ।
त्वाष्ट्री सरण्यूः विवस्वतः आदित्यात् यमौ मिथुनौ जनयां चकार ।
मध्यमं च माध्यमिकां च वाचम् इति नैरुक्ताः ।
अजहात् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः ।
अपि अश्विना अभरत् यत् तत् आसीत् ।
अपागूहन् अमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णाम् अददुः विवस्वते ।
उत अश्विनौ अभरत् यत् तत् आसीत् अजहात् उ द्वा मिथुना सरण्यूः ।
अपागूहन् अमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णाम् अददुः विवस्वते ।
यमं च मर्मीं च इति ऐतिहासिकाः ।
सः सवर्णाम् अन्यां प्रतिनिधाय अश्वं रूपं कृत्वा प्र दुद्राव । । १२.१० ।

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति इति इदं विश्वं भुवनं सम् एति ।
रात्रिः आदित्यस्य ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना महतः जाया विवस्वतः ननाश ।
इमानि च सर्वाणि भूतानि अभिसमागच्छन्ति ।
त्वष्टा दुहितुः वहनं करोति इति [इदं विश्वं भुवनं सम् एति] ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना महः जाया विवस्वतः ननाश ।
आदित्योदये अन्तर्धीयते । । १२.११ ।

तस्य एषा भवति ।
सविता व्याख्यातः ।
तस्य कालः यदा द्यौः अपहततमः काकीर्णरश्मिः भवति । । १२.१२ ।

कस्मात् सामान्यात् इति ।
तस्य कालः प्राक् उत्सर्पणात् ।
भगः व्याख्यातः ।
कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेः उत्तरम् ।
कालानुवादं परीत्य् ।
कस्मात् सामान्यात् इति ।
इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते ।
कृकवाकुः सावित्रः ।
कृष्णजातीया एतस्मात् सामान्यात् ।
रामा रमणाय उपेयते न धर्माय ।
इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते ।

अग्निं चित्वा न रामाम् उपेयात् ।
तस्य एषा भवति ।
वि नाकम् अख्यत् सविता वरेण्यः अनु प्रयाणम् उषसः वि राजति ।
अधस्तात् रामः अधस्तात् कृष्णः ।
विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्र असावीत् भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी ।
कविः क्रान्तदर्शनः भवति ।
कवतेः वा ।
प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यः च चतुष्पाद्भ्यः च ।
वि अचिख्यपत् नाकं सविता वरणीयः ।
प्रयाणम् अनूषसः वि राजति ।
अधोरामः सावित्रः ।
कस्मात् सामान्यात् इति ।
अधस्तात् तद्वेलायां तमः भवति एतस्मात् सामान्यात् । । १२.१३ ।

इति च ब्राह्मणम् ।
अन्धः भगः इति आहुः अनुत्सृप्तः न दृश्यते ।
तस्य एषा भवति ।
स्वीर्यतेः वा ।
सुवतेः वा ।
सूर्यः सर्तेः वा ।
जनं गच्छति आदित्यः उदयेन ।
जनं भगः गच्छति ।
प्राशित्रम् अस्य अक्षिणी निर्जघान ।
त्वरया तूर्णगतिः यमः ।
त्वरतेः वा ।
प्रातर्जितं भगम् उग्रं हुवेम वयं पुत्रम् अदितेः यः विधर्ता ।
तरतेः वा ।
इति [वा] विज्ञायते ।
तुरः इति यमनम ।
तुरः चित् ।
आध्रः चिद्यं मन्यमानः आढ्यालुः दरिद्रः ।
प्रातः जितं भगम् उग्रं ह्वयेम वयं पुत्रम् अदितेः यः विधारयिता सर्वस्य ।
आध्रः चिद्यं मन्यमानः तुरः चित् राजा चिद्यं भगं भक्षि इति आह ।
राजा चिद्यं भगं भक्षि इति आह । । १२.१४ ।

सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यम् इति ।
[कम् अय्नम् आदित्यात् एवम् अवक्ष्यत् ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ।
उत् उ त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
] तस्य एषा अपरा भवति ।
उत् वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः । । १२.१५ ।

ख्यनं मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः च ।
तस्य एषा भवति ।
अथ यत् रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा भवति ।

आपूपौरत् द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्षं च महत्त्वेन [तेन] ।
चायनीयं देवानाम् उद् अगमत् अनीकम् ।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यः आत्मा जगतः तस्थुषः च ।
चित्रं देवानाम् उत् अगात् अनीकं चक्षुः मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः ।
सूर्यः आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च । । १२.१६ ।

विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौः इव च असि ।
भाजनवती ते पूषन् इह दत्तिः अस्तु ।
तस्य एषा अपरा भवति ।
अन्नवन् ।
सर्वाणि प्रज्ञानानि अवसि ।
यजतं ते अन्यत् ।
लोहितं ते अन्यत् ।
शुकरं ते अन्यत् ।
शुक्रं ते अन्यत् यजतं ते अन्यत् वषुरूपे अहनी द्यौः इव असि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावः भद्रा ते पूषन् इह रातिः अस्तु ।
यज्ञियं ते अन्यत् । । १२.१७ ।

अभि आनळअर्कम् ।
तस्य एषा भवति ।
व्यश्नोतेः वा ।
विष्णुः विशतेः वा ।
अथ यत् विषितः भवति तत् विष्णुः भवति ।
कर्म्a कर्म च नः प्रसाधयतु पूषा इति ।
अभ्यापन्नः अर्कम् इति वा ।
कामेन कृतः ।
अधिपतिं वचनेन ।
पथः पथः ।
सः नः रासच्छुरुधः चन्द्रारा धियं धियं सीषधाति प्र पूषा ।
पथः पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतः अभि आनळअर्कम् ।
सः नः ददातु चायनीयाग्राणि धनानि । । १२.१८ ।

समूळहम् अस्य [पांसुरे] प्यायने अन्तरिक्षे पदं न दृश्यते ।
पन्नाः शेरते इति वा ।
पंसनीयाः भवन्ति इति वा ।
पांसवः पादैः सूयन्ते इति वा ।
समूळहम् अस्य पांसुलः इव पदं न दृश्यते इति ।
अपि वा उपमार्थे स्यात् ।
] पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि इति शाकपूणिः ।
[त्रेधाभावाय ।
त्रिधा निधत्ते पदम् ।
यत् इदं किं च तत् वि क्रमते विष्णुः ।
समूळहम् अस्य पांसुरे ।
इदं विष्णुः वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।
समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसि इति और्णवाभः । । १२.१९ ।

विश्वानरः व्याख्यातः ।
तस्य एषः निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि । । १२.२० ।

इन्द्रम् अस्मिन् यज्ञे हवयामि ।
वरुणः व्याख्यातः ।
ऊत्या च पथा रथानाम् ।
चर्षणीनां मनुष्याणाम् ।
एवैः च कामैः अयनैः वा ।
अनानतस्य ।
विश्वानरस्य आदित्यस्य ।
एवैः च चर्षणीनाम् ऊती हुवे रथानाम् ।
विश्वानरस्य वस्पतिम् अनानतस्य शवसः ।
शवसः महतः बलस्य ।
तस्य एषा भवति । १२.२१ ।

भुरिम् अध्वानं नयति ।
अपि वा उत्तरस्याम् ।
तत् ते वयं स्तुमः इति वाक्यशेषः ।
त्वं वरुण पश्यसि ।
भुरण्यन्तं जनान् अनु ।
अनेन पावकख्यानेन ।
स्वर्गस्य लोकस्य अपि वोळहा ।
भुरण्युः शकुनिः ।
भुरण्युः इति क्षिप्रनाम ।
त्वं वरुण पश्यसि ।
येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनान् अनु ।
तत्संपाती भुरण्युः । । १२.२२ ।

पृथु महान्तं लोकम् ।
पश्यन् जन्मानि जातानि सूर्य ।
त्वं वरुण पश्यसि ।
अहानि च मिमानः अक्तुभिः रात्रिभिः सह ।
अपि वा पूर्वस्याम् ।
वि एषि द्याम् ।
वि द्याम् एषि रजस्पृथ्वहा मिमानः अक्तुभिः ।
येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनान् अनु ।
पश्यन् जन्मानि सूर्य ।
रजः च । । १२.२३ ।

प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ।
(इदम्) अभिविपश्यसि इति ।
प्रत्यङ् इदं सर्वम्]
प्रत्यङ् इदं ज्योतिः उच्यते ।
प्रत्यङ् इदं सर्वम् ।
अपि वा एतस्याम् एव ।
प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् उत् एषि मानुषान् ।

त्वं वरुण पश्यसि ।
येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनान् अनु ।
[उत् एषि । । १२.२४ ।

तैः तद्वान् भवति ।
] तस्य एषा भवति ।
[प्रकाशनात् वा ।
काशनात् वा ।
केशी केशा रश्मयः ।
तेन नः जनान् अभि वि पश्यसि ।
येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनान् अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि । । १२.२५ ।

केशी इदं सर्वम् इदम् अभि वि पश्यति ।
तयोः एषा साधारणा भवति ।
रजसा च मध्यमः ।
धूमेन अग्नी ।
अथ अपि एते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते ।
केशी अग्निं च विषं च ।
केशी इदं ज्योतिः उच्यते इति आदित्यम् आह ।
] विपूर्वस्य वा सचतेः ।
[विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य ।
विषम् इति उदकनाम ।
केशी विश्वं स्वर्दृशे केसी इदं ज्योतिः उच्यते ।
केशी अग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।
द्यावापृथिव्यौ च धारयति ।
विष्णातेः । । १२.२६ ।

काले काले अभि वि पश्यन्ति ।
तस्य एषा भवति ।
वृषाकम्पनः ।
अथ यत् रश्मिभिः अभिप्रकम्पयन् एति तत् वृषाकविः भवति ।
गतिः एकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ।
सर्वम् एकः अभि वि पश्यति दमभिः आदित्यः ।
संवत्सरे वपते एकः एषाम् ।
त्रयः केशिनः ऋतुथा वि चक्षते ।
विश्वम् एकः अभि चष्टे शचीभिः ध्राजिः एकस्य ददृशे न रूपम् ।
त्रयः केशिनः ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपते एकः एषाम् ।
इति अग्निः पृथिवीं दहति । । १२.२७ ।

यः एषः स्वप्ननंशनः ।
यमः व्याख्यातः ।
सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् ।
सः अस्तम् एषि पथा पुनः ।
तस्य एषा भवति ।
पुनः एहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै ।

विश्वस्मात् इन्द्रः उत्तरः ।
यः एषः स्वप्ननंशनः अस्तम् एषि पथा पुनः ।
पुनः एहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।
आदित्य उदयेन ।
स्वप्नान् नाशयति । । १२.२८ ।

अजः एकपादजनः एकः पादः ।
तस्य एषः निपातः भवति वैश्वदेव्याम् ऋचि ।
इति अपि निगमः भवति ।
एकं पादं न उत् खिदति ।
एकः अस्य पादः इति वा ।
एकेन पादेन पाति इति वा ।
तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणान् अनुकामयेत ।
रश्मिभिः आदित्यः ।
पलाशं पलाशनात् ।
वृक्षः व्रश्चनात् ।
वृक्षः इव सुपलाशः इति ।
अपि वा उपमार्थे स्यात् ।
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतक्षये वा ।
अत्रा नः विश्पतिः पिता पुराणान् अनु वेनति ।
देवैः संगच्छते यमः ।
एकेन पादेन पिबति इति वा ।
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सं पिबते यमः । । १२.२९ ।

पृथिवी व्याख्याता ।
अजः च एकपात् दिवः धरयिता ।
सिन्धुः च ।
आपः च समुद्रियाः च ।
सर्वे च देवाः ।
तस्याः एषः निपातः भवति ऐन्द्राग्न्याम् ऋचि ।
सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या ।
शृण्वन्तु वचनानि इमानि इति ।
तन्यतुः तनित्री वाचः अन्यस्या ।
यत् विपुनाति कायम् ।
प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिः युक्तानि ।
तद्देवता वाक् पावीरवी ।
इति अपि निगमः भवति ।
अति तस्थौ पवीरवान् ।
तद्वान् इन्द्रः पवीरवन् ।
तद्वत् ।
पविः शल्यः भवति ।
विश्वे देवासः शृणवन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या ।
पावीरवी तन्यतुः एकपआदजः दिवः धर्ता सिन्धुः आपः सम् उद्रियः ।
पावीरवी च दिव्या वाक् ।
पवीरम् आयुधम् । । १२.३० ।

यत् इन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्याम् अवमस्याम् उत स्थः ।
तस्य एषः निपातः भवति पावमान्याम् ऋचि ।
समुद्रः व्याख्यातः ।
इति सा नगदव्याख्याता ।
अतः परि वृषणावा हि यातम् अथा सोमस्य पिबतं सुतस्य । । १२.३१ ।

समुद्रः व्याख्यातः ितः ारं ।
पृथिवी व्याख्याता ।
तेषाम् एषः निपातः भवति अपरस्यां बहुदेवतायाम् ऋचि ।
अजः एकपात् र ्मा व्याख्यातः ।
पवित्रवन्तः रश्मिवन्तः माध्यमिकाः देवगणाः पर्यासते [माध्यमिकां वाचम्] ।
मध्यमः पिता एषां प्रत्नः पुराणः अभिरक्षति व्रतं कर्म ।
महः समुद्रं वरुणः तिरः दधे धीराः इच्छेकुः धरुणेषु आरभम् ।
पवित्रवन्तः परि वाचम् आसते पिता एषन भवति ां प्रत्नः अभि रक्षति व्रतम् ।
महः समुद्रं वरुणः तिरः अन्तर् दधाति ।
अथ धीराः शक्नुवन्ति धरुणेषु उदकेषु कर्मणः आरभम् आरब्धुम् । । १२.३२ ।

यज्ञवृधः वा ।
तेषाम् एषः निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि ।
मनुः मननात् ।
अथर्वा व्याख्यातः ।
प्रत्यक्तम् अस्मिन् ध्यानम् इति वा ।
दध्यङ् प्रत्यक्तः ध्यानम् इति वा ।
मेधाविशस्ताः ।
अवन्तु ।
हूयमानाः मन्त्रैः स्तुताः ।
सत्यवृधः वा ।
अजः च एकपात् पृथिवी च समुद्रः च सर्वे च देवाः ।
अपि च नः अहिः बुध्न्यः शृणोतु ।
विश्वे देवाः ऋतावृधः हुवानाः स्तुताः मन्त्राः कविशस्ताः अवन्तु ।
उत नः अहिः बुध्न्यः शृणोतु अजः एकपात् पृथिवी समुद्रः ।
मन्त्राः कविशस्ताः । । १२.३३ ।

दध्यङ् च ।
धियम् अतनिषत ।
तस्मिन् ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वेन्द्रः उक्थानि च सम्गच्छन्ताम् ।
याम् अथर्वा च ।
याम् अथर्वा मनुः पिता दध्यङ् धियम् अत्नत ।
तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथा इन्द्र उक्था समग्मत अर्चन् अनु स्वराज्याम् ।
अर्चन्यः अनु उपास्ते स्वाराज्यम् ।
मनुः च पिता मानवानाम् । । १२.३४ ।

अथ अतः द्युस्थानाः देवगणाः ।
तेषाम् आदित्याः प्रथमागामिनः भवन्ति ।
आदित्याः व्याख्याताः ।
तेषाम् एषा भवति । । १२.३५ ।

घृतसारिण्यः] इति वा ।
तेषाम् एषा भवति ।
सप्त ऋषयः व्याख्याताः ।
अंशः अंशुना व्याख्यातः ।
शृणोतु नः इमाः गिरः मित्रः च अर्यमा च भगः च बहुजातः च धाता दक्षः वरुणः अंशः च ।
] चिरं राजभ्यः इति वा ।
आहुतीः आदित्येभ्यः चिरं जुह्वा जुहोमि ।
[घृतसानिन्यः ।
घृतप्रस्राविन्यः ।
घृतस्नूः घृतप्रस्नाविन्यः ।
शृणोतु मित्रः अर्यमा भगः नः तुविजातः वरुणः देक्षः अंशः ।
इमाः गिरः आदित्येभ्यः घृतस्नूः सनात् राजभ्यः जुह्वा जुहोमि ।
[चिरं जीवनाय । । १२.३६ ।

अथ अध्यात्मम् ।
सप्त रक्षन्ति सदम् अप्रमादम् ।
तेषाम् एषा अपरा भवति ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
तत्र जागृतः अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ प्राज्ञः च आत्मा तैजसः च ।
शरीरम् अप्रमाद्यन्ति ।
षट् इन्द्रियाणि विद्या सपमी आत्मनि ।
सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे ।
सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे ।
इति अधिदैवतम् ।
सप्त आपः स्वपतः लोकम् ईयुः तत्र जागृतः अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ।
रश्मयः आदित्ये ।
सप्त आपनानि इमानि एव स्वपतः लोकम् अस्तम् इतम् आत्मानं यन्ति ।
सप्त रक्षन्ति सदम् अप्रमादम् ।
सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदम् अप्रमादम् ।
संवत्सरम् अप्रमाद्यन्तः ।
सप्त आपनाः ते एव स्वपतः लोकम् अस्तम् इतम् आदित्यं यन्ति ।
तत्र जागृतः अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यौ । । १२.३७ ।

यस्मिन् यशः निहितं विश्वरूपम् ।
तिर्यग्विलः चमसः ऊर्ध्वबन्धनः ऊर्ध्वबोधनः वा ।
देवाः व्याख्याताः ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
यानि अस्य गोप्तॄणि महतः बभूवुः ।
अत्र आसते ऋषयः सप्त सह इन्द्रियाणि ।
यस्मिन् यशः निहितं विश्वरूपम् ।
तेषाम् एषा भवति ।
अथ अध्यात्मम् ।
इति अधिदैवतम् ।
अत्र आसते ऋषयः सप्त सह आदित्यरश्मयः ।
तिर्यग्बिलः चमसः ऊर्ध्वबन्धनः ऊर्ध्वबोधनः वा ।

अत्र आसते ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपाः महतः बभूवुः ।
तिर्यग्बिलः चमसः ऊर्ध्वबुध्नः यस्मिन् यशः निहितं विश्वरूपम् ।
ये अस्य गोपाः महतः बभूवुः । । १२.३८ ।

देवानां दानम् अभि नः निवर्तताम् ।
विश्वे देवाः सर्वे देवाः ।
तेषाम् एषा भवति ।
देवानां सख्यम् उपसीदेम वयम् ।
ऋजुगामिनाम् ।
देवानां वयम् [सुमतौ] कल्याण्यां मतौ ।
देवानां सख्यम् उप सेदिमा वयं देवाः नः आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ।
देवानां भद्रा सुमतिः ऋजूयतां देवानां रातिः अभि नः नि वर्तताम् ।
देवाः नः आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ।
ऋतुगामिनाम् इति वा । । १२.३९ ।

अनत्यन्तगतः तु एषः उद्देशः भवति ।
तेषाम् एषा भवति ।
साध्याः देवाः साधनात् ।
अभितष्टीयं सूक्तम् एकलिङ्गम् ।
भूतांशः काश्यपः आश्विनम् एकलिङ्गम् ।
बभ्रुः एकः ।
यत् एव विश्वलिङ्गम् इति शाकपूणिः ।
यत् तु किं चित् बहुदैवतं तत् वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते ।
दत्तवतः सुतम् इति ।
दत्तवन्तः ।
मनुष्यधृतः सर्वे च देवाः इह आगच्छत ।
अवनीयाः वा ।
अवितारः वा ।
दाश्वांसः दाशुषः सुतम् ।
ओमासः चर्षणीधृतः विश्वे देवासः आ गत ।
तत् एतत् एकम् एव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते ।
इति दश द्विपदाः अलिङ्गाः । । १२.४० ।

अग्निः पशुः आसीत् ।
पुर्वं देवयुगम् इति आख्यानम् ।
वसवः यत् विवसते सर्वम् ।
अग्निः वसुभिः वासवः इति समाख्या ।
तस्मात् पृथिवीस्थानाः ।
इन्द्रः वसुभिः वासवः इति समाख्याः ।
तस्मात् मध्यस्थानाः ।
वसवः आदित्यरश्मयः विवासनात् ।
तेषाम् एषा भवति ।
द्युस्थानः देवगणः इति नैरुक्ताः ।
तस्मात् द्युस्थानाः ।
ते ह नाकं महिमानः संसेव्यन्त ।
तानि धर्माणि प्रथमानि आसन् ।

इति च ब्राह्मणम् ।
यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त देवाः तानि धर्माणि प्रथमानि आसन् ।
तम् आलभन्त ।
तेन अयजन्त ।
अग्निना अग्निम् अयजन्त देवाः ।
यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त देवाः ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ।
यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः साधनाः । । १२.४१ ।

सुगाः वः देवाः सदनम् अकर्म ये आजग्मुः सवनम् इदं जुषाणाः ।
तेषाम् एषा अपरा भवति ।
सर्वे अस्मासु धत्त वसवः वसूनि ।
पीतवन्तः च ।
जुषाणाः खादितवन्तः ।
जक्षिवांसः पपिवांसः च विश्वे अस्मे धत्त वसवः वसूनि ।
स्वागमनानि वः देवाः सुपथानि अकर्म ये आगच्छत सवनानि इमानि । । १२.४२ ।

शुभ्राः शोभमानाः ।
वाजिनः व्याख्याताः ।
तेषाम् एषा भवति ।
शृणुत दूतस्य जग्मुषः नः अस्य अग्नेः ।
अर्वाचः एनान् पथः बहुजवाः कुरुध्वम् ।
ज्मा पृथिवी ।
ज्मया अत्र वसवः अरमन्त देवाः ।
अर्वाक् पथः उरुज्रयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषः नः अस्य ।
ज्मया अत्र वसवः रन्त देवाः उरौ अन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।
तस्यां भवाः उरौ च अन्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त रमयन्त । । १२.४३ ।

अमीवाः देवाश्वाः इति वा ।
शं नः भवन्तु वाजिनः हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।
देवपत्न्यः देवानां पत्न्यः ।
क्षिप्रम् अस्मत् यावयन्तु ।
जम्भयन्तः अहिं च वृकं च रक्षांसि च ।
स्वर्चिषः इति वा ।
स्वर्काः स्वञ्चनाः इति वा ।
मितद्रवः सुमितद्रवः ।
सुखा नः भवन्तु वाजिनः ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे ।
जम्भयन्तः अहिं वृकं रक्षांसि सनेमि अस्मत् युयवन् अमीवाः ।
तासाम् एषा भवति ।
स्वर्चनाः इति वा । । १२.४४ ।

देवानां पत्न्यः उशत्यः अवन्तु नः ।
तासाम् एषा अपरा भवति ।
याः पार्थिवासः याः अपाम् अपि व्रते कर्मणि ताः नः देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् ।
प्र अवन्तु नः ।
याः पार्थिवासः याः अपाम् अपि व्रते ताः नः देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ।

देवानां पत्नीः उशतीः अवन्तु नः प्र अवन्तु नः तुजये वाजसातये ।
[तुजये] अपत्यजननाय च अन्नसंसननाय च । । १२.४५ ।

अश्विनी अश्विनोः पत्नी ।
इति निरुक्ते द्वादशः अध्यायः समाप्तः ।
इति उत्तरषट्के षष्ठः अध्यायः ।
व्यन्तु देव्यः कामयन्तां ये ऋतुकालः जायानां ये ऋतुकालः जायानाम् ।
वरुणानी च वरुणस्य पत्नी ।
इति दैवतं काण्डम् उत्तरार्धं च समाप्तम् ।
अग्नायी अग्नेः पत्नी ।
इन्द्राणि इन्द्रस्य पत्नी ।
अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्यः ।
आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीः ये ऋतुः जनीनाम् ।
उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः इन्द्राणी अग्नायी अश्विनी राट् ।
राट् राजते ।
रोदसी रुद्रस्य पत्नी । । १२.४६ ।

निरुक्तशास्त्रम्/त्रयोदशोध्यायः

< निरुक्तशास्त्रम्

त्वम् अग्ने द्युभिः त्वम् आशुशुक्षणिः ।
अथ एषः इन्द्रस्य ।
इति वरुणस्य ।
इति यथा एतस्मिन् सूक्ते ।
सः अग्निम् एव प्रथमम् आह ।
अपि वा संप्रत्ययः एव स्यात् ।
अथ इमाः अतिस्तुतयः इति आचक्षते ।
अथ त्रयोदशः अध्यायः ।
अथ परिशिष्टम् ।
न हि त्वदारे निमिषः च न ईशे ।
माहाभाग्यात् देवतायाः । । १३.१ ।

न त्वा वज्रिन् सहस्रं सूर्याः अनु न जातमष्ट रोदसी ।
अथ एषा आदित्यस्य ।
यदि ते इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युः न त्वा वज्रिन् सहस्रम् अपि सूर्याः
यदि आव इन्द्र ते शतं शतं भूमीः उत स्युः ।
न द्यावापृथिव्यौ अपि अभि अश्नुचीताम् इति । । १३.२ ।

यत् उदञ्चः वृषाकपे गृहम् इन्द्र अजगमत ।
सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् ।
कम् अगमत् देशं जनयोपनः ।
अथ एषा आदित्यरश्मीनाम् ।
मृगः मार्ष्टेः गतिकर्मणः ।
क्व स्य पुल्वघः मृगः कम् अगन् जनयोपनः विश्वस्मात् इन्द्रः उत्तरः ।
यत् उदञ्चः वृषाकपे गृहम् इन्द्र अजगन्तन ।
क्व सः बह्वादी मृगः ।
क्व स्य पुल्वघः म्गृअः । । १३.३ ।

मत्सखा मम सखा ।
अथ एषा अश्विनोः ।
सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् ।
मदनसखा ।
पुष्टेषु पोषेषु ।
अर्यः ईश्वरः ।
यत्र अमाद्यत् व्षाकविः ।
न च इन्द्रं देवम् अमंसत ।
वि असृक्षत हि प्रसवाय ।
यत्र अमदत् वृषाकपिः अर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मात् इन्द्रः उत्तरः ।
वि हि सोतोः असृक्षत न इन्द्रं देवम् अमंसत ।
ये नः सखायः तैः सह एति वा । । १३.४ ।

रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा ।
नैतोशा इव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ ।
अथ एषा सोमस्य ।
एतत् जरायुजं शरीरं शरदम् अजीर्णम् ।
ता मे जरायु अजरं मरायु ।

जेमने जयमने ।
उदन्यजा इव इति उदकजे इव ।
उदन्यजा इव जेमना मदेरू ।
उदन्यजा इव जेमना मदेरू ता मे जरायु अजरं मरायु ।
न एता उशा इव तुर्फरी पर्फरीका ।
तुर्फरीतू हतारौ ।
जर्भरी भर्तारौ इति अर्थः ।
सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू न एतोशा इव तुर्फरी पर्फरीका ।
तथा अश्विनौ च अपि भर्तारौ ।
जेमना मदेरू ।
भर्ता च हन्ता च ।
सृण्येव इति द्विविधा सृणिः भवति ।
नितोशस्य अपत्यं नैतोशम् । । १३.५ ।

अथ एषा यज्ञस्य ।
धारय अभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य ।
धारा सुतस्य अन्धसः ।
तरति सः पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति धावति गच्छति ऊर्ध्वां गतिम् ।
तरत् सः मन्दी धावति धारा सुतस्य अन्धसः ।
तरत् सः मन्दी धावति । । १३.६ ।

रोरवणम् अस्य सवनक्रमेण ऋग्भिः यजुर्भिः सामभिः यत् एनम् ऋग्भिः शंसन्ति यजुर्भिः यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति ।
वृषभः रोरवीति ।
तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।
एषः हि मनुष्यान् आविशति यजनाय ।
चत्वारि शृङ्गा त्रयः अस्य पादा द्वे शीर्षे सपहस्तासः अस्य ।
महः देवः इति एषः हि महान् देवः यद् यज्ञः मर्त्यान् आविवेश इति ।
सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि ।
चत्वारि शृङ्गा इति वेदाः वा एते उक्ताः त्रयः अस्य पादाः इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीया उदयनीये ।
त्रिधा बद्धः वृषभः रोरवीति महः देवः मर्त्यान् आ विवेश ।
त्रिधा बद्धः त्रेधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैः । । १३.७ ।

यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसः वि तेनिरे इति ।
आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
ते अमुम् एव लोकं गतवन्तम् ईक्षन्तम् इति ।
यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसः वि तेनिरे ।
स्वर्यन्तः न अपेक्षन्तः आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
स्वः गच्छन्तः ईजानाः वा न ईक्षन्ते ।
अथ एषा वाचः प्रवल्हिता इव । । १३.८ ।

अथ पशुषु ततः या वाक् अतिरिच्यते तां ब्राह्मणेषु अदधुः ।
. पशुषु तूणवेषु मृगेषु आत्मनि च इति आत्मप्रवादाः ।
अथ अपि ब्राह्मणं भवति ।
सा वै वाक्सृष्टा चतुर्धा व्यभवत् ।
एषु एव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयम् ।
या पृथिव्यां सा अग्नौ सा रथन्तरे ।

या दिवि सा आदित्ये सा बृहति सा स्तनयित्रौ ।
तस्मात् ब्राह्मणाः उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणाम् ।
अथ एषा अक्षरस्य ।
इति ।
सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकी इति एके ।
या अन्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये ।
गुहायां त्रीणि निहितानि न अर्थं वेदयन्ते ।
चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुः ब्राह्मणाः ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता न इङ्गयन्ति तुरीयं वाचः मनुष्या वदन्ति ।
ऋचः य्जूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकी इति नैरुक्ताः ।
तानि विदुः ब्राह्मणाः ये मेधाविनः ।
गुहा गूहतेः ।
तुरीयं त्वरतेः ।
कतमानि तानि चत्वारि पदानि ।
ओंकारः महाव्याहृतयः च इति आर्षम् ।
नामाख्याते च उपसर्गनिपाताः च इति वैयाकरणाः ।
मन्त्रः कल्पः ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकी इति याज्ञिकाः ।
चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि ।। १३.९ ।

कतमत् तत् एतत् अक्षरम् ।
ओम् इति एषा वाक् इति शाकपूणिः ।
इति च ब्राह्मणम् ।
एतत् हि वा एतत् अक्षरं यत् सर्वां त्रयीं विद्यां प्रति प्रति ।
ऋचः अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवाः अधि विश्वे निषेदुः ।
ये इत् तत् विदुः ते इमे सम् आसते इति विदुषः उप दिशति ।
यः तत् न वेद किं सः ऋचा करिष्यति ।
ऋचः अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन् देवाः अधिनिषिण्णाः सर्वे ।
यः तत् न वेद किम् ऋचा करिष्यति ये इत् तत् विदुः ते इमे सम् आसते ।
ऋचः च हि अक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु ।। १३.१० ।

अथ अध्यात्मम् ।
शरीरम् अत्र ऋक् उच्यते यत् एनेन अर्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणि इन्द्रियाणि तस्य यत् अविनाशिधर्म तत् अक्षरं भवति ।
रश्मयः अत्र देवाः उच्यन्ते ये एतस्मिन् अधिनिषिण्णाः इति अधिदैवतम् ।
एषा ऋक् भवति यत् एनम् अर्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि तस्य यत् अन्यत् मन्त्रेभ्यः तत् अक्षरं भवति ।
आदित्यः इति पुत्रः शाकपूणेः ।
इन्द्रियाणि अत्र देवाः उच्यन्ते यानि अस्मिन् आत्मनि एकं भवन्ति इति आत्मप्रवादाः ।। १३.११ ।

तत् प्रकृति इतरत् वर्तनसामान्यात् इति ।
तेभ्यः एतं तर्कम् ऋषिं प्रायच्छन् मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहम् अभ्यूळहम् ।
कः नः ऋषिः भविष्यति इति ।
मनुष्या वा ऋषिषु उत्क्रामत्सु देवान् अब्रुवन् ।
पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यः भवति इति उक्तं पुरस्तात् ।
न हि एषु प्रत्यक्षम् अस्ति अनृषेः अतपसः वा ।
तस्मात् यत् एव किं च अनूचानः अभ्यूहति आर्षं तत् भवति ।
प्रकरणशः एव तु निर्वक्तव्याः ।
अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः अभ्यूळहः ।

अक्षः यानस्य अञ्जनात् ।
वाचः अक्षः इति वा ।
अक्षयं भवति ।
न क्षीयते वा ।
अक्षरं न क्षरति ।
अपि श्रुतितः अपि तर्कतः ।
न तु पृथक्त्वेन मन्त्राः निर्वक्तव्याः । । १३.१२ ।

तस्याः तपसा पारम् ईप्सितव्यम् ।
अथ आगमः यां यां देवतां निः आह तस्याः तस्याः ताद्भाव्यम् अनु भवति अनु भवति ।
तत् इदम् आयुः इच्छता न निर्वक्तव्यम् ।
सा इयं विद्या श्रुतिमति बुद्धिः ।
ऊहः एषां ब्रह्म इति वा ।
अत्राह त्वं विजहुः वेद्याभिः वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः ।
हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यत् ब्राह्मणाः सं यजन्ते समानाख्यानाः ऋत्विजः ।
अत्राह त्वं वि जहुः वेद्याभिः ओहब्रह्माणः वि चरन्ति उ त्वे ।
हृदा तष्टेषु मनसः जवेषु यत् ब्राह्मणाः सं यजन्ते सखायः ।
ओहब्रह्माणः ऊहब्रह्माणः ।
तस्मात् छन्दस्सु शेषाः उपेक्षितव्याः । । १३.१३ ।

सूर्यः आत्मा ।
अहम् अस्मि प्रथमजाः इति एताभ्याम् ।
अग्निः अस्मि जन्मना गातवेदाः ।
अथ एषः महान् आत्मा आत्मजिज्ञासया आत्मानं प्र उवाच ।
इति ।
इन्द्रं मित्रं वरुरम् अग्निम् आहुः ।
अथ एतं महान्तम् आत्मानम् एषग्र्गणः प्रवदति ।
इति उदितस्य हि कर्मद्रष्टा ।
अथ अतः ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः ।
व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गं च ।
अथ एतत् अनुप्रवदन्ति । । १३.१४ ।

यः मा ददाति सः इत् एवम् आ वदः अहम् अन्नम् अन्नम् अदन्तम् अद्मि ।
इति सः ह ज्ञात्वा प्रादुः बभूव ।
अर्कः त्रिधातुः रजसः विमानः अजस्रः धर्मः हविः अस्मि नाम ।
अग्निः अस्मि जन्मना जातवेदाः घृतं मे चक्षुः अमृतं मे आसन् ।
एवं तं व्याजहार आयन्तम् आत्मानम् अध्यात्मजम् अन्तिकम् अन्यस्मै आचक्ष्व इति ।
अहम् अस्मि प्रथमजाः ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यः अमृतस्य नाम । । १३.१५ ।

सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठति ।
अपि निश्चयलिङ्गः आकाशः ।
अभितः रजस्तमसी इति कामद्वेषः तमः इति अविज्ञातस्य विशुध्यतः विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते ।
सत्त्वं रजः तमः इति ।
अथ एषः महानात्मा त्रिविधः भवति ।
तत् क्षेत्रं तज्ज्ञानात् क्षेत्रज्ञम् अनुप्राप्य निरात्मकम् ।
तत् अस्पर्शं तत् अरूपं तत् अरसं तत् अगन्धं तत् अमृतं तत् शुक्लं तन्निष्ठः भूतात्मा ।

अथ एषः महान् आत्मा सत्त्वलक्षणः तत्परं तत् ब्रह्म तत् सत्यं तत् सलिलं तत् अव्यक्तं
आवरीवर्ति भुवनेषु अन्तः इति ।
सः सध्रीचीः सः विषूचीः वसानः आ वरीवर्ति भुवनेषु अन्तः ।
अपश्यं गोपाम् अनिपद्यमानम् आ च परा च पथिभिः चरन्तम् ।
सा एषा भूतप्रकृतिः इति एके ।
प्रतिभातिलिङ्गः महान् आत्मा तमोलिङ्गः विद्या प्रकाशलिङ्गः तमः ।। १३.१६ ।

इति ।
आकाशः मनः ।
मनः विद्याम् ।
विद्या महान्तम् आत्मानम् ।
महानात्मा प्रतिभाम् ।
प्रतिभा प्रकृतिम् ।
सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां ते अहोरात्रविदः जनाः ।
वायुः आकाशम् ।
तौ एतौ अहोरात्रौ अजस्रं परिवर्तेते ।
सः कालः तत् एतत् अहः भवति ।
अद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणाः गन्धेन ।
ज्योतिः वायुम् ।
आकाशात् वायुः द्विगुणः स्पर्शेन ।
वायोः ज्योतिः त्रिगुणं रूपेण ।
युगसहस्रपर्यन्तम् अहः यत् ब्रह्मणः विदुः ।
आकाशगुणः शब्दः ।
पृथिव्याः भूतग्रामस्थावरजङ्गमाः ।
तत् एतत् अहः युगसहस्रं जागर्ति ।
तस्य अन्ते सुषुप्स्यन् अङ्गानि प्रत्याहरति ।
भूतग्रामाः पृथिवीम् अपि यन्ति ।
पृथिवी अपः ।
आपः ज्योतिषम् ।
ज्योतिषः आपः चतुर्गुणाः रसेन ।। १३.१७

तेजसः अद्भ्यः स्नेहं पृथिव्याः मूर्तिः ।
अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः ।
अन्नपान्नम् इति अष्टौ ।
त्वङ्मांसशोणितानि मातृतः ।
सः अयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानः अपि क्लृप्तः ।
सः मिथ्यादर्शनेदं पावकं महाभूतेषु चिरोण्वाकाशात् वायोः प्राणः चक्षुः च वक्तारं च
स्रष्टा द्रष्टा विभक्ता अतिमात्रः अहम् इति गम्यते ।
तं परिवर्तमानम् अन्यः अनुप्रवर्तते ।
पार्थिवान् तु अष्टौ गुणान् विद्यात् ।
त्रीन् मातृतः त्रीन् पितृतः ।। १३.१८ ।

द्विसप्तरात्रात् अर्बुदः ।
सप्तमे चलनसमर्थः भवति ।
षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च सं भवति ।

पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः ।
सपरात्रात् पेशी ।
मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः ।
मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः ।
मासमात्रात् कठिनः भवति ।
पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितः घनः भवति ।
अष्टमे बुध्याध्यवस्यति ।
द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते ।
नवमे सर्वाङ्गसंपूर्थः भवति ।
मृतः च अहं पुनः जातः जातः च अहं पुनः मृतः ।
नाना योनिसहस्राणि मयोषितानि यनि वै ।
अन्ते च शुभाशुभं कर्म एतत् शरीरस्य प्रामाण्यम् ।
आहाराः विविधाः भुक्ताः पीताः नानाविदाः स्तनाः ।
मातरः विविधाः दृष्टाः पितरः सुहृदः तथा ।
अवाङ्मुखः पीड्यमानः जन्तुः च एव समन्वितः ।
सांख्यं योगं समभ्यस्येत् पुरुषं वा पञ्चविंशकम् ।
इति ।
जातः च वायुना स्पृष्टः न स्मरति जन्ममरणम् ।
पञ्चरात्रात् बुद्बुदाः ।
श्लेष्मा रेतसः संभवति ।
ततः च दशमे मासे प्रजायते ।
यदि धर्मम् अनु रुध्यते तत् देवः भवति ।
रसात् शोणितम् ।
सः यदि अनु रुध्यते तत् भवति ।
एकरात्रोषितं कललं भवति ।
यदि ज्ञानम् अनु रुध्यते तत् अमृतः भवति ।
यदि कामम् अनु रुध्यते संच्यवते ।
इमां योनिं संदध्यात् ।
तत् इदम् अत्र मतम् ।
श्लेष्मणः रसः ।
शोणितात् मांसम् ।
मांसात् मेदः ।
मेदसः स्नावा ।
शुक्रशोणितसंयोगात् मातृपितृसंयोगात् च ।
स्नाव्नः अथीनि ।
तत् कथम् इदं शरीरं परं संयम्यते ।
शुक्रेण भिन्नेन यमः भवति ।
द्वाभ्यां समेन नपुंसकः भवति ।
शोणितातिरेके स्त्री भवति ।
शुक्रातिरेके पुमान् भवति ।
तत् इदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः संभवति ।
मज्जातः रेतः ।
अस्थिभ्यः मज्जा ।
सौम्यः भवति । । १३.१९ ।

सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणाम् ।
तथा उपस्थगुदपायु एतत् मूत्रपुरीषं कस्मात् आहारपानसिक्तत्वात् अनुपचितकर्माणौ अन्योन्यं जयेते इति ।
शरीरं कृत्वा कर्मणाः अनुरूपं फलम् अनुभूय तस्य संक्षये पुनः इमं लोकं प्रतिपद्यते ।
सः अस्मापान्नं महाभूमिकावच्छरीरात् निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिः अधिपरीत्य तैजसं
द्वन्द्वैः अभिभूयमानः सः अस्मात् आर्जवं जवीभावानां तत् निर्मुच्यते ।
महति अज्ञानतमसि मग्नौ जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोह मदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयथ्मकैः
तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ।
वृषणौ हि अष्टसुपर्णौ ।
द्वादशकपालानि जिह्वा ।
अर्धचतस्रः रोमाणि कोट्यः ।
नव स्नायुशतानि ।
षोडश वपापलानि ।
अष्टोत्तरं संधिशतम् अष्टाकपालं शिरः सं पद्यते ।
हृदयं हि अष्टकपालानि । । १३.२० ।

पितृलोकात् चन्द्रमसम् ।
अथ ये हिंसाम् आश्रित्य विद्याम् उत्सृज्य महत् तपः तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि
वायोः वृष्टिम् ।
वृष्टेः ओषधयः च एतत् भूत्वा तस्य सम्क्षये पुनः एव इमं लोकं प्रतिपद्यते ।
चन्द्रमसः वायुम् ।
अपक्षीयमाणपक्षात् दक्षिणायनम् ।
रात्रेः अपक्षीयमाणपक्षम् ।
कुर्वन्ति ते धूमम् अभि सं भवन्ति ।
धूमआत् रात्रिम् ।
दक्षिणायनात् पितृलोकम् । । १३.२१ ।

वैद्युतात् मानसम् ।
अथ अपि आह ।
शिष्टाः दन्दशूकाः यतः इदं न जानन्ति तस्मात् इदं वेदितव्यम् ।
मानसः पुरुषः भूत्वा ब्रह्मलोकम् अभिसं भवन्ति ।
आदित्यात् वैद्युतम् ।
देवलोकात् आदित्यम् ।
अथ ये हिंसाम् उत्सृज्य विद्याम् आश्रित्य महत् तपः तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि
आपूर्यमाणपक्षात् उदगयनम् ।
अह्नः आपूर्वमाणपक्षम् ।
अर्चिषः अहः ।
कुर्वन्ति ते अर्चिः अभिसं भवन्ति ।
उदगयनात् देवलोकम् ।
ते न पुनः आवर्तन्ते । । १३.२२ ।

ज्ञायतेः ।
सख्यतेः ।
सह भूतेन्द्रियैः शेरते ।
महाभूतानि सेन्द्रियाणि ।
प्रज्ञया कर्म कारयति इति ।
तस्य यत् आपः प्रतिष्ठाशीलम् उपशमः आत्मा ब्रह्म इति सः ब्रह्मभूतः भवति ।

अथ आत्मनः महतः प्रथमं भूतनामधेयानि अनुक्रमिष्यामः ।
एषः हि सखा श्रेष्ठः सं नानाति भूतं भवत् भविष्यत् इति ।
ज्ञाता कस्मात् ।
साक्षिमात्रः व्यवतिष्ठते अबन्धः ज्ञानकृतः ।
न तं विद्यया विदुषः यम् एवं विद्वांसः वदन्ति ।
सखा कस्मात् ।
तेन सख्यम् इच्छेत् ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या च असुतृप उक्थशासः चरन्ति ।
अक्षरं ब्रह्मणस्पतिम् अन्यत् युष्माकम् अन्तरम् अन्यत् एषाम् अन्तरं बभूव इति ।
नीहारेण प्रावृताः तमसा जल्प्या च असुतृपः उक्थशासः प्राणं सूर्यं यत् पथगामिनः चरन्ति ।
अविद्वांसः क्षेत्रज्ञम् अनु प्र वदन्ति ।
तस्य तपसा सहाप्रमादम् एति ।
अथ आप्तव्यः भवति ।
तेन असन्ततम् इच्छेत् ।
अथ अहः विद्वांसः क्षेत्रज्ञः अनु कल्पते ।
न तं विदाथ यः इमाः जजान अन्यत् युष्माकम् अन्तरं बभूव । । १३.२३ ।

भूः ।
धन्व ।
अन्तरिक्षम् ।
आकाशम् ।
आपः ।
पृथिवी ।
स्वयम्भूः ।
बर्हिः ।
इन्दुः ।
अध्वा ।
पुष्करम् ।
व्योम ।
वियत् ।
अम्बरम् ।
शम्बरम् ।
सर्गाः ।
हेम ।
अमृतम् ।
पवित्रम् ।
अपः ।
सगरः ।
यत् एनं तन्वते ।
स्वः ।
हंसः ।
अथ एतं महान्तम् आत्मानं तेआनि सूक्तानि एताः ऋचः अनु प्र वदन्ति ।
तपः ।
भवति ।
सर्पिः ।

यज्ञः।
अव्ययं च संस्कुरुते।
शरीराणि।
यद्वाहिष्ट्या।
अध्वानम्।
आत्मा।
आत्मा भवन्ति।
समुद्रः।
वरेण्यम्।
ब्रह्म।
किम्।
यत्।
तत्।
वृक्षः।
ऊधः।
नाभिः।
अर्णवः।
तेजः।
वधन्ति।
वधकर्मा।
स्मृतीकम्।
स्वर्णीकम्।
महः।
यशः।
व्योम।
महत्।
आपः।
भविष्यत्।
भुवनम्।
हंसः।
सोमः।
राभुः।
शंभुः।
विभूः।
भूमिः।
कृमिः।
मेधः।
वेनः।
यज्ञः।
धर्मः।
नाम।
सिन्धुः।
भूतम्।
ऋतम्।
सर्वम्।

पूर्णम् ।
सत् ।
रयिः ।
हविः ।
नीरम् ।
सत्यम् ।
प्रभुः ।
ऋतस्य योनिः ।
स्वृतीकम् ।
योनिः ।
सदनम् ।
सद्म ।
हविः ।
अन्नम् ।
कम् ।
गह्वरम् ।
गभीरम् ।
गहनम् ।
सतीनम् ।
बर्हिः ।
सतीकम् ।
अक्षितम् । । १३.२४ ।

सोमः पवते जनयिता मतीनां जनयिता दिवः जनयिता पृथिव्याः जनयिता अग्नेः जनयिता सूर्यस्य
जनयिता इन्द्रस्य जनयिता उत विष्णोः ।
सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवः जनिता पृथिव्याः ।
जनिता अग्नेः जनिता सूर्यस्य जनिता इन्द्रस्य जनिता उत विष्णोः । । १३.२५ ।

श्येनः गृध्राणाम् इति ।
ब्रह्मा देवानाम् इति ।
अयम् अपि ः ारं ब्रह्मा भवति ।
देवानां देवनकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् ।
पदवीः कवीनाम् इति ।
अयम् अपि पदं वेत्ति ।
कवीनां कवीयमानानाम् इन्द्रियाणाम् ।
ऋषिः विप्राणाम् इति ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
अयम् अपि ऋषिणः भवति ।
श्यायतन भवति ेः गतिकर्मणाः ।
विप्राणां व्यापनकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् ।
महिषः मृगाणामिति ।
स्तूयमानः अयम् एव एतत् सर्वम् अनु भवति ।
मृगाणां मार्गणकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् ।
श्येनः आत्मा भवति ।
श्यायतेः ज्ञानकर्मणः ।

गृध्राणि इन्द्रियाणि ।
गृध्यतेः ज्ञानकर्मणः ।
यतः एतस्मिन् तिष्ठन्ति ।
स्वधितिः वनानाम् इति ।
अयम् अपि स्वयं कर्माणि आत्मनि धत्ते ।
वनानां वननकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् ।
सोमः पवित्रम् अति एति रेभन् इति ।
अयम् अपि पवित्रम् इन्द्रियाणि अति एति ।
अथ अध्यात्मम् ्मा ।
अयम् अपि महान् भवति ।
एषः हि ऋषिणः भवति ।
गृध्यतेः स्थानकर्मणः ।
इति अधिदैवतम् ।
ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम् ऋषिः विप्राणां महिषः मृगाणाम् ।
श्येनः गृध्राणां स्वधितिः वनानां सोमः पवित्रम् अति एति रेभन् ।
ब्रह्मा देवानाम् इति ।
एषः हि ब्रह्मा भवति ।
देवानां देवनकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् ।
पदवीः कवीनाम् इति ।
एषः हि पदं वेत्ति ।
ऋषिः विप्राणाम् इति ।
विप्राणां व्यापनकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् ।
महिषः मृगाणाम् इति ।
एषः हि स्वयं कर्माणि आदित्यः धत्ते ।
स्तूयमानः एषः एव एतत् सर्वम् अक्षरम् ।
एषः हि पवित्रं रश्मीनाम् अति एति ।
कवीनां कवीयमानानाम् आदित्यरश्मीनाम् ।
वनानां ं वननकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् ।
एषः हि महान् भवति ।
स्वधितिः वनानाम् इति ।
यतः एतस्मिन् तिष्ठति ।
गृध्रः आदित्यः भवति ।
श्येनः आदित्यः भवति ।
श्येनः गृध्राणाम् इति ।
मृगाणां मार्गणकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् ।
सोमः पवित्रम् अति एति रेभन् इति । । १३.२६ ।

अथ अध्यात्मम् ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
अयम् एव एतत् सर्वम् अनु भवति ।
] विद्याम् अतिबुद्धिमताम् ऋतस्य आत्मनः कर्माणि ब्रह्मणः मतानि ।
वह्निः आदित्यः भवति ।
सः तिस्रः वाचः ईरयति [प्रेरयति ।
वह्निः आत्मा भवति ।
एषः एव एतत् सर्वम् अक्षरम् ।

सः तिस्रः वाचः प्रेरयति ।
गावः यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयः वावशानाः ।
तिस्रः वाचः ईरयति प्र वह्निः ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणः मनीषाम् ।
ऋचः यजूंषि सामानि ऋतस्य आदित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणः मतानि ।
इति अधिदैवतम् । । १३.२७ ।

ततः एतस्मिन् आदित्यः एकं भवन्ति ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
तानि एतस्मिन् आत्मनि एकं भवन्ति ।
इमम् एव आत्मा च सप्त ऋषयः च सं नवन्ते ।
एवम् एव सोमः सुतः पूयते अज्यमानः ।
एव एव सोमं विप्राः इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानानि आत्मानं यन्ति ।
एत एव सोमं गावः धेनवः इन्द्रियाणि वावश्यमानानि कामयमानानि आत्मानं यन्ति ।
इति अधिदैवतम् ।
एतम् एव अर्काः च त्रिष्टुभः च सं नवन्ते ।
एवम् एव सोमः सुतः पूयते अज्यमानः ।
एव एव सोमं विप्राः रश्मयः मतिभिः पृच्छमानाः कामयमानाः आदित्यं यन्ति ।
एत एव सोमं गावः धेनवः रश्मयः वावश्यमानाः कामयमानाः आदित्यं यन्ति ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्काः त्रिष्टुभः सं नवन्ते ।
सोमं गावः धेनवः वावशानाः सोमं विप्राः मतिभिः पृच्छमानाः ।
अथ अध्यात्मम् । । १३.२८ ।

अथ अध्यात्मम् ।
अक्रान् समुद्रः प्रथमे विधर्मं जनयन् प्रजाः भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानः अव्ये बृहत्सोमः वावृधे सुवानः इन्दुः ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
अति अक्रमीत् समुद्रः आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन् प्रजाः भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा ।
इति अधिदैवतम् ।
वृषा पवित्रे अधि सानः अव्ये बृहत्सोमः वावृधे सुवानः इन्दुः ।
वृषा पवित्रे अधि सानः अव्ये बृहत्सोमः वावृधे सुवानः इन्दुः ।
अति अक्रमीत् समुद्रः आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजाः भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । । १३.२९ ।

अजनयत् सूर्ये ज्योतिः इन्दुः आदित्यः ।
अदधात् इन्द्रे पवमानः ओजः ।
महत् तत् सोमः महिषः चकार अपां यत् गर्भः अवृणित देवानाम् आधिपत्यम् ।
अदधात् इन्द्रे पवमानः ओजः अजनयत् सूर्ये ज्योतिः इन्दुः ।
महत् तत् सोमः महिषः चकार अपां यत् गर्भः अवृणित देवान् ।
इन्दुः आत्मा । । १३.३० ।

सद्यः म्रियते ।
अथ अध्यात्मम् ।
रात्रिः समुदिता ।
रात्रौ म्रियते ।
पलितः आत्मा गिरति ।
युवानं महान्तम् ।
दद्राणं दमनशीलम् ।

विधुं विधमनशीलम् ।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वा अद्या ममार सः ह्यः समान ।
इति अधिदैवतम् ।
विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितः जगार ।
विधुं विधमनशीलम् ।
दद्राणं दमनशीलम् ।
युवानं चन्द्रमसम् ।
पलितः आदित्यः गिरति ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
सः दिवा समुदिता ।। १३.३१ ।

अथ अध्यात्मम् ।
तानि एतस्मिन् एकं भवन्ति ।
यत्र इमानि सपऋषीणानि इन्द्रियाणि एभ्यः परः आत्मा ।
अन्नेन सह सं मोदन्ते ।
तेषाम् इष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मथानि वा नतानि वा ।
सहजातानां षण्णाम् इन्द्रियाणाम् आत्मा सप्तमः ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
यत्र एतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः परः आदित्यः ।
अद्भिः सह सं मोदन्ते ।
तेषाम् इष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा ।
सहजातानां षण्णाम् ऋषीणाम् आदित्यः सप्तमः ।
साकञ्जानां सप्तथम् आहुः एकजं षळइद्यमाः ऋषयः देवजाः इति ।
तेषाम् इष्टानि विहितानि धामशः स्थत्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ।
तानि एतस्मिन् एकं भवन्ति इति अधिदैवतम् ।। १३.३२ ।

स्त्रियः एव एताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यः ताः अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राणः इति
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
यः सः इमाः जानाति सः पितुः पिता असत् ।
पश्यन् कष्टान् न विजानाति अन्धः ।
कविः यः पुत्रः सः ईम् आचिकेत यः ताः विजानात् सः पितुः पिता असत् ।
स्त्रियः सतीः तान् उ मे पुंसः आहुः पश्यत् अक्षण्वान् न वि चेतत् अन्धः ।
कविः यः पुत्रः सः इमाः जानाति ।। १३.३३ ।

अथ अध्यात्मम् ।
यानि अस्मिन् तिष्ठति [एतस्मिन् तिष्ठन्ति] तानि धीतिभिः च मनसा च विपर्ययन्ति परिभुवः
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणा ।
यानि अस्मिन् तिष्ठन्ति तानि धीतिभिः च मनसा च विपर्ययन्ति परिभुवः परिभवन्ति सर्वाणि
सप्त इमानि इन्द्रियाणि अयम् आत्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः ।
परिभवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणा ।
सप्त अर्धगर्भाः भुवनस्य रेतः विष्णोः तिष्ठन्ति प्रदिशाः विधर्मणि ।
मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः ।
सप्त एतान् आदित्यरश्मीन् अयम् आदित्यः गिरति ।
ते धीतिभिः मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ।
इति अधिदैवतम् ।। १३.३४ ।

न वि जानामि यदि वेदम् अस्मि निण्यः संनद्धः मनसा चरामि ।
न वि जानामि यदि वेदम् अस्मि निण्यः संनद्धः मनसा चरामि ।
न हि जानन् बुद्धिमतः परिवेदयन्ते अयम् आदित्यः अयम् आत्मा । । १३.३५ ।

तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
पश्यति आत्मानं न मनः ।
तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा ।
अप अञ्चयति प्र अञ्चयति स्वधया गृभीतः अमर्त्यः आत्मा मर्त्येन मनसा सह ।
अथ अध्यात्मम् ।
पश्यति आदित्यं न चन्द्रमसम् ।
अप अञ्चयति प्र अञ्चयति स्वधया गृभीतः अमर्त्यः आदित्यः मर्त्येन चन्द्रमसा सह ।
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युः न नि चिक्युः अन्यम् ।
अपाङ् प्राङ् एति स्वधया गृभीतः अमर्त्यः मर्त्येना सयोनिः ।
इति अधिदैवतम् । । १३.३६ ।

अनु मदन्ति यं विश्वे ऊमाः ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
अनु मदन्ति यं सर्वे ऊमाः ।
रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा ।
सद्यः जज्ञानः निरिणाति शत्रून् इति ।
तत् भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठम् अव्यक्तं यतः जायते उग्रः त्वेषनृम्णः ज्ञाननृम्णः ।
रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा ।
सद्यः जज्ञानः निरिणाति शत्रून् इति ।
तत् भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठम् आदित्यं यतः जज्ञे उग्रः त्वेषनृम्णः दीप्तिनृम्णः ।
सद्यः जज्ञानः नि रिणाति शत्रून् अनु यं विश्वे मदन्ति ऊमाः ।
तत् इत् आस भुवनेषु ज्येष्ठं यतः जज्ञे उग्रः त्वेषनृम्णः ।
अथ अध्यात्मम् ।
इति अधिदैवतम् । । १३.३७ ।

इति अधिदैवतम् ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
यः इमं संभृतं वेद चिरं जीवति ।
इन्द्रियाणि कर्मवन्ति भानुमन्ति दुराधर्षान् असूनि असुनवन्ति इषून् इषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि ।
अथ अध्यात्मम् ।
यः इमं संभृतं वेद कथं सः जीवति ।
रश्मीन् कर्मवतः भानुमतः दुराधर्षान् असूनि असुनवन्ति इषून् इषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि ।
कः आदित्यः धुरि गाः युङ्क्ते ।
आसन् निषून् हृत्स्वसः मयोभून्यः एषां भृत्याम् ऋणधत् सः जीवात् ।
कः अद्य युङ्क्ते धुरि गाः ऋतस्य शिमीवतः भामिनः दुर्हृणायून् ।
कः आत्मा धुरि गाः युङ्क्ते । । १३.३८ ।

कः ईषते तुज्यते कः बिभाय कः मंसते सन्तम् इन्द्रं कः अन्ति ।
कः तोकाय कः इभाय उत राये अधि ब्रवत् तन्वे कः जनाय ।
कः एव गच्छति कः ददाति कः बिभेति कः मंसते सन्तम् इन्द्रम् ।

कः तोकाय अपत्याय महते च नः रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय । । १३.३९ ।

इति अधिदैवतम् ।
कस्मै देवाः आवहान् आशु होमार्थान् कः मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञः ।
कः आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाताः ऋतुभिः ध्रुवेभिः इति ।
अथ अध्यआत्मम् ।
कः आदित्यं पूरयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाताः ऋतुभिः ध्रुवेभिः इति कस्मै देवाः
कस्मै देवाः आ वहान आशु होम कः मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ।
कः अग्निम् ईट्टे हविषा घृतेन स्रुचा युजाता ऋतुभिः ध्रुवेभिः ।
आवहान् आशु होमार्थान् कः मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेवः ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे । । १३.४० ।

त्वम् अङ्ग प्र शंसिषः देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।
न त्वत् अन्यः मघवन् अस्ति मर्डिता इन्द्र ब्रवीमि ते वचः ।
त्वम् अङ्ग प्र शंसीः देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वत् अन्यः अस्ति मघवन् पाता वा पालयिता
वा जेता वा सुखयिता वा ।
इन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तम् । । १३.४१ ।

सुपर्णा सुयुजा सखाया इति आत्मानम् [दुरात्मानम्] परमात्मानं प्रति उत्तिष्ठति ।
इति आत्मगतिम् आचष्टे ।
यः एवं वेद अनश्नन् अन्यः अभि चाकशीति ।
तयोः अन्यत् भुक्त्वा अन्यत् अनश्नन् अन्यां सरूपतां सलोकताम् अश्नुते ।
वृक्षे पक्षौ प्रतिष्ठापयति ।
शरीरे एव तत् जायते वृक्षम् ।
दुष्कृतं पापं परिसारकम् इति आचक्षते ।
द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ ।
तयोः अन्यः पिप्पलं स्वादु अत्ति अनश्नन् अन्यः अभि चाकशीति ।
द्वा सुपर्णा सुयुजा सखाया समानं वृक्षं परि सस्वजाते ।
ऋक्षं शरीरम् । । १३.४२ ।

विप्रः तु पद्मनिलयं हृदिस्थितम् अकारसंहारितम् उकारं पूरयन् मकारनिलयं गमयति ।
यज्ञम् इमं नः यज्ञभागम् अग्नीषोमभागौ इन्द्रः जुषस्व ।
तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।
इति ।
अग्निः सर्वाः देवताः ।
अग्मिन् सं बोधयेत् ।
अग्निं गीर्भिः हवामहे ।
अमृतवादम् अमृतमुखाः वदन्ति ।
विप्रं प्राणेषु बिन्दुः सिक्तं विकसितं वह्नितेजः प्रभुं कनकं पद्मेषु अमृतशरीरम् अमृतजातस्थितम्
[वेद] विन्दतेः वेदितव्यम् ।
विप्रं विप्रासः अवसे विदुः ।
अग्निं गीर्भिः हवामहे ।
तृप्ताम् एवं मातुलयोगकन्या भागं सर्तृका इव सा या देवताः ताः तत्स्थाने शक्रं निदर्शनम् ।
आगमिष्यन्ति शक्त्रः देवताः ताः त्रिभिः तीर्थेभिः शक्रप्रतरैः ईळइतेभिः त्रिभिः तीर्थैः
तृप्तां जुहुः मातुळअस्ये इव योषा भागः ते पैतृष्वसेयी वपाम् इव ।
विमलं शरीरं वायुना ।

] विप्रं विप्रासः अवसे देवं मर्तासः ऊतये ।
[आ याहि इन्द्र पथिभिः ईळइतेभिः यज्ञम् इमं नः भागधेयं जुषस्व । । १३.४३ ।

नतं भवति इति अश्वगोजा अद्रिगोजा धनगोजा सर्वगोजातिः ऋचः इति तेजः बगुजः शब्दः भवति ।
रिफिः इति रिफता चमकुटिलानि कुटन्ता रेढन्ता अन्तरिक्षं चरेत् अर्थेति ।
अन्तरिक्षं चरअति इति दिवि ।
भूमिगमनं वा ।
निगमः निगमव्यः भवति ऋषिनिर्वचनाय ।
(होता) ।
अतिथिः दुरोणसत् ।
[वह्निः विकर्षयति ।]
स्वः भानुः सुप्रसूतः
सुवर्णरेताः पूषा गर्भाः ।
रवन्ति सर्वे रसाः चिकीर्षयन्ति रश्मिभिः चिकीर्षयन्ति इति वा ।
हंसः शुचिषत् वसुः अन्तरिक्षसत् होता वेदिषत् अतिथिः दुरोणसत् ।
रश्मिभिः वसति इति वा ।
होता आदित्यस्य गता भवअति ।
नृषत् वरसत् ऋतसत् व्योमसत् अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ।
हंसः इति हंसाः सूर्यरश्मयः ।
प्रमात्मा परं ज्योतिः ।
पृथिवी आप्ता इति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्माभ्यासेन आदित्यमण्डलेन इति ।
त्यजति इति हंसः ।
त्यजन्ति इति हंसाः ।
[पर्महंसाः] परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगभीतवसति इति ।
वःनिः वसति इति वा ।
त्रिभिः वसति इति वा ।
त्यजति इति लोकः । । १३.४४ ।

त्र्यम्बकः रुद्रः ।
उर्वारुकम् इव [फलम्] बन्धनात् आरोधनात् मृत्योः सकाशात् मुञ्चस्व मां कस्मात् इति एषा अपरा भवति ।
त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
तं त्र्यम्बकं यजामहे ।
उर्वारुकम् इव बन्धनात् मृत्योः मुक्षीय माम् ऋतात् ।
[सुगन्धिम्] सुगन्धिं सुष्ठुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकम् इव । । १३.४५ ।

सः नः पर्षदति दुर्गाणि
तस्य एषा अपरा भवति ।
अग्निः इति दुरितानि तारयति ।
(यः) कः चित् कर्णदारः नावा सिन्धोः स्यन्दमानानां नदीं जलदुर्गां महाकुलां तारयति दुरिताति
(नावा सिन्धुम्) यथा
(विश्वानि) दुर्गमानि स्थानानि नावा इव सिन्धुम् ।
अरातीयतः यज्यार्थम् अनस्मः निर्दहति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति ।
प्रसवाय अभिषवाय सोमं राजानम् अमृतम् ।
(जातवेदस्यां वा एव जातवेदसे अर्चाय) सुनवाम सोमम् इति ।
जातवेदसे इति जातम् इदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेन
सः नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावा इव सिन्धुं दुरिताति अग्निः ।

जातवेदसे सुनवाम सोमम् अरातीयतः नि दहाति वेदः ।
सोमः ददत् ति अर्थः । । १३.४६ ।

इति अपि निगमः भवति ।
शतम् इति शतं दीर्घम् आयुः ।
[शतम् अनन्तं भवति ।शतम् ऐश्वर्यं भवति ।]
शतम् एव शतम् आत्मानं भवति ।
[इदं ते अन्याभिः असमानम् अद्भिः याः काः च सिन्धुं प्र वहन्ति नद्यः ।
शतम् इति शतं दीर्घम् आयुः ।
शतम् ऋईव शरदः वर्धमानः ।
शतम् इन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषा इमं पुनः दुः ।
तासाम् एषा भवति ।
आपः आप्नोतेः ।
पापं त्यजन्ति ।
सर्पः जीर्णाम् इव सर्पः त्वचं त्यजति ।
इदं ते अन्याभिः असमानाभिः याः कः च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यः वहन्ति ।
सर्पः जीर्णाम् इव त्वचं जहाति पापं सशिरस्कः अभ्युपेत्य ।
] शतं जीव शरदः वर्धमानः शतं हेमन्तान् शतम् उ वसन्तान् ।
मरुतः मां वर्धयन्ति । । १३.४७ ।

मा च ते धनानि मा च ते कदा चन सरिषुः सर्वाणि प्रज्ञानानि उपमानय ।
नमः महते भूताय ।
नमः ब्रह्मणे ।
ब्रह्मणः सार्ष्टिं सरूपतां सलोकतां गमयति यः एवं वेद ।
सा एषा सर्वभूतजिज्ञासा ।
सा एषा आत्मजिज्ञासा ।
इति च ।
वैश्वकर्मणः देवानां नु वयं जाना नासदासीन्नः सदासीत् तदानीम् ।
अथ एनं महान्तम् आत्मानम् एषग्गणः प्रवदति ।
मनुष्यहितः अयम् आदित्यः अयम् आत्मा ।
विश्वा च नः उप मिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्यः आ ।
मा ते राधांसि मा ते ऊतयः वसः अस्मान् कदा चना दभन् ।
नमः यास्काय ।
अथ एतत् अनुप्रवदति । । १३.४८ ।